DECEMBER :- 2013,
VOLUME -2, ISSUE-8

ISSN 2278–4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE ECONOMICS SCINENCE ACCOUNTANCY MANAGEMENT STATISTICS MEDICAL SCIENECE HUMANITIES ENGINEERING

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

**1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)**

OTHER CONTACT

**D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.**

http://www.shantiejournal.com/

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING
ECONOMICS
MANAGEMENT
SCINENCE
HUMANITIES
MEDICAL SCIENECE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

DR. TEJPALSINGH HOODA
M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)
PH.D HONARRARY.
VIKRAMSHILA VIDYAPITH BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

CO-EDITOR

P.R.SHARMA
M.A(ENGLISH).,B.ED., U.G.C NET

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

DECEMBER – 2013 VOLUME -2, ISSUE -8

http://www.shantiejournal.com has published " JOURNAL OF RESEARCH" is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2013, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
- "http://www.shantiejournal.com" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in "JOURNAL OF RESEARCH" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
- The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "http://www.shantiejournal.com". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
- All efforts are made to ensure that the published information is correct. "http://www.shantiejournal.com" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.

ISSN : 2278-4381

EDITOR'S COLUMN

Dear Readers,

We are once again with you, with the valuable wealth of research papers, which I promise will add something to your treasure of knowledge. The different research papers based on various research topics, which are focusing on new aspects of our modern world. We are all walking with this changing world by making our feet able to step rhythmically with it. A 'World', which is global and as it wears modern clothes on it, it is also carrying with it those old clothes that provide historicity to it.

Now you may think that what I am going to say so, let me clear I am talking about the papers in our e-journal, which are same in nature, as I have talked above. The issue contains the research on modern aspects of the world simultaneously with the old but unsolved problems or unfocused area.

'માણસજાત', **ग्रामिण विकास में अवरोधक परिबल,** ઉપનિષદોમાં નિરૂપિત શિવતત્ત્વ , भारतीय समाज में दलित साहित्य की स्थिति ' માનવ અધિકારોનું શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ્યો', ***રઘુવંશમાં ગૌપ્રેમ,*** **Carbon Credit: Concept & Accounting, A STUDY OF RESPONSIBILITY ACCOUNTING**

We the publisher of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" are providing new vision to look towards the news world but also keeping our heritage with us. The research papers are written by an intelligent researchers.

Co Editor

P.R.SHARMA

http://www.shantiejournal.com/

JOURNAL OF RESEARCH

DECEMBER :- 2013,
VOLUME-2, ISSUE-8

INDEX

Sr.	Title	page
1.	અન્ય પછાત વર્ગો માટે બંધારણની જોગવાઈઓ એક અભ્યાસ -પ્રજાપતિ ગણેશ એસ.	1-3
2.	'આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા'–પ્રા ગામીત ઝીનલાબેન ડી.	4-8
3.	ग्रामिण विकास में अवरोधक परिबल – प्रा.डो एच एल चावडा	9-15
4.	ગુણવંત શાહના નિબંધોનો મુખ્ય વિષય છે : 'માણસજાત' - ચંદ્રસિંગભાઇ એન.વસાવા	16-18
5.	"कबीरा खड़ा बाजार में" - प्रा.हितेश देवमोरारी	19-22
6.	रांगेय राघव के उपन्यासो में परम्परागत पारिवारिक मूल्यों का विघटन –डॉ. माला मिश्रा	23-25
7.	ઉપનિષદોમાં નિરૂપિત શિવતત્ત્વ - વસાવા સંજયકુમાર આર	26-29
8.	वैश्वीकरण में स्त्री तथा उनकी कविता -गामीत फ्रान्सिसकुमार विनोदभाई	30-33
9.	भारतीय समाज में दलित साहित्य की स्थिति - प्रा. कोमल एम. गांवित	34-36
10.	' હરીશ નાગ્રેચાની વાર્તાઓમાં નારીસંવેદના ' - એક અભ્યાસ. - ગામિત કિરણકુમાર ગમાભાઇ	37-39

11. ' માનવ અધિકારોનું શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ્યો'
– પ્રો. નરેશ એમ. મહાકાળ **40-*43***

12. **ઋગ્વેદમાં પ્રતીકાત્મકતા** – બાલસ મોહન આર **44-*46***

13. **देश के नेता, प्रशासन और पुलिश कर्मिओ पर 'मुआवज़े' प्रहसन में तीखा प्रहार।** – भभोर विजयकुमार डी **47-49**

14. **कबीर के राम की वर्तमान प्रासंगिकता** - चौहाण बाजुभाई सी. **50-53**

15. ख्वाब ख्वाहो की सदी है-એક જીવન ઉર્જસ્વી દર્શન.
- ડો. એ. એસ.પટેલ **54-*57***

16. **'मृणाल पाण्डे का नारीवादी लेखन'** – डॉ.केतन टी. मकवाणा **58-*63***

17. सवर्ण मानसिकता में सुरंग
- डॉ.जनक पळलिया **64-*65***

18. "ડાંગની વિવિધ આદિવાસી જાતિઓ"
- વિષ્ણુભાઇ જી. બાગુલ **66-*67***

19. " ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો વિવધ ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ " - જાદવ વિરેન્દ્રસિંહ રામસિંહ **68-*70***

20. हरिवंशराय बच्चन के काव्यों में गीत
- डॉ.राजीव डांगर **71-*73***

21. અથર્વવેદમાં શલ્યચિકિત્સા - ચેતનાબેન એચ. ચૌહાણ **74-*75***

22. **Improving Business Performance with Business ethics Programmes in Responsible Business Enterprises -Dr. S.M. Joshi** **76-*79***

23. Information Technology Industry: Regional Innovation System and Gujarat - Krishna Lala 80-87

24. IMAGE OF THE BLACK WOMEN IN TONI MORRISON'S SULA - Sukhwinder Kaur. 88-90

25. વારલીજાતિનો સાંસ્કૃતિક વારસો અને આધ્યાત્મિકતા - પ્રા. દિનેશ કે. ભોયા 91-93

26. રઘુવંશમાંગૌપ્રેમ – પ્રવર્તમાન સંદર્ભમાં - પ્રા. ડાંગર અર્જુન અ 94-96

27. IFRS AND ROLE OF MANAGEMENT ACCOUNTANTS - PRAKASHCHANDRA P. PARMAR 97-100

28. Carbon Credit: Concept & Accounting - Deepa Chandwani 101-104

29. A SOCIOLOGICAL THEORY BASED STUDY OF MASS MEDIA CO-RELATING ADVERTISING. - MADHVI. R. ACHARYA 105-108

30. "COMPARING THE TWO ESSAYS WRITTEN ON 'HAMLET' BY AMLAN DAS GUPTA AND RAJEEV PATKE" -P.R SHARMA 109-110

31. A STUDY OF RESPONSIBILITY ACCOUNTING - RAJESHKUMAR A. SHRIMALI 111-113

32. MULTI PURPOSE RIVER VALLEY PROJECT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT - Dr. Dadhichi D. Joshi 114-121

33. The civilization of ancient Greece - Dr. SHAILESH SOLANKI 122-125

34. લોકપ્રિય અને બિન–લોકપ્રિય વિદ્યાર્થિઓની આવેગિક પરિપકવતાનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ – ડૉ. પ્રહલાદભાઈ એમ. પ્રજાપતિ 126-128

35. Financial Sector Reform & Banking sector Reforms - Ashishkumar Chudasama 129-132

અન્ય પછાત વર્ગો માટે બંધારણની જોગવાઈઓ એક અભ્યાસ

(પ્રજાપતિ ગણેશ એસ.)

પ્રસ્તાવના

રાજ્યમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓની વસ્તી ગણતરી થાય છે. તેમની વસ્તીના આંકડા ઉપલબ્ધ છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગોની વસ્તીના કોઈ ચોક્કસ આંકડા ઉપલબ્ધ થતા નથી. પરંતુ આ વર્ગોની ૫૦% થી વધુ વસ્તી હશે તેવો અંદાજ છે. અન્ય પછાત વર્ગોમ ૧૨૭ જેટલી જ્ઞાતિઓ વર્ગો તથા પેટા જ્ઞાતિઓ અને પર્યાય સાથ ૩૫૦ ઉપરાંત જ્ઞાતિઓનો સમૂહ છે. આટલી મોટી વસ્તીના સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક વગેરે બાબતોનું પછાતપણું ભોગવતી કોમોના વિકાસનો પ્રશ્ન જટીલ છે. વર્ષોથી કચડાયેલી, ગુલામી દશા ભોગવતી, અર્ધભૂખમરા જેવી સ્થિતિમાં સબડતી અને પાયાની સુવિધાઓથી વંચિત આ કલમો પ્રત્યે વર્ષોથી જોઈએ તેવું ધ્યાન અપાયું નથી. આ વર્ગોના ઉત્થાન માટે રાજ્ય સરકારે ઠીક ઠીક પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ જયાં સુધી આ કોનો સર્વાંગી વિકાસ સાધી રાજ્યમાં વિકાસ પામેલી અન્ય કોમોની સમકક્ષ ન આવે તેમજ એક નાગરીક તરીકેનું સંપૂર્ણ જીવન જીવતા ન થાય ત્યાં સુધી રાજ્ય સરકાર સહિત આ વર્ગોના ઉત્થાનના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા છે.

સામાજિક યોગદાન

અન્ય પછાત વર્ગોમાં સમાવિષ્ટ થયેલી જ્ઞાતિઓ વિવિધતાથી ભરપૂર છે. દરેક કોમમાં સ્થાનિક વિવિધતા હોય છે. સમાજરચના પણ આ વર્ગો પર નિર્ભર હોય છે. કેમ કે સમાજના દરેક અંગોને તે આવરી લે છે. આ વર્ગોમાં મહેનત-મજૂરી કરનાર વર્ગ છે. ખેડૂત વર્ગ છે રોજબરોજના જીવનને ઉપયોગી વસ્તુઓ બનાવનાર વર્ગ છે. સાહિત્યકાર છે મનોરંજન પૂરું પાડનાર વર્ગ છે એ જ રીતે સમાજસેવા કરનાર વર્ગ પણ છે.

બક્ષીપંચે તેના અહેવાલમાં ૮૨ જ્ઞાતિઓ, વર્ગોને રાજ્યમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો તરીકેની ભલામણ કરી છે. સામાન્ય લોકો તેને બક્ષીપંચની જ્ઞાતિઓ તરીકે ઓળખે છે. રાજ્ય સરકારે આ વર્ગોને વિકસતી જાતિઓ તરીકેની ઓળખ આવી છે. કેન્દ્ર સરકારમાં આ વર્ગોને અન્ય પછાત વર્ગો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જેમ કે બક્ષીપંચ, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો/ વિકસતી જાતિઓ અન્ય પછાત વર્ગો અન્ય પછાત વર્ગોની જીવન પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી તેમના સામાજિક અને શૈક્ષણિક ઉત્થાન માટે યોગ્ય પગલાંઓ લેવાનું સૂચવ્યું છે.

બંધારણમાં ઉલ્લેખાયેલા કેટલાંક અનુચ્છેદો

અનુચ્છેદ-૧૩

જે કાયદો મૂળભૂત અધિકારો સાથે સુસંગત ન હોય તે રદ ગણાશે. પરંતુ આ અનુચ્છેદનું કોઈ અનુચ્છેદ-૩૬૮ હેઠળ આ બંધારણના સુધારાને લાગુ પડશે નહિ.

અનુચ્છેદ-૧૪

સરકાર કોઈપણ વ્યક્તિની કાયદેસરની સમાનતાનો અને કાયદેસરના સંરક્ષણનો ઈનકાર કરશે નહિ.

અનુચ્છેદ-૧૫

૧. સરકાર કોઈપણ નાગરિકને તેના ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લીંગ, જન્મસ્થાન તેમાંના કોઈપણ કારણોસર ભેદભાવ કરશે નહિ.

૨. દુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરાં, હોટલ તથા જાહેર મનોરંજનનાં સ્થળો ઉપરાંત કૂવા, તરવા-નાહવાના ઘાટ, રસ્તા તથા જાહેર વિશ્રામસ્થાનો જે પૂરા કે આંશિક સરકારી નાણાંકીય સહાયથી ચાલતા હોય કે સામાજિક ઉપયોગ મતે હોય તે બધાની બાબતમાં ઉપરનાં કારણોસર અવરોધ કરી શકાશે નહી.

આમાં અનુચ્છેદ ૧૫ (૩)માં અપવાદ સૂચવવામાં આવ્યા છે. જેમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે ખાસ જોગવાઈ કરવાની સરકારને છૂટ અપાઈ છે.

પછાત વર્ગો માટે ખાસ જોગવાઈઓ

અનુચ્છેદ - ૧૫ (૪)

આ અનુચ્છેદમાંનું કોઈ અથવા અનુચ્છેદ ૨૯ (૨)નું કાંઈ રાજયના નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગો કે અનુસૂચિત જાતિઓ કે જનજાતિઓની ઉન્નતિ માટે ખાસ જોગવાઈ કરતાં અટકાવી શકશે નહિ.

અનુચ્છેદ-૧૬ (૪)

આ અનુચ્છેદ અન્વયે નાગરિકોમાંના 'પછાત વર્ગો' ની બાબતમાં સરકારને એમ લાગે કે સરકારી નોકરીઓમાં તેમનું પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ થયેલ નથી, તો તેમની તરફેણમાં અનામતની જોગવાઈ કરતા આ અનુચ્છેદમાંનું કશું આડે આવશે નહિ.

અનુચ્છેદ-૨૯ (૨)

રાજય દ્વારા નિભાવવામાં આવતી કે રાજયની સહાય મેળવતી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા કે તેમાંના કોઈ એક કારણસર કોઈપણ નાગરિકને પ્રવેશ આપવાનો ઈનકાર કરી શકશે નહિ.

અનુચ્છેદ-૩૮

લોકોના કલ્યાણની વૃદ્ધિ માટેની સમાજવ્યવસ્થા રાજય સિદ્ધ કરશે.

(૧) જેમાં સામાજિક, આર્થિક તથા રાજકીય ન્યાયથી રાષ્ટ્રીય જીવનની તમામ સંસ્થાઓ માહિતગાર થયેલ હોય તેવી સામાજિક વ્યવસ્થા શક્ય તેટલી અસરકારક રીતે સિદ્ધ કરીને અને તેને રક્ષણ આપીને રાજય લોકકલ્યાણની વૃદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરશે.

(૨) રાજય ખાસ કરીને ફક્ત વ્યક્તિઓ વચ્ચે નહી પરંતુ અલગ-અલગ વિસ્તારોમાં રહેતાં અથવા અલગ-અલગ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોનાં જૂથો વચ્ચે પણ આવકની અસમાનતા ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે તેમજ દરજ્જો, સગવડો અને તકોની અસમાનતા નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

અનુચ્છેદ-૪૬

ભારતના સંવિધાનમાં રાજ્ય નીતિના આ અનુચ્છેદમાં ઉલ્લેખ છે. ''રાજ્યના લોકોમાં નબળા વર્ગો ખાસ કરીને અનુચ્છેદ જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની ઉન્નતિ વિશેષ કાળજીથી કરશે અને સામાજિક અન્યાય તેમજ તમામ પ્રકારના શોષણ સામે તેમનું રક્ષણ કરશે.''

માંડલ કમિશનના સંદર્ભમાં 'પછાત વર્ગો' વિશાળ અર્થ ધરાવે છે. તેમાં આર્થિક ગરીબાઈ કે તેવાં કારણોસર નબળા બનેલા હોય તેવા તમામ વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે.

અનુચ્છેદ-૩૪૦

અન્ય પછાત વર્ગો માટે અનામત અને ખાસ જોગવાઈઓ સંબંધભમાં ઉપરના અનુચ્છેદ ઉપરાંત અનુચ્છેદ-૩૪૦ તરફ દષ્ટિપાત કરવો જરૂરી છે. આ અનુચ્છેદ-૩૪૦ મુજબની જોગવાઈ હેઠળ ભારતના પ્રદેશમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગોની સ્થિતિ તથા તેમને પડતી મુશ્કેલીઓની તપાસ કરવા અને તેના નિવારણ માટે અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે સંઘ અથવા રાજ્યે લેવાં જોઈએ તેવાં પગલાંએ સંબંધમાં અથવા સંઘ અને રાજ્યે આપવાં જોઈતાં અનુદાન સંબંધમાં ભલામણો કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિના હુકમથી પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા વ્યક્તિનું પંચ નીમી શકે.

આ અનુચ્છેદ હેઠળ અન્ય પછાત વર્ગો માટે ભારતના પ્રદેશમાં બે પંચોની નિમણૂંક કરવામાં આવી હતી. પ્રથમ પંચ કાકા કાલેલકરની અધ્યક્ષતામાં ૧૯૫૩માં નીમેલ હતું. જ્યારે બીજું પંચ શ્રી બી.પી.માંડલની અધ્યક્ષતા હેઠળ ૧૯૭૯માં નિમાયેલ હતું. જ્યારે ગુજરાત રાજ્યમાં સૌપ્રથમ ૧૯૭૨માં ગુજરાત હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિ શ્રી એ.આર.બક્ષીના અધ્યક્ષપદે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટેના પંચ (બક્ષીપંચ)ની રચના કરવામાં આવી હતી. આ પછી વર્ષ ૧૯૮૧માં ગુજરાત હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિશ્રી સી.વી.રાણેની અધ્યક્ષતામાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગો માટેના બીજા પંચ (રાણે પંચ)ની રચના કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ વર્ષ ૧૯૮૭માં ગુજરાત હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિશ્રી આર.સી.માંકડના અધ્યક્ષપદે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત વર્ગો માટેના પંચ (માંકડ પંચ)ની રચના કરવામાં આવી હતી. છેલ્લે વર્ષ ૧૯૯૩માં માંડલ પંચ અંગેના કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટના ચુકાદા અન્વયે ગુજરાત હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી પી.આર.ગોકુલકિશ્નયનના અધ્યક્ષપદે અન્ય પછાત વર્ગો માટેના પંચની રચના કરવામાં આવી હતી. તેઓશ્રી તા.૧૮-૩-૯૩ થી તાર.૧૫-૮-૯૬ સુધી આ હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહ્યા હતા.

આ પછી રાજ્ય સરકારે ગુજરાત હાઈકોર્ટના અગાઉના ન્યાયમૂર્તિ સુ.શ્રી.સુજ્ઞાબેન કે. ભટ્ટની પંચના અધ્યક્ષ તરીકે નિમણૂંક કરી હતી.

સંદર્ભ સૂચિ

પરીખ સી.ડી. : અન્ય પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૭ નવસર્જન પબ્લિકેશન, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ.

'આધુનિક ગુજરાતી નવલકથા'

પ્રા–ગામીત ઝીનલાબેન ડી.
(M.phil student (Net gujarati)

આજના વિજ્ઞાન વિકાસના યુગમાં જીવન નિરંતર બદલાતી લઢણોમાં જિવાતું લાગે છે ત્યારે જીવનને જ વિષય બનાવીને સર્જાતુ સાહિત્ય પણ બદલાય એ સહજ છે.આજે લખાતું સાહિત્ય આધુનિક સાહિત્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે. જો કે વર્તમાન–કાળમાં લખાતા સાહિત્ય માટે 'સાપ્રત સાહિત્ય' શબ્દપ્રયોગ રૂઢ થયેલો છે. આધુનિક શબ્દ yDtwltt ઉપરથી આવ્યો છે એનો અર્થ હમણાનું આજનું એવો થાય છે એ કરતાં તો વિચારોને, વિચારધારાઓને અને યુગચેતનાને,સંવેદનાને ઓળખાવતી સંજ્ઞા વિશેષ છે.

આજે લખાતું સાહિત્ય પંરપરાગત પણ હોઈ શકે જયારે આધુનિક સાહિત્ય એટલે નવી વિચારધારાઓને આજના મુલ્યોના સંદર્ભમાં,યુગચેતનાના પરિપ્રેસ્યમાં નિરૂપતું સાહિત્ય,આધુનિકતાને સામગ્રીના નાવીન્ય સાથે રજૂઆતની નવીનતા નૂતનતા સાથે પણ ગાઢ સંબંધ છે.અભિવ્યકિતની અવનવી ટેકનિકો પણ સાહિત્યને આધુનિક બનાવવામાં અત્યંત મુલ્યવાન ગણાવી જોઈએ.

પશ્ચિમના દેશોએ બબ્બે વિશ્વયુદ્ધો જોયા આપણે એની પ્રત્યક્ષ નહિ એટલી પરોક્ષ અસરો ઝીલી છે. આઝાદીનાં આંદોલન,હવ્યાકાંડો, ભાગલા વખતની કલ્લેઆમ,ગાંધીહત્યા–ઈવ્યાદિના અનુભવોએ આપણા નવા સર્જકની ચેતનાને જાગૃત કરી એની ચેતના ગઈકાલના મંત્રોને ગાવા તૈયાર ન થાય એ સહજ હતું.વિજ્ઞાનનો ચરમસીમાએ વિકાસ થયો યંત્રયુગની પકડમાં માનવયંત્ર બની રહયો ગામડાનું સુખી સમૃદ્ધ જીવન સ્વપ્નવત થયું. ગામડાં પણ ઘણેખરે અંશે યંત્રયુગીન છાયામાં આવતા ગયાં ગામડાં પડી શહેરો થયાં.શહેરોમાં જીવન સબડતું થયું જીવવા માટે સંઘર્ષ વઘ્યો. વસ્તીનો વધારો એમાં એક પરિબળ બન્યું.જીવનમાં અસ્થિરતા,અરાજકતા,સ્વાર્થવૃતિ અને હિંસા વઘ્યાં.માનવીનું અસલ બર્બરરૂપ પુનઃજાણે ક્રિયાશીલ બનેલું ભાસ્યું.

માણસ શૂન્ય અને સપાટ ચહેરાવાળો બનતો ગયો.એનું કે એના વ્યકિતત્વનું મૂલ્ય ન રહેતાં એ બજારું માલની જેમ વસ્તુ બની ગયો.એ ખરીદી શકાય,વેચી શકાય એવી ચીજ થયો.આથી વધુ મોટી કરૂણતા કઈ હોઈ શકે? માણસની શ્રદ્ધા તો ખોખલી બની ગઈ. જે ઈશ્વરના આધાર તળે એ ટકી રહયો હતો એ ઈશ્વરને વિજ્ઞાને સુખ–શાંતિ સદાને માટે છીનવી લીધાં.આવી શ્રદ્ધા શૂન્ય અવસ્થામાં માનવી આધાર વગરનો,ઈશ્વર વગરનો, ચહેરાવગરનો, વ્યકિતત્વ વગરનો માત્ર જંતુ જેવો જીવતો લાગ્યો.નૈતિક મુલ્યો માણસ માટે કશા કામના ના રહયાં. ઘર્મ એની શ્રદ્ધાને સંકોરે એવી વ્યાપક સ્થિતિ ના રહી. આવી સ્થિતિમાં માનવી આત્મરતિ ભણી વળે પણ આપણી પ્રજા પાસે આત્મરતિ કરવા જેવુ શું હતું? ને હોય તો પણ એનાથી શું વળે? પરિણામે માનવી વિ–રતિ અનુભવે છે.વિષાદ,હતાશા, ઉદાસી,હતાર્થતા એના રોજિંદા જીવનમાં એની સાથે રહેવા લાગ્યાં આવી સ્થિતિમાં સર્જક ચેતના માત્ર આશા અને આદર્શનું ગીત ગાયા કરે એવી આપણા કેટલાક વિદ્વાનોની અપેક્ષા ન સંતોષાય એ સહજ છે. ન સંતોષાઈ એ વળી વધારે સારું થયું આવા ઉપર વર્ણવ્યા એવા ભાવોને,સંવેદનોને અને એની સંકુલતાને સાહિત્યમાં નિરૂપવાની શરૂઆત થાય છે.જેમકે કવિતા,નવલકથા,નવલિકા,નાટક,નિંબઘ જેવા સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં આધુનિકતા જોવા મળે છે.

સંવેદના–યુગ ચેતનાની આ તસ્વીર લેખક નવલકથામાં પણ ઉતારે છે નવલકથાના સ્વરૂપને આધુનિક બનાવવાનું અને એ દિશામાં પ્રસ્થાન કરનારી બે નોંધપાત્ર કૃતિઓ રચવાનું કામ સુરેશ જોશીએ કર્યું છે.તેમણે 'છિન્નપત્ર' અને 'મરણોત્તર' જેવી કૃતિઓ
રચીને એમણે ઘટનાલોપની હિમાયત કરી માત્ર ચૈતસિક સંચલનોને આધારે કલાકૃતિની રચના કરી લઘુનવલનું નવું સ્વરૂપ તેમણે સિદ્ધ કર્યું

આધુનિકતાની આબોહવામાં આપણે ત્યાં લઘુનવલકથાનો જન્મ થયો.સામાજિક નવલકથાનો ભેદ ઘટી ગયો. અને ઘટના પ્રસંગોનું સ્થાન સંવેદનોએ લીધું.કથાનું સંયોજન એ સંવેદન સૃષ્ટિને નિરૂપતાં કલ્પનોથી રચાયું. યુગચેતના એને અનુરૂપ ભાષાયોજના એકત્ત્વવાળી અસર પાત્રનું મનોગત અને એના જીવન સંદર્ભની સંકુલ સૃષ્ટિનું રૂપાંતર થાય એટલે લઘુનવલ બને. લઘુનવલ કદમાં પણ નાની હોય છતાં એ નાની નવલકથા નથી. આવી અનેક લઘુનવલોએ આધુનિક નવલકથાના સમયને શ્વસતો વિકસતો કહયો છે.

રાવજી પટેલની 'અશ્રુઘર' દર્દની કથા છે. સેનેટોરિયમના રુગ્ણ વાતાવરણ્માં આ નરવી કલાકૃતિનો જન્મ થાય છે જે અનુભૂત છે. એ કલા બને છે. સુરેશ જોશીની 'મરણોત્તર' માં મરણનો ભય નથી સદા અનુભવાતી એ સૃષ્ટિનાં સંચલનો,ગતિવિધિનો લેખક કવિની ભાષા વડે નિરૂપે છે. 'ઝંઝા' એની બીજી નવલકથા ડાયરીની શૈલીમાં લખાયેલી છે.

ચંદ્રકાન્ત બક્ષીએ નવી નવલકથાની ભૂમિકા રચી આપી છે. સંક્રાંતિકાળનો આ લેખક ઘટનાનો બેતાજ બાદશાહ છે તેઓ ઘટનાથી જ લખે છે. એની કૃતિઓ ઘટનામાં જીવે છે. આ ર્દષ્ટિએ એમની 'આકાર' નવલકથા નોંધપાત્ર ગણાય એનો નાયક આધુનિક છે. સમાજની રૂઢિ સામે એનો નાયક વિદ્રોહી છે. માંસમદિરા અને વેશ્યા એમને મન તદ્દન સાહજિક અને ભોગ્ય છે.તેઓ દર્દ,એકલતા વેદનામાં જીવે છે. જગત અને જીવન એમને શૂન્ય લાગે છે. અસ્તિત્વવાદની ભૂમિકા બક્ષીમાં બંધાય છે. બક્ષીની બીજી નોંધપાત્ર નવલકથા 'પેરેલિસિસ' ગણાય છે. પ્રો.આરામ શાહ,તેની પુત્રી મારીશા,ઈસ્પિતાલમાંની મેટ્રન આશિકા દીપ અને એ બધાંની વાત નિમિતે પ્રોફેસરની પત્ની તેમજ મારીશાનો પતિ જયોર્જ વરગીસ એ પાંચ પાત્રો 'પેરેલિસિસ' ની સૃષ્ટિ બને છે. અહીં નિરૂપાપેલાં પાત્રો દ્વારા માનવીના 'અતીતની ફિસલતી દરારોનું','બાઝિલ બની જતી જિંદગીનું' બયાન કરૂણની પીંછી વડે બક્ષી કરવા મથે છે. ઘટનાલોપ કર્યા સિવાય પ્રતીકા અને કપોલ કલ્પિતનો ઉપયોગ કરી કથાને આકાર આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. નાટયક્ષમ પરિસ્થિતિઓ, નીતિ–અનીતિથી ઉપર ઊઠીને થતું જાતીય સંબંધો કે વિકારોનું અતિચિત્રણો બક્ષીની લેખક તરીકે વિશેષતા છે. ડો.રઘુવીર ચૌધરી 'અમૃતા' માં 'વર્તમાન યુગના બુદ્ધિજીવીની ટ્રેજેડી' રચે છે. એમની અન્ય નવલકથાઓ 'અંતરવાસ','શ્રાવણી રાતે','લાગણી' વગેરે તેમની કીર્તિદા નવલકથાઓ છે. પ્રાસાદિક કથનરીતીમાં આધુનિક સંવેદનાના નિરૂપણની ટેક્નિક તેમને ઉપયોગી નીવડી છે. તેથી આધુનિકોમાં તેમની નવલકથાઓ વધુ વંચાય છે. 'અમૃતા' ના સર્જક પાસે તેનું આગવું જીવન દર્શન છે. એકબીજા સાથે સ્નેહસંબંધે સંકળાયેલાં ત્રણ પ્રેમીજનો અનિકેત,ઉદયન અને અમૃતાની એ કથા છે.

મધુરાયની નવલકથા 'ચહેરા' પણ એક સફળ આધુનિક નવલકથા છે,'ચહેરા' નો નાયક નિષાદ માણસ તરીકે જીવવા માગે છે. આથી જ તેને પ્રસંગ બદલાતાં અન્ય ચહેરો,પોશાક બદલતો હોય તેટલી ત્વરાથી બદલવો પડે છે. એ તેને માટે અસહય બની રહે છે. ઘણા ચહેરાઓ વચ્ચે પણ નાયક નિષાદ અંદરથી તુટી ગયેલો,વિચ્છિન્ન દેખાય છે. ડો.ધીરુભાઈ ઠાકર કહે છે.'' 'ચહેરા'ની વિશેષતા અસ્તિત્ત્વવાદી વિચારધારાને મૂર્ત ઘટનામાં ગુંથ્યા વિના ઘટના જેટલાં નકકર

બિન્દુઓમાં થિજાવી રસ જમાવવાની સ્વાભાવિક રીતીમાં રહેલી છે.એમાં ચહેરાઓનું જ નહીં,ઘટનાના ટુકડાઓનું પણ મોન્ટાજ છે.''

મઘુરાયની 'કામિની' નવલકથા એક વિશિષ્ટ પ્રયોગવાળી રચના છે.તેમણે તેમનું એક નાટક 'કોઈ એક ફુલનું નામ બોલો તો'. પરથી આ નવલકથા રચી છે. અહીં
નાયિકા કામિની અને નાયક (શેખર ખોસલાના પાત્ર) કેશવ ઠાકરની કાલ્પનિક કથા છે. 'કામિની ' માં માનવજીવનની વેદનાને વાચા આપવાનો પ્રયાસ જોવા મળે છે. કથાની નાયિકા અભિનેત્રી કામિનીએ શેખર ખોસલાની કરેલી હત્યા એ આ નવલકથાની મુખ્ય ઘટના છે. કથામાં ઊઘડતા જીવનને પામવાની એના સંદર્ભને પામવાની મથામણને ચિંતન પણ આવે છે. વાસ્તવમાં એક બની જઈ નવલકથાને આઘુનિક બનાવે છે.

મુકુંદ પરીખે 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' નામની એક લઘુનવલ આપી છે.એમાં માતા ચંદન પત્ની રમા અને પ્રેયસી સરોજ સાથેના નાયક અમિતના સંબંધોની કથા છે. આંરભથી અંત સુઘી આખીયે કૃતી નાયકના આત્મકથનરૂપે રજુ થાય છે. નાયક્ના આંતરચેતનાના પ્રવાહનું સક્ષમ નિરૂપણ થયું છે.

કિશોર જાદવની 'નિશાચક્ર' એક સરરિયલ લઘુનવલ છે. આ પ્રકારની કથામાં ઘટનાનો કોઈ ચોકકસ આકાર બંઘાવાને બદલે સ્વપનર્દશ્યો અને કપોલકલ્પિત ઘટનાઓ વઘારે નિરૂપાય છે. એમાં નિરૂપાતા કથાના આરંભના અને અંતના પ્રકૃતિચિત્રો કથાનાયક 'હું' ની જાતીય વિકૃતી સભર નાયક નિર્દોષ ચરિત્ર એવી કમસાંગકોલાનું ખૂન કરવાનો સ્વપનમાં પણ પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે નાયક જ ઘરના મકાનની બારીમાંથી સોંસરવા કૂદી પડે છે. આઘુનિક માનવીની કરૂણતા તીવ્ર સંવેદનરૂપે 'નિશાચક્ર' માં લેખકે બળવાન પ્રતીકો દ્વારા રજૂ કરી છે.

સરોજ પાઠકની 'નાઈટમેર' એક મનોવૈજ્ઞાનિક તંતુથી જોડાઈને રજૂ થતી સામાજિક નવલકથા છે.પોતાના પ્રેમી સાર્થના મોટાભાઈ અનન્ય સાથે જેને પરિસ્થિતિવશ લગ્ન કરવા પડયા છે. અને તે અંગે મનમાં જરા પણ સમાઘાન કે બાંઘછોડ ન કરી શકતી નિયતિનું ચરિત્ર આ નવલકાથાનું બળવાન પાત્ર છે. સરોજબેહન પાત્રનાં દિવાસ્વપ્નો, દુ:સ્વપ્નો ,સ્વગતોક્તિઓ ,એકોક્તિઓ, સ્મૃતિચિત્રો વગેરેની મદદ વડે નવલકથાને આકાર આપવાનો સભાન પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એમાં ભાષા એમને વરદાનરૂપ ફળી છે.

જયોતિષ જાનીની લઘુ નવલકથા 'ચાખડીએ ચડીને ચાલ્યા હસમુખલાલ' કથાનાયક હસમુખલાલ વ્યાસના લાક્ષણિક ચરિત્ર ચિત્રણને લીઘે નોંઘપાત્ર રચના બની છે. આઠમાં દાયાકાના કોઈ મહાનગરનું એ મઘ્યમવર્ગીય પ્રતિનિઘિપાત્ર છે. આ લઘુ નવલનું એક બીજું મહત્વનું પાત્ર અજય શાહ છે. હસમુખલાલ આજના સામાન્ય માણસના પ્રતિનિઘિ છે. અજય હેમલેટની 'ટુ બી ઓર નોટ ટુ બી' ની વ્યથા અનુભવે છે. તે એક વખત બોલે પણ છે 'કદાચ મારો ક્રોસ મારે જ ઉઠાવવાનો છે.' પિતાના નૈતિક અઘ:પતનની જાળમાંથી મુક્ત થવા મથામણ કરતો અજય સાંપ્રત બૌદ્ઘિક મનુષ્યનો પ્રતિનિઘિ છે.

શ્રી મોહનલાલ પટેલની ઐતિહાસિક નવલકથા 'અંતિમ દીપ' નોંઘપાત્ર છે. ગુજરાતના રજપુત રાજાઓના શાસનકાળના અંતસમયના ગાળાની એ કથામાં લેખક ઈતિહાસના પ્રમાણભુત સંશોઘનોને નજર આગળ રાખીને ઈતિહાસની હકીકતોને ચુસ્તપણે વફાદાર રહયા છે. જેમાં યુદ્ઘની તૈયારીઓ,યુદ્ઘ અને યુદ્ઘ પછીની ખુવારી અને તારાજીનાં ભયાનક અને બિહામણાં ચિત્રો સર્જકના ઈતિહાસના ઊંડા અભ્યાસ અને સંશોઘનનાં સાક્ષીરૂપ છે.તેમની અન્ય એક નવલકથા 'ન

ગરજયાં,ન વરસ્યાં' સ્ત્રી પુરુષ સંબંધની જટિલ સંકુલતાને અનાવૃત કરતી રચના છે. એમાં ડાયરી અને પત્રોની પ્રયુકિત દ્વારા પાત્રોના મનનાં ગહન ઊંડાણોમાં સહજ રીતે એ ગતિ કરી શકયા છે. અને એમની સક્ષમ ભાષાશૈલીમાં ભાવતરંગો અને ઊર્મિના લાગણીના ચઢાવઉતાર સમર્થ રીતે અભિવ્યક્ત થયા છે.

દિગીશ મહેતાએ 'આપણો ઘડીક સંગ' દ્વારા એક સરસ લઘુનવલ આપી છે. આ કથામાં પ્રો.ધૂર્જટિ અને તેમની શિષ્યા અર્વાચીના મુખ્ય પાત્રો છે. ધૂર્જટિના પરિવારમાં વૃધ્ધ માતા ચંદ્રાબા,અર્વાચીનાના પરિવારમાં તેનાં બા–બાપુજી તેમજ ધૂર્જટિનો એક મિત્ર વિનાયક છે. ગુરુ–શિષ્યાના પ્રેમનું આવું પ્રાચીન કથાઘટક કંઈક અંશે એન્ટી–રોમેન્ટિક લઢણોવાળી અભિવ્યકિતથી નિરૂપાય છે.

ભગવતીકુમાર શર્માની 'સમયદ્વીપ','અસૂર્યલોક' અને 'ઊર્ધ્વમૂલ' નવલકાથાઓ ગુજરાતી કથાસાહિત્યમાં નોંધપાત્ર નીવડી છે. ગ્રામસંસ્કૃતિનાં બદલાયેલાં જીવનમૂલ્યો નો સંઘર્ષ આ કથા(સમયદ્વીપ)નો વિષય છે. આધુનિક જીવનમૂલ્યો અને પ્રાચીન જીવનમૂલ્યો વચ્ચે દ્વિધા અનુભવતા અને પીડા અનુભવતા નીલકંઠનું પાત્ર સારું ઉપસ્યું છે. 'ઊર્ધ્વમૂલ' ભગવતીકુમારની મહત્ત્વાકાંક્ષી નવલકથા તો છે જ, કીર્તિદા કૃતિ પણ બની છે. તેઓ કોઈ ચોકકસ માન્યતાઓમાં બંધાઈને લખતા નથી સમાજને ખુલ્લી નજરે જુએ છે. નવલકથામાં ઘટના નિરૂપણ રૂપનિર્માણમાં પ્રેમ અને યૌન–સંબંધને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા રહયા છે. ડો.બાબુ દાવલપુરા 'ઊર્ધ્વમૂલ' નવલકથા ની ચર્ચા કરતાં કહે છે.''માનવીય અસ્તિત્ત્વની મૂળભુત સામસ્યાને સ્પર્શતી....આ પ્રકારની ' ઊર્દ્વમૂલ' જેવી તત્ત્વગર્ભ નવલકથા પછીના સામયમાં અપવાદરૂપે જ મળે છે.''

ડો.ધીરેન્દ્ર મહેતાની 'ચિહન' ત્રણ ખંડમાં વિભાજીત નવલકથાનુ કથાવસ્તુ કંઈક આ પ્રકારનું છે.નાની ઉંમરમાં પોલિયોનો ભોગ બનેલા ઉદયનાં બાળપણ,કિશોરવસ્થા,યુવાવસ્થા ઈવ્યાદિનું નિરૂપણ વયોચિત જન્મ લેતાં સંવેદનનો અને કથાનાયક ઉદયની ઉત્કટ લાગણીઓ એ ભાવવિશ્વને કેન્દ્રમાં રાખીને આ કૃતિ રચાઈ છે.

જોસેફ મેકવાનની 'આંગળિયાત' નવલકથા રાષ્ટ્રીય સ્તરે પુરસ્કૃત થયેલી નવલકથા છે. ચરોતરની તળભૂમિની એમાં કથા છે.એ ગ્રામજીવનની જ કથા નથી પણ વર્ગવિષમતા,વિષમ સમાજ રચના,આર્થિક શોષણ કથાના કેન્દ્રમાં છે. 'આંગળિયાત' ને લીધે જોસેફભાઈને દલિત લેખકની મુદ્રા લાગી છે.પણ વાસ્તવમાં એ ધર્મપ્રરિત વ્યાપક માનવતા વાદના પુરસ્કર્તા છે.તેમણે ' લક્ષ્મણની અગ્નિપરીક્ષા', 'મારી પરણેતર', 'મનખાની મિરાત', 'બીજ–ત્રીજનાં તેજ', 'માવતર', 'અમર ચાંદલો', 'દરિયા' વગેરે નવલકથાઓ આપી છે.

શ્રી રાધેશ્યામ શર્માની 'ફેરો' લઘુનવલ પણ લઘુ કદમાં રહીને વિરાટને ચીંધે છે.ભાષા,રચના,સામગ્રીનું રૂપાંતર ઈત્યાદિમાં એ ઘણી સરળ કૃતિ છે. કલ્પન તથા પ્રતીકાશ્રયી એ કૃતિ છે.તે પછી એમણે સિનેમેટીક ઢબની 'સ્વપ્નતીર્થ' લખી પંરતુ એ 'ફેરો' જેટલી ઊંચાઈની કલાકૃતિ બની શકી નથી.

હમણાં લખનારાઓમાં શ્રી વિનેશ અંતાણી તથા શ્રી રામચંદ્ર પટેલનાં નામ આશાસ્પદગણી શકાય વિનેશ અંતાણીએ 'આસોપાલવ','પ્રિયજન','નગરવાસી',

'બીજું કોઈ નથી','સુરજની પાર દરિયો','પલાશવન','કાફલો','નિર્વંશ','ઘટક' વગેરે દ્વારા લઘુનવલ તેમજ નવલકથાના સરસ નમૂના આપ્યા છે. લાભશંકર ઠાકર પ્રતિભાશાળી સર્જક છે. તેમણે 'અકસ્માત','કોણ','ચંપકચાલીસા', 'પીવરી', વગેરે પ્રયોગશીલ નવલકથાઓ આપી છે. એ સિવાય પણ નવી ઢબે કૃતિઓ લખવાના પ્રયત્નો થયા છે,પણ પાછી આધુનિક નવલકથામાં સ્થગિતતાનો અનુભવ થવા માંડયો છે. બજારુ કૃતિઓના થોકબંધ ઉત્પાદન સામે આ સ્થિતિને કેવી ગણવી? આનંદની કે વિષાદની? એ તો સમય જ કહશે.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

ग्रामिण विकास में अवरोधक परिबल

प्रा.डो एच एल चावडा
अध्यक्ष, समाजशास्त्र भवन
महाराजाकृष्णकुमारसिंहजी
भ।वनगर विश्वविघालय, भावनगर

भूमिका : -

२०११ की जनगणना के अनुसार देखे तो समग्र भारत में लगभग ६९ प्रतिशत लोग गाँवो में रहते हैं । गुजरात मैं उसकी तादात ५३% हैं। गुजरात से दस प्रतिशत से ज्यादा लोग गाँवों में बसते हैं। भारत के ३१% लोग शहरों में बसते हैं । गुजरात के जनसमुदाय में से ५७.४२% लोग गाँवों में और ४२.५८% लोग शहरों में रहते हैं । राज्य में ज्यादातर ग्रामिण समुदाय हैं। गुजरात के २६ में से १४ जिल्लों में देश की सरसाई से अधिक लोग ग्रामिण जीवन व्यतित कर रहे हैं ।

ग्रामिण विकास के अवरोधक : -

समाजशास्त्र, समाजव्यवस्था और उनके विभागों का वैज्ञानिक अध्ययन करता हैं । इसका यह अर्थ हैं की समाजव्यवस्था को कई प्रकार से विश्लेषित कर सकते हैं । जैसे कि ळ समुदाय शास्त्रीय द्दष्टिकोण से, सांख्यिकीय समुदाय से, गीचता के आधार पर, स्त्री-पुरुष गणना के आधार से, वयजुथ के आधार से इत्यादी । इसी प्रकार समुदाय की द्दष्टि से तीन स्वरूप पाए जाते हैं-

१ - नगर समुदाय

२ - ग्राम्य समुदाय

३ - आदिवासी समुदाय

२००१ में भारत की कुल जनसंख्या १०२ करोड ७० लाख थी, इनमें से ७६ करोड ३ लाख जितनी जनसंख्या भारत के ग्रामिण क्षेत्र से हैं । २४ करोड ६ लाख जीतनी जनसंख्या नगरों में बसी हुई हैं । भारत की कुल जनसंख्या में से तीन चौथाई लोग गाँवों में बसे हुए हैं । इसलिए भारत को ग्राम्य भारत कहते हैं । महात्मा गांधी के अनुसार - "सहीं रूप से भारत गाँवो में बस रहा हैं ।"

ग्राम्य समुदाय की परिभाषा देखे तो- डॉ.एम.एन.श्रीनिवास के अनुसार- "गाँव, ज्ञाति (जाति) जैसे भिन्न भिन्न समुदायों से बनी इकाई हैं।" जिन क्षेत्र में रहने वाला जनसमुदाय गीचता और आकार की द्दष्टि से कम हो और ज्यादातर लोग कृषि व्यवसाय से जुडे हो ऐसे क्षेत्र को ग्रामिण क्षेत्र कहते हैं । ग्राम्य जीवन के लोगों का अभ्यास करने वाला शास्त्र यानी ग्रामीणशास्त्र । जहाँ सरल श्रमविभाजन, सामाजिक एकता, कमगतिशीलता, प्राथमिक संबंध इत्यादि- जनसमुदाय का कम आकार, कृषि व्यवस्था और कम धनता के परिणाम हैं ।

भारतीय समाज मुख्यतः दो विभागों में विभाजित है - ग्रामिण समाज और नगरीय समाज । प्रत्येक मनुष्य इन दोनों में से किसी एक प्रकार के समुदाय में निवास करता हैं । ग्राम्य और नगर मानवजीवन के दो पहलू हैं । गाँवों का प्रकृति से प्रत्यक्ष और निकट का संपर्क पाया जाता हैं । जब की नगरों में कृत्रिमता की प्रधानता होती है । जहाँ मानव और प्रकृति के बिच अन्तर्क्रिया का रूप अधिक निकट , प्रत्यक्ष और गहन है वह ग्राम है और जहाँ इन दोनो के बीच सम्बन्ध अप्रत्यक्ष और क्षीण है वह नगरीय स्थिति हैं ।

भारतीय समाज का लगभग तीन चौथाई हिस्सा ग्रामिण समाज के रूप में हैं । इसलिए यहाँ पर ग्रामिण समाज के उपर अध्ययन किया जाना महत्वपूर्ण परिप्रेक्ष्य का विषय बन जाता हैं । १९५५ के वर्ष में भारतीय ग्रामिण समाज पर चार पुस्तक एवं अनेक शोध पत्र एवं पत्रिकाओं का प्रकाशन हुआ ।

भारत में ग्राम समुदाय का महत्व : -

१ - जन समुदाय की द्रष्टि से ७२% संख्या

२ - अर्थव्यवस्था की द्रष्टि से कृषकीय अर्थव्यवस्था

३ - ऐतिहासिक द्रष्टि से पुरानी इकाई

बिटिश युग के अन्तर्गत जो अर्थतंत्र था उस परिणाम हेतु भारत का कच्चामाल कम दामों में ब्रिटन लेजाकर वहाँ औधोगिक प्रकिया कर के भारतीय बाजारों में उच्चे दामों में बिकी होती थी, परिणाम हेतु ग्राम अलिप्त और अंधकारमय रहा ।

आजादी के बाद उसमें परिवर्तन व आयोजन हुए । विविध पंचवर्षिय योजनाएँ, समुदाय विकास योजानाएँ और कई प्रकार से ग्रामिण विकास योजनाएँ प्रस्थापित हुई । स्वास करके कृषि में " हरियाली कान्ति " के अन्तर्गत कृषि उत्पादन में वृद्धि हुई । पँचायती राज, अनेकविध कानुन, शहरीकरण इत्यादी के द्वारा ग्रामिण समाज में परिवर्तन आया, फिर भी पुरी तरह से ग्रामिण विकास नही हो पाया ।

विकास का अर्थ : -

विकास के अर्थ के अन्तर्गत देखे तो मनुष्य के अन्दर छिपी शक्तियों को बाहर लाने वाला वातावरण ही विकास कहलाता हैं । वर्तमान समय में अनेकविध परिस्थितियाएँ , प्रकियाएँ , बहुमूल्य प्रतिभाएँ होने के बावजुद भी , कई प्रकार के विकास में अवरोघक परिस्थितियाएँ हैं , जो व्यक्ति की शक्ति बाहर नही आने देती ।

विकास यानी सीर्फ अर्थोपार्जन की वृद्धि मात्र नहीं पर मानव विकास है, लोगों के पास पसंदगी के क्षेत्र में बढोतरी ही मानव क्षमता का अधिक विकास कर पाएगी । " मनुष्य की सुषुप्त शक्तियों को बाहर लाना ही विकास है।"

गाँव में एक अच्छा कलाकार या खिलाडी उचित उपकरणों के अभाव में अपनी क्षमता का पूर्ण रूप से विकास नही कर पाता । समुदाय के प्रत्येक व्यक्ति की क्षमता के आधार पर विकास की जरुरियातों को पूर्ण करनी चाहिए । यही सही मायने में विकास हैं ।

ग्रामिण विकास का अर्थ : -

"गाँवों में गरीब लोगों के सामाजिक और आर्थिक जीवन सुधार की व्युहरचना को ग्रामिण विकास कहते हैं ।"- विश्वबैंके

ग्राम्य विस्तार में जीवन निर्वाह के लिए जो सबसे ज्यादा गरीब है ऐसे लोंगो को विकास के लाभ मिलने की व्यवस्था ग्रामिण विकास में शामिल हैं । ऐसे लोगों में छोटी इकाई पर खेती करने वाले कृषक, किराये की जमीन जोतने वाले किसान और कृषकीय मजदुरों का समावेश होता हैं ।

दूसरी ओर से कहे तो ग्रामिण समाज के आर्थिक,सामाजिक,राजकिय,सांस्कृतिक और नैतिक क्षेत्र में हेतुपूर्वक तथा इच्छित दिशा परिवर्तन,ग्राम वासियों के सामाजिक और गुणात्मक परिवर्तन को ग्रामिण विकास कहते हैं ।

इस प्रकार से ग्रामिण विकास एक परिवर्तन है । यह परिवर्तन आयोजन के अनुरुप होता है । यानि की सामाजिक आयोजन के उद्देश्य और ध्येय की दिशा में जो परिवर्तन होता है उसे ग्रामिण विकास कहते हैं ।

विकास के विविध मापदंडो में से ८ से १० मापदंड सामने आये हैं । आर्थिक-वृद्धि उनमें से एक मापदंड था । बादमें ' युनो ' ने तय किया कि अब मानव विकास अहेवाल से तय होगा , जिसमें तीन चीजे महत्वपूर्ण होगी -

१ - स्वास्थ्य

२ - शिक्षण

३ - खरीदशक्ति

प्रस्तुत अध्ययन ग्रामिण विकास के अवरोघक पर हैं । देश आजाद हुआ उस समय ८०% जनसमुदाय गाँवों में बसता था । कृषि मुख्य व्यवसाय था । आजादी बाद के १५ से २० वर्ष तक कृषि पर अधिक जोर दिया गया , उसके बाद उद्योग और अन्य बातों पर । किन्तु १९८० के दशक में ऐसा सोचा गया की केवल कृषि विकास से गरीबी खतम नही होगी । गरीबों को सीघा लाभ हो ऐसी स्वरोजगारी का विकास करना होगा । सामुदायिक विकास कार्यक्रम के अन्तर्गत ग्राम्य विकास की विविघ योजनाएँ अस्तित्व में आयी ।

ग्रामिण विकास के लिए बहुत बडी आर्थिक व्यवस्था नीति को आयाम दिया गया । जिसमें जिल्ला ग्रामविकास एजन्सीयों की स्थापना हुई । जिसमें I.R.D.P. संकलित ग्रामविकास कार्यक्रम, T.R.Y.S.E.M. स्वरोजगारी तालिम कार्यक्रम, D.W.C.R.A. ग्रामिण क्षेत्र की महिलाएँ और बालकों के लिए विकास कार्यक्रम इत्यादि का अमलीकरण हुआ । G.S.Y. सुवर्ण जयन्ति ग्राम स्वरोजगार योजना, सरकारी मंडलीयाएँ, आवास योजनाएँ, कृटिर उधोग इत्यादी योजनाए हैं । गुजरात के संदर्भ में देखे तो ग्रामिण विकास की अनेक योजनाएँ हैं जेसै कि - चिरंजीवी योजना , पंचवटी योजना, सरदार आवास योजना , स्वस्थ ग्राम योजना , ई-ग्राम, विश्वग्राम योजना, समरस ग्राम योजना, तिर्थग्राम योजना, निर्मल गुजरात, जमीन संपादन और हेतुबद्ध सुविधा,ग्राममित्र योजना इत्यादि योजनाएँ ग्रामिण विकास के लिए हैं ।

ग्रामिण विकास के अवरोधक : -

१ - मुख्य आधार के रूप में कृषि : -

वर्तमान समय में गाँव के लोगों का मुख्य विषय कृषि हीं रहा है । कृषि मुख्यतः प्रकृति के आधार पर निर्भर है । गुजरात ३२ .४ लाख हेक्टर जमीन (नर्मदा योजना से) के सिंचाई का लाभ मिला । कृषि कुदरत आधारीत हैं ताकि विकास का आधार कृषि ही हैं ।

२ - हरियाली क्रान्ति का लाभ : -

१०० कट्टे से ज्यादा जमीन प्राप्त लोगो को अधिक लाभ हैं । ५ कट्टे से भी कम जमीन प्राप्त लोगोंको कम लाभ होता हैं । हरियाली क्रान्ति से असमानता बढी हैं । सबको समान लाभ प्राप्त नहीं हो सका हैं ।

३ - पानी की कमी : -

गुजरात में छोटी-बडी १८५ नदियाएँ है उनमे से ७१ सौराष्ट्र, कच्छ में ९७ नदियाएँ हैं । गुजरात की ज्यादातर नदियाँ मौसमी हैं जिसमें बारह मास पानी नहीं रहता । बारीष से हीं ६ .७४ लाख क्युसिक मिटर पानी मिलता हैं । इस प्रकार गुजरात में पानी की कमी हैं ।

४ - अधिक क्षारयुक्त जमीन : -

गुजरात की सिंचाई में बोरवेल के माध्यम से पानी प्राप्त करके सिंचाई होती हैं । परिणाम स्वरूप वह स्तर गहरे हुए हैं और वहाँ समुद्री पानी ने प्रवेश कर लिया हैं जिसमें जमीन क्षारयुक्त होने लगी हैं ।

५ - आर्थिकता का अभाव : -

विकास के लिए पैसे जरूरी है । माल उत्पादन के लिए पैसे अनिवार्य है ।

६ - साहसिकता का अभाव : -

ज्यादातर परंपरा को हीं अधिक अपनाया जाता हैं । नये क्षेत्रों में साहसिकता का अभाव रहता हैं ।

७ - असह्य आबादी, जमीन के टुकडे, उत्पादन पर नकारात्मक असर : -

१९०१ - २३.८० करोड़

१९५१ - ३६.१० करोड़

१९९१ - ८४.३९ करोड़

२०११ - १२१.३९ करोड़ की आबादी बढी

इस प्रकार दिनबदीन आबादी बढती गई और कृषि की ज़मीन टुकडो में बटती गई । जिससे उत्पादन का प्रमाण कम हो गया ।

८ - साक्षरता का स्तर : -

ग्राम्य और शहर के बीच साक्षरता के स्तर की असमानता रहती हैं । अशिक्षण विकास का अवरोघक हो सकता हैं ।

- : साक्षरता का स्तर : -

	वर्ष	वर्ष	भेद
पुरूष	२००१	२०११	
भारत	७५.७	८२.१	+६.८
ग्राम्य	७०.७	७८.६	+७.९
शहर	८६.३	८९.३	+३.४
स्त्रीयाँ			
भारत	५३.७	६५.५	+११.८
ग्राम्य	४६.१	५८.८	+१२.७
शहर	७२.९	७९.९	+७.०

स्त्री-पुरूष अनुपात : -

वर्ष	भारत	गुजरात
२००१	९३३	९२०
२०११	९४०	९१८

स्त्री-पुरूष अनुपात

वर्ष	२००१		कुल	२०११		कुल
भारत	ग्राम्य ९४६	शहर ९००	९३३	ग्राम्य ९४७	शहर ९२६	९४०
गुजरात	ग्राम्य ९४७	शहर ९२६	९४०	ग्राम्य ९४७	शहर ८८०	९१८

कुल वस्ती	ग्राम्य	शहरी
गुजरात	५७.४२	४२.५८
भारत	६८.८४	३१.१६

साक्षरता का दर

वर्ष	२००१	२०११	भेद
भारत	६४.८	७४.०	+९.२
ग्रामिण	५८.७	६८.९	+१०.२
शहेरी	७९.९	८५.०	+५.१

९ - पंचायती राज्य में दूषित तत्वों का प्रवेश : -

७३वां बंधारणीय स्वरूप के माध्यम से पंचायती राज्य में काफी सुधार हुआ हैं फिर भी उनमें जातिवाद, आंतरिक संघर्ष, विकास के अवरोधक साबित हो सकते हैं ।

१० - सामुदायिक विकास के लाभ में भेदभाव : -

हर पंचवर्षीय योजना के द्वारा विकास के नये ये मार्ग विकसित होते हैं फिर भी २०१३ के अन्न सुरक्षा योजना के अन्तर्गत कई लोग उनके लाभ से वंचित रहे हैं ।

११ - लघुउद्योग, ग्रामिणउद्योग, उद्योगलक्षी शिक्षण का अभाव : -

स्वरोजगार के लिए शहर की ओर हीं आँखे रहती हैं । सुरत, अहमदाबाद आदि अति नगरीयकरण का भोग बनता जा रहा हैं । जिसमें ग्रामिण विकास नही हो पा रहा हैं ।

१२ - निम्न वर्ग के उत्कर्ष का प्रश्न : -

जिसे लाभ मिलना चाहिए वह पिछडा रहता हैं और अन्य वर्ग लाभान्वित होता रहता हैं । इस प्रकार से निम्नवर्ग के उत्कर्ष के प्रश्न खड़े होते हैं ।

इसके अलावा विकास में अन्य कई परिस्थितियों का प्रभाव रहता हैं । जैसे -

- सीमीत शैक्षणिक लाभ ।
- सहकार्य प्रवृति का कम विकास ।
- अयोग्य आरोग्य सेवाएँ ।
- नई रोजगारी का अभाव ।
- स्त्री की कम हिस्सेदारी ।
- व्यसन, भ्रष्टाचार का प्रवेश ।
- लोक साजेदारी में कमी ।

विकास योजनाओं के अमलीकरण में चुनोतियाँ : -

- वहीवटी योजनाओं में जटीलता ।
- लाभान्वित पसंदगीमें पक्षपात ।
- योजनाओं का अधिक लाभ आर्थिक रूप से सक्षम कुटुंब को ही ।
- विकास योजनाओं के प्रचार-प्रसार का अभाव ।

सूचनाएँ : -

- विकास योजनाओं का जागृतिकरण करना ।
- योजनाओं का तटस्थ मूल्यांकन करना ।
- लाभार्थियों की तटस्थ पसंदगी करना ।
- अधिकारियों का योजनाओं में वस्तुलक्षी हिस्सा लेना ।
- योजनाओं की प्रकिया को सरल बनाना ।
- ग्रामिण समाज की समस्या से जो अधिकारी परिचित हो उसे हीं सहभागी बनाया जाये।
- स्वैच्छिक संस्थाओं की निष्पक्ष भूमिका बढानी चाहिए ।
- पिछडे लोगों की साजेदारी बढाना ।

संदर्भ ग्रन्थ : -

१ - ग्रामिण समाजशास्त्र - विरेन्द्र प्रकाश शर्मा, पंचशील प्रकाशन जयपुर

२ - भारत में ग्रामिण समाज - डॉ.अमित अग्रवाल, विवेक प्रकाशन, दिल्ली

३ - ग्रामविकास में लोकभागीदारी-डॉ.विधुत जोशी, पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद

४ - पंचायतें और सामजिक न्यायहेंमतकुमार शाह, बिहेवियरल सायन्स सेन्टर, अहमदाबाद

५ - अपना पानी का प्रश्न और लोकभागीदारी- डॉ.विधुत जोशी-इन्स्टीटयुट फोर सोश्यल एकशन एन्ड रिसर्च 'इसार' अहमदाबाद

६ - गुजरात : वस्ती विश्लेषण (२०११), डॉ गौरॉंग जानी कर्मसंघ (इन्डीया) अहमदाबाद

ગુણવંત શાહના નિબંધોનો મુખ્ય વિષય છે : 'માણસજાત'

- ચંદ્રસિંગભાઇ એન.વસાવા
એમ.એ., બી.એડ્., એમ.ફિલ., નેટ

ગુણવંત શાહ ગુજરાતીના એક ઉત્તમ કટારલેખક ઉપરાંત સમાજનિરીક્ષક અને સંસ્કૃતિચિંતક પણ છે. તેઓ એક ધ્યાનપાત્ર પ્રયોગશીલ નિબંધકાર છે. તેઓ કવિ, નવલકથાકાર અને શૈક્ષણીક મનોનિજ્ઞાનના નિવૃત્ત અધ્યાપક છે. તેમને દેશ- પરદેશનો બહોળો અનુભવ છે. આ બધી સંપત્તિ તેમના નિબંધમાં સર્જનાત્મક રૂપાન્તર પામીને પ્રગટ થવા જાય છે. તેમના નિબંધસંગ્રહો દૈનિકપત્રામાં લખાતી કટારની નીપજ છે. આથી જ તેમને ગુજરાત સરકારનો શ્રેષ્ઠ કટારલેખકનો એવોર્ડ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

તેમના 'કાર્ડિયોગ્રામ'(૧૯૭૭), 'રણ તો લીલાંછમ'(૧૯૭૮), 'વગડાને તરસ ટહુકાની'(૧૯૭૯), 'ઝાકળભીના પારિજાત', 'વિચારોના વૃંદાવનમાં'(૧૯૮૧), 'સાઇલન્સ ઝોન'(૧૯૭૪), 'મનના મેઘધનુષ'(૧૯૮૫), 'કૃષ્ણનું જીવનસંગીત'(૧૯૮૬), 'બત્રીસે કોઠે દીવા'(૧૯૮૮), 'ઢાઇ અક્ષર પ્રેમકા'(૧૯૯૩), 'સંભવામિ ક્ષણે ક્ષણે'(૧૯૯૪), 'ગાંધીની ઘડિયાળ'(૨૦૦૪) એ નિબંધસંગ્રહો ૧૯૭૭ થી ૨૦૦૪ દરમિયાન પ્રગટ થયેલા છે. આ ઉપરાંત 'એકાંતના આકાશમાં', 'નિરખને ગગનમાં' વિગેરે સંગ્રહો પર નજર કરતા આપણને વિષયનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. તે બધાના ગુણવંત શાહને માનવીની જ વાત કરવી છે. તેઓ જાણે કે આપણી સામે આપણી જ છબી રજૂ કરે છે.

પ્રકૃતિથી વિમુખ બનેલું, વિશ્વશાંતિની વાત કરતાં વિશ્વવિગ્રહોમાં ઝંપલાવતું'પૃથ્વી પરનું સૌથી વિચિત્રા પ્રાણી' મનુષ્ય તેમના વ્યંગ-કટાક્ષ-ઉપહાસ-ઉપાલંભનું લક્ષ્ય બને છે. કેમ કે તેને માટે તેમના હૃદયમાં ઊંડો અનુકંપાભર્યો પ્રમ ચે. વૃક્ષ, કોયલ, ઋતુઓ, પ્રાણીઓ, વન, પવન, ઉપવન વગેરે પ્રકૃતિના અંગો સાથે લેખક આત્મીયતા સાધે છે. સર્જક પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય કેળવવાનું કહે છે. પ્રકૃતિનું જતન કરીશું તો જ પૃથ્વીનું અર્થતંત્રા જળવાઇ રહશે. પ્રકૃતિનો સતત વિચ્છેદ કરતો માણસ પોતાને પ્રગતિશીલ કહેવડાવેછે, પરંતુ તે એક પ્રકારની અધોગતિ જ છે.

'અન્નં બ્રહ્મ' નિબંધમાં સર્જકે ગરીબીને વિષય બનાવ્યો છે, પરંતુ કેન્દ્રમાં તો મનુષ્ય જ છે. તેમણે અહી લખ્યું છે,'' ખાધે પીધે સુખી એવા માણસને કોઇકની ડીશમાં ગોઠવાયેલી વાનગીઓ આટલી પરેશાન

કરે ત્યારે ખરેખર ભૂખ્યા માણસો પર આ દેશમાં રોજનું શું વીતતું હશે ?'' (ઝાકળભીના પારિજાત, પૃ.૧૧) માણસને જયારે કકડીને ભૂખ લાગે ત્યારે એ વિવેકભ્રષ્ટ થઇ ચોરીને રવાડે ચઢવાની સંભાવના છે. એટલે ગરીબોની ભૂખ સંતોષ્યા વગર વિશ્વશાંતિની ખોટી ડંફાસ મારવી વ્યર્થ છે. 'ઉઠ જાગ મુસાફીર' નિબંધમાં આધુનિક માનવીની બેચેની વકત થઇ છે. 'એક વૃક્ષ સાથે ભાઇબંધી'માં પ્રકૃતિ સાથેના ગાઢ સંબંધથી સતત કપાતા જતા માણસની વાત કરી છે. 'ભગ્ન સ્વપ્નના ખંડીત ટુકડા' નિબંધમાં સર્જકે ભૌતિક પદાર્થોનો આધાર લઇ આકર્ષણના તકલાદીપણાની વાત કરી છે. મનુષ્ય સતત સૌંદર્યનું ખંડન કરી પોતાને હાથવગુ કરવાના વ્યર્થ પ્રયાસ કરે છે. પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય જીવંત હોય ત્યાં સુધી સુંદર અને આકર્ષક લાગે છે. ફુલને તોડી લીધા પછી એના સૌંદર્યના પતનની ક્ષણો પળવારમાં આવી જાય છે.

'અંતર મમ વિકસિત કરો', 'જગતનું સૌથી વિચિત્ર પ્રાણી માણસ', 'પાંચ કિલો પ્રેમઃ એક લિટર કરુણા', 'પ્રેમનું ષડયંત્ર ગોઠવતી ઋતુ', 'અસ્તિત્વને આવી ગયું ઝોકું', 'વન, પવન અને જીવનના ધબકારા', 'બરફમાં પીગળતો તડકો', 'માહ્યલો રાજી રાજી', 'સો ટચનું સોનું', 'વૃક્ષોપનિષદ' વિગેરે તેમની સચેત નિબંધશૈલીના ધ્યાનપાત્ર નમુના છે. તેમની શૈલીમાં કવિનો ભાવોદ્રેક અને તત્વજ્ઞની સુત્રાત્મકતા છે.

'રણ તો લીલાછમ' ઇ.સ.૧૯૭૮માં ગુણવંત શાહે આપેલો બીજો નિબંધસંગ્રહ છે. આ સંગ્રહમાંની નાની નાની નિબંધિકાઓમાં પણ માનવી કે માનવભાવ જ કેન્દ્ર સ્થાને રહ્યો છે. વૈજ્ઞાનિક ટેક્નોલોજી અને યંત્રાપ્રધાન જમાનામાં માણસ પણ યંત્રાવત્ બની ગયો છે. વૈજ્ઞાનિક ટેક્નોલોજીના વિકાસથી માણસને પરિશ્રમ અને સમયની મારામારીમાંથી મુકિત મળશે એવા વિચારો પ્રવર્તતા હતા, પરંતુ ખરી મુશકેલીઓ યંત્રાપ્રધાન સમાજમાં જ ઉદ્ભવી છે. આધુનિક માનવી પાસે કામની દોડાદોડમાં નવરાશનો સમય રહ્યો નથી.તેની ચારેબાજુ હતાશા, નિરાશા, બેચેની, ચિંતા અને એકતાનું ભૂત વળગી રહ્યું છે. માણસને યંત્રાની ગતિ જેટલું જ મગજ પણ દોડાવવું પડે છે. તેની પાસે આનંદની પળો માણવાનો સમય રહ્યો નથી. તેથી પરસ્પરના સંબંધોમાં ઉષ્માવિહિનતા જોવા મળે છે. માણસ-માણસ વચ્ચેના સંબંધોમાં સ્વાર્થ પ્રવેશી ગયો હોવાથી તે સતત એકલતા અનુભવે છે. તેથી ગુણવંત શાહના આ નાના નાના નિબંધો આ બધી પળોજણની સાક્ષી બની રહ્યા છે.

ગુણવંત શાહ એક નિબંધમાં લખે છે,'' ઉતાવળ વાંસા વગરની ચુડેલ જેવી સૌની પાછળ ભમતી રહે છે ; પણ જીવનભર ઉતાવળ કરનારો આદમી મરણ નિરાંતે, ધીમે રહીને, મોડેથી આવે એમ ઇચ્છે છે.'' (રણ તો લીલાંછમ, પૃ.૯) અહી જન્મે છે તો ધણા પણ એમાંથી જીવનને જાણી, માણી અને પચાવી કેટલા

જીવે છે ? ગુણવંત શાહ તો કહે છે, '' જન્મ્યા વગર જ મરી જનારાઓ બહુમતીમાં છે. '' (રણ તો લીલાંછમ પૃ.૧૦)

'આપણે પ્રવાસી પારાવારના' નિબંધમાં સર્જકે ઇન્દ્રિયોના બર્હિમુખ સ્વભાવ પર સંયમ રાખી, સ્થાનબદ્ધતા અને પરિગ્રહબદ્ધતાની ગાંઠને છોડવાનો ઇશારો કરે છે. આજનો માણસ દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં સમય વેડફી નાંખે છે. તેથી જ આ નિબંધમાં ગુણવંત શાહે દર્શાવ્યું છે, '' મુંબઇમાં માત્ર પક્ષીઓ જ નહિ, માણસો પણ માળામાં રહે છે. સવાર પડે એટલે જલદી જલદી નાસ્તો પતાવી હાથમાં ઓફિસબેગ લઇને અનેક પક્ષીઓ નીકળી પડે છે. સૌ અથડાતા કૂટાતા ઓફિસે પહોંચે છે. આખો દિવસ ચણ ભેગું કરવામાં પુરો થાય છે. સાંજ પડે એટલે ફરીથી એ સૌ માળા ભેગા થાય છે. કોઇ પક્ષી પોતાના માળાનું સરનામું ભૂલી જતું નથી. '' (રણ તો લીલાંછમ પૃ.૧૩) સતત સુખની શોધમાં અટવાતાં માણસને અંતે બેચેની જ હાથમાં આવે છે.

આમ, સાહિત્યના અનેક ક્ષેત્રોમાં સાહિત્ય પ્રદાન આપી ચૂકેલા ગુણવંત શાહની પ્રતિભા નિબંધકાર અને માનવહિતચિંતક તરીકે વિશેષ સબળ રહી છે.

સંદર્ભ :

૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા. ભાગ-૫, પૃ.૨૦૫. ધીરુભાઇ ઠાકર

૨. ગુજરાતી લલિત નિબંધ - સં.પ્રવીણ દરજી

૩. ઝાકળભીના પારિજાત - લે.ગુણવંત શાહ

૪. રણ તો લીલાછમ - લે.ગુણવંત શાહ

"कबीरा खड़ा बाजार में"

- पा.हितेश देवमोरारी
सौराष्ट्र विश्वविद्यालय राजकोट संलग्न
श्री मारूति केलवनी दंडल संचालित बी.एड्.
कॉलेज, जसापर - ३६००४०

"सुखिया सब संसार है खावै और सौवे ।
दुखिया एक कबीर है जागै अरू रोवै ।"

-कबीर साहब ।

ऐसी कविता मानवीय ह्दय की भावुकता की अभिव्यक्ति का रासक्त माध्यम मानी जाती है । इसीलिए साहित्यकार गद्य की अपेक्षा पद्य द्वारा ज्यादा प्रभावशाली ढंग से अभिव्यक्ति कर सकता है । क्योंकि कविता में अंतर्निहित ध्वन्यात्मक्ता एवम् गेयता मनुष्य के मन को प्रसन्नौचित, आंदोलित एवम् मंत्रमुग्ध करती है । शायद इसीलिए ही आदि से आज तक काव्य साहित्य का बोलबाला रहा है । ऐसी काव्यधारा में कबीर का नाम एक काव्यपुरूष के रूप में हिन्दी साहित्य संसार में स्वर्णांकित है । विचार, वाणी एवं वर्तन की विलक्षण एकरूपता के कारण कबीर साहब हिन्दी साहित्य में अपना विशिष्ट एवं शिरमोर्य स्थान बना पाये है ।

सह्दय भावस्फूर्ति, सरभंगी मिजाज, निरूपण शैली की अनुपम आवाज़ें इन सब से बढ़कर एक सह्दय, हितैषी और सत्यपुरूष की ऐसी रसभरी बाते साखी, शब्द और रमैनी के रूपमें अभिव्यक्त हुई है । जो उनके ह्दय से निकलकर पाठक के ह्दय में समा जाती है ।

कबीर की काव्यधारा के हर एक सामर्थ्यवान शब्दस्पंद की अनुपम सौरभ से सामान्य जनमानस, जिज्ञाशु, अभिजात्य वर्ग एवम् अतिशिक्षित वर्ग भी पुलकित एवम् हर्षित हुआ । देश-विदेशो में उनकी 'पद-यात्रा' ने उन्हें आंतरराष्ट्रीय मर्म कवि के पद पर विराजमान कर दिया । 'ओलिया', 'पीर', युगद्रष्टा', 'अवतारी पुरूष', 'लोकपुरूष', 'समाज सुधारक' जैसी माननीय और सम्मानीय संज्ञाओ से कबीर साहब को नवाजित किया गया ।

कबीर अपने गुग के एक मात्र युग दृष्टा ही नहीं समाज के सजग प्रहरी भी थे । उनकी आध्यात्मिक चेतना के यथार्थ आविष्कार को देखकर उनको कवि के साथ-साथ 'युग पुरूष', 'युग प्रवर्तक' एवम् 'सफल पुरूष' जैसी उपाधिओं से सम्मानित करने की स्वयंस्फूर्णा होती है । यथा -

"साखी आँखी ज्ञान की समुझी देख मनमाँह ।
बिन साखी संसार का, झगरा छूटत नाँह ।।

अर्थात्

यह झगडा है नाम का, रूप का, छोटे का और बड़े का, सुखा और दुःख का, जीवन का और मरण का । यह द्वन्द जिसे संसार कहते है, उसे साखी ही मिटाती है । उन्होंने भक्ति की वह धारा प्रवाहित की कि उन्नीसवीं शती तक भारतीय जनता का अन्तस्तल उसमें गोते लगाता रहा –

"यह तन जारौ मसि करौ
लिखो राम को नांउ ।
लेखनी कौं करंक की,
लिखि लिखि राम पढ़ाऊ ।।"

अर्थात्

यह तन जलाकर मैं स्याही बनाऊँगा । राम का नाम लिखुँगा । अपनी हड्डी की कलम बनाऊँगा । और राम लिखकर राम के पास पहुँचा दूँगा ।

इस तरह कबीर साहब का व्यक्तित्व शायद सर्वाधिक विचित्र, लोकप्रिय एवम् समन्वयकारी रहा है । इस संबंध में डॉ.हजारी प्रसाद द्विवेदी का कथन अक्षरशः सत्य है । वे कहते है कि – "सिर से पैर तक मस्तमौला, स्वभाव से फक्कड, आदत से अक्खड, भक्त के सामने निरीह, भेषधारी के आगे प्रचंड, दिल से साफ, दिमाग से दुरस्त, भीतर से कोमल, बाहर से कठोर, जन्म से अस्पृश्य और कर्म से वंदनीय थे ।"१

कबीर ज्ञानमार्गी कवि अवश्य थे । पर ज्ञानोपदेश की प्रधानता होते हुए भी कबीर के काव्य का आधार भक्ति ही है । किसी ने ठीक ही कहा है कि भारत में भक्ति भावना को प्रकट करने का श्रेय केवल कबीर को है –

"भक्ति द्राविड़ ऊपजी,
लाये रामानंद,
परगट किया कबीर ने
सप्तद्विप नौ खण्ड ।"

डॉ.गोविन्द त्रिगुणायत भी ऐसा ही मानते है । उनका कहना है - **"मध्ययुग की साधारण धर्मप्राण जनता को सिद्धादि की बीभत्स साधनाओं की दल-दल से तथा नाथों की नीरस यौगिक प्रक्रियाओं के पंकिल गर्त से बाहर निकालकर भक्तिभाव की अलौकिक एवम् पावन पयस्वनी में अवगाहन कराने का पूर्ण श्रेय भक्त प्रवर कबीर को है ।"२**

सच्चे अर्थ में कबीर साहब एक क्रांतिकारी ही थे । ऐसी सटिक क्रांति के द्वारा वह समाज में जड़मूल से परिवर्तन लाने की अदम्य ईच्छा रखते थे । उनका स्पष्ट मानना था कि समाज हमेशा एक दूसरे की बुराई देखता है । जब सभी लोग बुराई ढूँढ़ने में लगे रहेंगे तो

निश्चित रूप से बुराई ही सामने आयेगी । इसमें कोइ संदेह नहीं है । मानो ऐसे लोगो के सामने एक आदर्श प्रस्तुत करते हुए कबीर साहबने कहा है –

"बुरा जो देखन मैं चला,

बुरा न दिखा कोय ।

जो दिल खोजा अपना,

मुझसे बुरा न कोय ।"

फलतः हम कह सकते है कि हिन्दु समाज में कबीर साहब को 'जागरणयुग' का अग्रदूत माना जाता है । तो उसी प्रकार डॉ.रामविलास शर्मा जैसे विद्वानो के मत से उन्होंने प्राचीन धार्मिक रूढ़ियों को तोड़ने का सफल प्रयास किया है । वही डॉ.हजारी प्रसाद द्विवेदी जैसे कर्मठ साहित्यकार का यह मानना है कि - **"कबीर साधना के क्षेत्र में युग-युग के गुरू थे ।"** केवल इतना ही नहीं हिन्दु-मुस्लिम एकता की प्रबल विचारधारा को अमल में लाने का श्रेय कबीर साहब को जाता है । इसीलिए द्विवेदी जी ने लिखा है कि - **"वे मुसलमान होकर भी असल में मुसलमान नहीं थे, हिन्दु होकर भी हिन्दु नहीं थे, योगी होकर भी योगी नहीं थे ।……… वे भगवान की नृसिंहावतार की मानव प्रतिमूर्ति थे ।"**३

वास्तव में कबीर का 'साहब' ईश्वर, प्रभु, ब्रह्म, निर्गुण सब से परे था । वे उनको विविध नामों से पुकारा करते थे । उन्होंने अपनी रचनाओं में उनको ब्रह्म, रघुनाथ, रघुराई, हरि, नारायण, गोविन्द, मुरारी आदि नामों से पुकारा है । इतना ही नहीं इन नामों के साथ वे उनके अपार, अनुपम एवम् अनन्त गुणों का मुक्त कण्ठ से गान करते है –

"सात समँद की मसि करौं,

लेखनि सब वनराई ।

धरती सब कागद करौं,

हरि गुण लिख्यौं न जाई ।"

ऐसे अनन्य गुण सम्पन्न ब्रह्म का आभास पाकर निराशा की गर्त में गिरी हुई जनता में आशा और उत्साह केन ये किरणों का संचार होने लगा । इस प्रकार नास्तिकता की गर्त में गिरती हुई भारतीय अस्मिता की कबीर साहब ने रक्षा की ।

कबीर साहब की वाणी में शाश्वत सत्य एवम् ठोस यथार्थ की पूर्ण अभिव्यंजना पायी जाती है । इतना ही नहीं उनकी वाणी में संगीतात्मकता का भी सफल सामजस्य हुआ है । फिर आज ऐसा कौन है जो 'कबीरवाणी' को सुनकर भावविभोर एवम् मंत्रमुग्ध न होता हो । इस संबंध में डॉ.हजारी प्रसाद द्विवेदी का कथन अक्षरशः सतय है - **"भाषा पर कबीर का जबरदस्त अधिकार था । वे वाणी के डिक्टेटछ थे । जिस बात को उन्होने जिस रूप में प्रकट करना चाहा उसे उसी रूप में भाषा से कहलवा लिया है । भाषा कबीर के सामने कुछ लाचार-सी नजर आती है ।"**४

उपर्युक्त समग्रलक्षी विवेचन से स्पष्ट होता है कि उनकी वाणी में क्रांति की ज्वाला एवं समाज सुधार की अदम्य ईच्छा नजर अंदाज होती है । यह उनकी मौलिक देन है । उनकी वाणी में मौलिकता, स्वाभाविकता, संगीतात्मकता, सरलता, सहजता एवम् सारगर्भिता का सम्मिश्रण पाया जाता है । ऐसी सर्वश्रेष्ठता के कारण ही उनका नाम हिन्दी साहित्य में गर्व के साथ लिया जाता है ।

"कबिरा खड़ा बाजार में
माँगे सबकी खैर ।
ना काहू की दोस्ती,
ना काहू से बैर ।"

अन्तोगत्वा इतना ही कहुँगा कि कबीर साहब भले ही आज शरीरदेच के रूप में हमारे सामने मौजूद न हो लेकिन अक्षरदेह के रूप में सदा के लिए वे हमारे अंतःकरण में मौजूद रहेंगे ।

संदर्भ सूचि :-

१. कबीर-बानी : एक अध्ययन, सं.डॉ.भगीरथ मिश्र, हिन्दी पुस्तक घर, कोर्ट रोड़ उमरेठ(आणंद), पृष्ठ - २०
२. कबीर-बानी : एक अध्ययन, सं.डॉ.भगीरथ मिश्र, हिन्दी पुस्तक घर, कोर्ट रोड़ उमरेठ(आणंद), पृष्ठ - ३३
३. कबीर-बानी : एक अध्ययन, सं.डॉ.भगीरथ मिश्र, हिन्दी पुस्तक घर, कोर्ट रोड़ उमरेठ(आणंद), पृष्ठ - २३
४. कबीर-बानी : एक अध्ययन, सं.डॉ.भगीरथ मिश्र, हिन्दी पुस्तक घर, कोर्ट रोड़ उमरेठ(आणंद), पृष्ठ - ७१

रांगेय राघव के उपन्यासो में परम्परागत पारिवारिक मूल्यों का विघटन

-डॉ. माला मिश्रा

मूल्य की दृष्टि से साहित्य का अध्ययन बीसवीं शताब्दी में विशेष रूप से प्रारंभ हुआ और यह अवधारणा पाश्चात्य से प्रभावित होकर हिन्दी से समाहित है। साहित्य मूल्य के संयोग से ही विशिष्ट बनता है। जिस साहित्य में जितने अधिक मूल्य निहित होंगे वह साहित्य उतना ही श्रेष्ठ और उपादेय होगा। संस्कृत में "मूल्य" शब्द धातु में "यत्" प्रत्यय लगाने से बना है। जिसका सामान्य अर्थ है - इच्छित अथवा इष्ट ।[1] "संस्कृत शब्दार्थ का कौस्तुभ" के अनुसार "मूल्य" शब्द का अर्थ जड़ से उखाड़ने योग्य खरीदने योग्य , किमत, दाम, मजदूरी, वेतन, लाभ, पूँजी आदि है।"[2] साहित्य में "मूल्य" शब्द का अर्थ किमत आदि से न होकर उसके नीतिपरक अर्थ से संबंधित है।

समय के अनुसार परिस्थितियाँ बदलती है और मनुष्य की प्रवृत्ति में भी परिवर्तन होता है। कोई युग आदर्शवाद को प्राधान्य देता है, कोई युग यथार्थवाद को वर्तमान समय में समाज यथार्थ और उन्माद की ओर उन्मुख है, इसलिए हमारे अनेक पारम्परिक मूल्य विघटीत हुए हैं। पारिवारिक संबंधो में भी विघटन हुआ है । रांगेय राधव ने पति-पत्नि, संतान और भाइयों आदि के बीच विघटित हुए संबंधो का चित्रण अपने उपन्यासों में किया है।

अनेक परिवारो में पति-पत्नि संबंध प्राय: विघटित देखे जाते हैं जिनका कारण आपसी सांमजस्य का अभाव या दुर्व्यसन होते हैं। पत्नियाँ प्राय: पतियों के अत्याचार सहती आई हैं और अत्याचारों की एक परम्परा सी बन गई है। "राह न रूकी" उपन्यास में पति के विघटित चरित्र का वर्णन करती हुई जरिता कहती है- "खूब कमाता है उसका पति। लेकिन ब्याह के बाद वह लगा मदिरा पीने, जुआ खेलने। शराब पीकर खूब मारता है बिटिया को। देह पर नील पड़ जाते हैं। लोग रोकते भी है, पर पति वह ही है कोई क्या करे ? स्त्री है उसकी वह कुछ भी करें। ले आता है वेश्याएँ घर पर, बिटिया खाना परोसती है वेश्या को, फिर उसकी जूठी थाली माँजती है। नहीं करती तो मारता है उसे वेश्या के सामने और वेश्या हँसती है देख-देखकर, तरह-तरह के व्यभिचारी आते हैं उसके घर। बमुश्किल पड़ी है किसी तरह अपने को बचाये हुए। मुझे तो डर है कि किसी दिन कोई उसे कलंकित न कर दे, उसे वह कहीं बेच न डाले।"[3]

निर्धनता और आजीवीका की मजबूरी में भी मूल्यों का विघटन होता है। निर्धन निम्न-जाति के लोगों की समाज में कोई ईज्जत आबरू नहीं होती। इनकी स्त्रियाँ पेट की खातिर रात के अँधेरे में आचारनिष्ठ उच्च-वर्ग को शरीर बेचकर पैसे प्राप्त करती हैं और पुलिस वाले जब चाहे इन्हें पकड़कर ले जाते हैं। कब तक पुकारूँ , उपन्यास में ब्रज अंचल को जरायमपेशा करनटो का जीवन चित्रित है। इस जाति के पुरूष चोरी, लूट व हत्या करने से नही कतराते और स्त्रियाँ परायों के संग रात काटती है, कमाकर लाती है। इसका यह अर्थ नहीं कि उनके अन्तर में पति के लिए प्यार नहीं या पुत्र के लिए वात्सल्य नहीं। एक बार प्यारी सुखराम, इसीला और सौनो गाँव छरहन में खेल दिखा रहे थे तो रात में दरोगा ने सिपाही को डेरे पर भेज प्यारी को बुला भेजा। सुखराम के डर के कारण प्यारी ने जाने से आनाकानी की तो सौनो उसे डपटती है - "औरत का काम, औरत का काम

है । उसमें बुरा भला क्या, कौन नही करती ? नहीं तो मार–मारकर खाल उड़ा देगा दरोगा । …… फिर भी तो पेट भरने को यही करना होगा ।''[४]

भारतीय समाज में वैधव्य एक अभिशाप है । ''भारती का सपूत'' उपन्यास में लेखक कहता है – ''मुकुन्दी बीबी के मुख पर अकाल वैधव्य ने गहरी वेदना का जाल छोड़ दिया था जो आयु की लहरों पर तैरता हुआ भी उनके यौवन रूपी मत्स्य को फाँस चुका था । उनके मुख पर तपपूत साधना की दृढता थी, जिसे देखकर पुरूष ने शाश्वत अहं की समिधा को हाथ में लेकर अनन्त प्रेम का वह गहन मन्त्र सीखा था । उनकी वह मंदिम मुस्कान धीरे–धीरे लय हो गई और वहाँ एक विषण्व–वदना नारी खड़ी दिखाई दी जो अपने जीवन की सत्ता के अधिकार को अस्तित्व मात्र के आभास में बदलने को तत्पर हो गई थी ।''[५]

वैधव्य जीवन एक कठोर साधना और व्रत है । पारंपरिक मूल्यों से व्यक्ति जब त्रसित होता है तो मूल्यों का वह अतिक्रमण करता है । विधवा का जीवन हमारी परम्परा में बड़ा त्रासद रहा है । कभी–कभी विधवायें उस त्रास से विद्रोह करती हुई मूल्यों के विघटन की ओर उन्मुख होती है । ''राह न रूकी '' में एक विधवा अपने यौन–संबंध में बाधक पुत्र की हत्या कर देती है । यहाँ पर वैधव्य के पारम्परिक मान्यता के विघटन के साथ मातृत्व के पवित्र संबंध का विघटन दिखाया गया है । अनेक बार परिस्थिति से विवश विधवा स्त्री अपने परिवार के सदस्य के विश्वासघात की शिकार होकर वेश्या का घृणित जीवन अपनाती है । ''धरौंदा'' उपन्यास में वेश्या नादानी अपने पूर्व जीवन पर प्रकाश डालते हुए कहती है, वह विधवा थी और चचा ने उसे बोझ समझ धोखे से कुंभ के मेले में छोड़ दिया था जहाँ भीड़ में वह कुछ गुंडो के हाथ पड गई और व्याभिचारिणी बनी । प्रारंभ में अपने पहले नीरस विधवा–जीवन से यह जीवन , रसपूर्ण लगा और तब से ही वह वेश्या का घृणित जीवन जी रही है ।''[६]

व्यक्ति जब कोई गलत कार्य करता है तो आत्मा उसे बराबर रोकती है । व्यक्ति में अपराध–बोध जागता है । लेकिन वह रिश्तों के ममत्व के कारण और सामाजिक प्रतिष्ठा के लिए आत्मा की आवाज को दबा देता है । ''आखिरी आवाज'' में सरपंच का पुत्र एक लडकी विहाल की हत्या कर देता है । पिता सामाजिक प्रतिष्ठा व अन्य संतानो के प्रति ममत्व के कारण पुलिस को रिश्वत देता है व केस दबवाने का प्रयत्न करता है पर उसकी आत्मा उसे कोसती है । उसके मानवीय मूल्य उसे धिक्कारने लगते हैं । चचलसिंह सोचता है – ''हे भगवान ! क्या मेरे लिए कोई मार्ग नहीं ?'' यह मैं ममता में क्या कर रहा हूँ ? ये सब लोग यहीं रह जाएँगे । जब मैं अकेला ऊपर जाऊँगा तो क्या जवाब दूँगा ? क्या मेरे लिए कोई निस्तार नहीं है ?''[७] इस प्रकार अपराध–बोध होते हुए भी चंचलसिंह अपनी संतान को बचाने के लिए दरोगा को घूस देता है और पश्चाताप केवल पश्चाताप रह जाता है, वह क्रियान्वित नहीं होता।

भारतीय समाज में पुत्र–पुत्री में भेदभाव स्पष्ट है । '' कन्या का जन्म दु:ख एवं दुर्भाग्य का प्रतीक समझा जाता है । लडको पर होने वाले खर्च को पूँजी बताकर भविष्य में आमदनी होने की आशा की जाती है । उपन्यासकार रांगेय राधव ने इसका चित्रण अपने उपन्यास ''राह न रूकी '' एवं ''धरौंदा'' में किया है ।''[८]

भौतिकता के दबाव में और स्वार्थ सम्पूरित होकर भाई, भाई से ईर्ष्या करने लगते हैं और उन्हें विष देकर मार डालने का प्रयत्न करते हैं। ''पक्षी और आकाश'' में धनकुमार सोचता है – ''क्या मुझे उनके हाथों मर जाना अच्छा था ? क्या मैं इसलिए जन्मा था कि उनकी ईर्ष्या मुझे काटकर फेंक दे ! ...... वे मेरे और कोई नहीं ? भाई ही तो है।''[९] इस प्रकार उपन्यासकार रांगेय राधव ने अपने उपन्यासों में यथा स्थान परंपरागत पारिवारिक मूल्यों के विघटन का चित्रण किया है।

सन्दर्भ संकेत :

(१) डॉ.अरूणा गुप्ता : छठें दशक की हिन्दी कहानी में जीवन मूल्य, पृ.११

(२) सं. द्वारका प्रसाद शर्मा ! संस्कृत शब्दार्थ कौस्तुभ, पृ.६३४

(३) रांगेय राधव, राह न रूकी, पृ. ८४

(४) रांगेय राधव, कब तक पुकारूँ , पृ.३६

(५) रांगेय राधव, भारती का सपूत, पृ.१०६

(६) रांगेय राधव, धरौंदा, पृ.२८८

(७) रांगेय राधव, आखिरी आवाज, पृ.१३८

(८) डॉ.सुनीता बानी, रांगेय राधव के उपन्यासों में मानव मूल्य , पृ.१०६

(९) रांगेय राधव, पक्षी और आकाश, पृ.६

ઉપનિષદોમાં નિરૂપિત શિવતત્ત્વ

- વસાવા સંજયકુમાર આર

સંસ્કૃત ભાષાનો અખંડ પ્રવાહ પાંચ હજાર વર્ષોથી વહેતો આવ્યો છે. ભારતમાં આ આર્યભાષાનો સર્વાધિક મહત્વશાળી, વ્યાપક અને સંપન્ન સ્વરૂપે વિકાસ થયો છે. જેના માધ્યમથી ભારતની ઉત્કૃષ્ટ મનીષા, પ્રતિભા, અમૂલ્ય ચિંતન, મનન, વિવેક, રચનાત્મક સર્જન અને વૈચારિક પ્રજ્ઞાનું અભિવ્યંજન થયું છે. આજે પણ બધા ક્ષેત્રોમાં એ ભાષાથી ગ્રંથનિર્માણની ક્ષીણધારા અવિચ્છિન્ન રૂપથી વહી રહી છે. હિંદુઓના સાંસ્કારિક તથા ધાર્મિક કાર્યોમાં આજે પણ સંસ્કૃત ભાષા પ્રયુકત થાય છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલ શ્રુતિ-સાહિત્ય, સ્મૃતિ-સાહિત્ય અને પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. આ સમગ્ર સાહિત્યમાં યેન-કેન પ્રકારે શિવતત્ત્વનું આલેખન થયેલ જોવા મળે છે. શ્રુતિ-સાહિત્ય અંતર્ગત સમાવિષ્ટ ઉપનિષદોમાં અનાદિ, અનંત એવા શિવતત્ત્વનું વિશદ વર્ણન જોવા મળે છે. શરભોપનિષદમાં કહેવાયું છે કે

एक एव शिवो नित्यस्ततोऽन्यत्सकलं मृषा ।

तस्मात्सर्वान्परित्यज्य ध्येयान्विष्णवादिकान्सुरान् ।।

शिव एव सदा ध्येयः सर्वसंसारमोचकः ।

तस्मै महाग्रासाय महेश्वराय नमः ।। शरभोपनिषद्-३३-३४

અર્થાત્ શિવ જ એકમાત્ર નિત્ય છે, બાકી સર્વ મિથ્યા છે એટલે વિષ્ણુ વગેરે બધા દેવતાઓ સિવાય એકમાત્ર સંસારરૂપી બંધનથી મુકત કરનાર તથા બધાને ગ્રાસ બનાવનારા એ ભગવાનને નમસ્કાર છે આનંદાભિલાષી જીવને સંસાર-સાગરમાંથી પાર ઉતરવા માટે શિવતત્ત્વરૂપી સુદૃઢ નાવ છે. ત્રિશિખિબ્રાહ્મણોપનિષદ્ શિવતત્ત્વનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

सर्वमिदं शिव एव विजानीहि । किंतु नित्यः शुद्धो निरञ्जनो विभुरद्वयानन्दः शिव एकः स्वेन मासेदम् सर्व दृष्य वा तप्तायः पिण्डवदेकम् भिनवदवभासते । तत् भासकम् किमिति चेदुच्यते । सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । -त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद् -१/२

આ સર્વ શિવસ્વરૂપ છે એમ જાણવુ. તે જ નિત્ય,શુદ્ધ,નિરંજન,વિભુ, અદ્વય અને આનંદસ્વરૂપ શિવ પોતાના એક જ દિવ્ય લોકથી બધાને જોયા પછી તપેલા લોખંડના ગોળાની જેમ એકને અનેક રૂપોમાં પ્રકાશિત કરે છે. જો એમ પૂછવામાં આવે કે આ લોકના પ્રદાતા કોણ છે ? તો જવાબ મળશે કે સત્ શબ્દ વાચ્ય અવિદ્યા શબ્દ બ્રહ્મ એટલે કે વિશ્વબ્રહ્માંડમાં સંવ્યાપ્ત માયોપાધિક અપર બ્રહ્મ છે. આથી જ પાશુપતબ્રહ્મોપનિષદ્માં કહેવાયુ છે,

एतद्विज्ञानमात्रेण ज्ञानसागरपारगः ।

स्वतः शिवः पशुपतिः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ।। पाशुपतब्रह्मोपनिषद्-२-७

આ રીતે વિશેષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ જ્ઞાનરૂપી સાગરને તરી શકાય છે. સ્વયં ભગવાન શિવરૂપ પશુપતિ જ સર્વદા સર્વના સાક્ષી છે

કૈવલ્યોપનિષદ્માં શિવતત્ત્વનું સુંદર વર્ણન મળે છે. જેમકે-

अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरुपम्

शिवम् प्रशांतममृतम् ब्रह्मयोनिम् ।

तमादिमध्यान्तविहीनमेकम्

विभुम् चिदानन्दरूपमद्भुतम् ।।

उमासहायं परमेश्वरं प्रभुम्

त्रिलोचनम् नीलकण्ठम् प्रशान्तम् ।

ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्

समस्तसाक्षिम् तमसः परस्तात् ।। कैवल्योपनिषद्, ६-७

જે અચિન્ત્ય છે, અવ્યકત અને અનન્ત સ્વરૂપ છે, કલ્યાણમય છે, પ્રશાન્ત છે, અમૃત છે, જે બ્રહ્મ અર્થાત્ અખિલ બ્રહ્માંડનું મૂળ કારણ છે. જેનો આદિ, મધ્ય અને અંત નથી. જે એક જ અદ્વિતીય છે. વિભુ અને ચિદાનંદ છે, રૂપરહિત અને અદ્ભૂત છે, તે ઉમા સહિત એટલે કે બ્રહ્મવિદ્યા સહિત પરમેશ્વરને સમસ્ત ચરાચરનાં સ્વામીને પ્રશાંત સ્વરૂપ, ત્રિલોચન, નીલકંઠ મહાદેવ અર્થાત્ પરાત્પર પરબ્રહ્મને, જે બધાં જ ભૂતોનું મૂળ કારણ છે, અવિદ્યાથી પરે પ્રકાશિત થઇ રહ્યું છે, તેને મુનિઓ ધ્યાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે.

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।

स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।।

स एव सर्वं यद्भुतम् यच्च भव्यं सनातनम् ।

ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ।। कैवल्योपनिषद्, ८-९

ઉપનિષદ્ આગળ જણાવે છે કે એ રુદ્ર જ બ્રહ્મા છે, એ જ શિવ છે, એ જ ઇન્દ્ર, અક્ષર, અવિનાશી પરમાત્મા અને એ જ વિષ્ણુ છે, એ જ કાળ છે. અગ્નિ અને ચન્દ્રમા પણ એ શિવ જ છે. જે કાંઇ થઇ ગયું, જે ભવિષ્યમાં થવાનું છે, બધું જ એ પરમતત્વનું જ સ્વરૂપ છે. એ સનાતન તત્ત્વને જાણી, પ્રાણી મૃત્યુથી પર પહોચી જાય છે. તે સિવાય મુકિતનો બીજો કોઇ પણ માર્ગ નથી. સ્કંદોપનિષદ્ પણ શિવ અને વિષ્ણુ એક જ દેવતા છે તેવું દર્શાવે છે.

यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः शिवः ।

यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वस्तिरायुषि ।

यथान्तरं न भेदाः स्युः शिवकेशवयोस्तथा ।। स्कन्दोपनिषद्-९

જે રીતે વિષ્ણુદેવ શિવમય છે એવી રીતે દેવ શિવ વિષ્ણુમય છે. જયારે મને એમાં કોઇ અંતર જણાતું નથી તો હું આ શરીરમાં જ કલ્યાણરૂપ બની જઉ છું. શિવ અને કેશવમાં પણ કોઇ ભેદ નથી.

આ પ્રકારે સર્વ ચરાચર જગત્ અને પોતાને સ્વયં પણ સદાશિવમાં વિરામાન માની વિદ્વાન શિવરૂપ થઇ જાય છે. આત્માને અરણિ અને પ્રણવ શિવને ઉતરારણિ બનાવી આ જ્ઞાન નિર્મન્થ કરી, અભ્યાસપૂર્વક બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પોતાના સમસ્ત પાપોને નાશ કરી શિવતત્ત્વને પ્રાપ્ત

કરી લે છે. ભગવાન શિવ જ પોતાની માયાનાં કાર્ય અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબિત જીવ રૂપે પ્રગટ કરી લે છે. તે જીવ જ તેના અંશરૂપે શરીર ધારણ કરી, જાગ્રત અવસ્થામાં કલત્ર અન્ન-પાન વગેરે વિવિધ ભોગવિલાસ પદાર્થોથી તૃપ્ત થાય છે. સ્વપ્નનાં કલ્પિત સુખ-દુઃખને ભોગવીને અને સુષુપ્તિ કાળમાં તમોગુણથી અભિભૂત થઇને આનંદનો અનુભવ કરે છે. તેમજ જન્માન્તરના કર્મયોગથી વારંવાર જન્માદિ ગ્રહણ કરી ત્રણેય અવસ્થાઓમાં સુખ-દુઃખરૂપી ભોગરૂપ ક્રીડા કરે છે. શિવતત્ત્વને જાણનારા જીવ જયારે એ અનુભવ કરી લે છે કે જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ વગેરે પ્રપંચોને જે ભગવાન પ્રકાશિત કરનાર એ સદાશિવ હું પોતે જ છું. ત્યારે તે સંસારના બધાં જ બંધનોથી છુટી જાય છે. ત્રણે અવસ્થાઓમાં જે જે ભોકતા, ભોગ્ય, ભોગ-પદાર્થ છે. એનાથી ભિન્ન સાક્ષી ચેતન હું સદાશિવ છું. જેમાં એ સઘળા પ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને જેમાં લય થાય છે. તે અદ્વિતીય સત્ ચિત આનંદ સ્વરૂપ શિવ હું જ છું. બધાં જ ગુણો મારામાં જ સમાયેલ છે.

अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।

पुरातनोऽहम् पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽहं शिवरुपमस्मि ।। कैवल्योपनिषद् -२०

હું અણુંથી પણ અણું છું. તે પ્રમાણે મહાનથી પણ મહાન છું આ વિચિત્ર વિશ્વ મારૂ જ સ્વરૂપ છે. હું પુરાતન પુરૂષ છું . હું ઇશ્વર છું. હું હિરણ્મય પુરુષ બ્રહ્મા છું, હું જ શિવસ્વરૂપ છું. આ સંપૂર્ણ જગત તે ઉમા મહેશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે. ઇન્દ્રિય રહિત થઇને પણ એના વિષયોનો ભોક્તા હું જ છું, મારી શકિત અચિંત્ય છે.

अपाणिपादोऽहम्चिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स श्रृणोम्यकर्णः ।

अहम् विजानामि विविक्तरुपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ।। कैवल्योपनिषद्-२१

એ હાથ-પગ રહિત, અચિન્ત્ય શકિત પરબ્રહ્મ હું છું. હું નેત્ર વગર પણ જોઉ છું, કાનો વગર સાંભળું છું, બુદ્ધિ વગેરેથી અલગ થઇને હું જ જાણું છું. મને કોઇ જાણનાર નથી. હું હંમેશા ચિત્સ્વરૂપ છું. આ પ્રમાણેનું વર્ણન શ્વેતાશ્વેતરોપનિષદ્માં મળે છે.

सर्वतः पाणिपादम् तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।। श्वेताश्वेतरोपनिषद्-३-१६

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः ।

सर्वव्यापी स भगवनम् तस्मात् सर्वगतः शिवः ।। श्वेताश्वेतरोपनिषद्-३-११

એ ભગવાન બધી બાજુ મુખ, શિર અને ગ્રીવાવાળા છે.બધાં પ્રાણીઓના હ્રદય પ્રદેશમાં નિવાસ કરે છે. અને સર્વવ્યાપી છે. એટલે જ એ કલ્યાણ સ્વરૂપ પરમેશ્વર બધી જગ્યા પહોંચેલા છે.

बभ्रुश्च बभ्रुकर्णश्च नीलग्रीवश्च यः शिवः ।

शर्वेण नीलकण्ठेन भवेन मरुतां पिता ।। नीलरुद्रोपनिषद्,३-२

પિંગલવર્ણ દેહ અને પિંગલ કાનવાળા નીલકંઠધારી ભગવાન શંકર સર્વસ્વરૂપ તથા સર્વવ્યાપી છે.

स एषः जगतः साक्षी सर्वात्मा विमलकृतिः।

प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानधनलक्षणः ।। कठरुद्रोपनिषद् -१२

જે જગતને પ્રકાશિત કરનાર, નિત્ય પ્રકાશરૂપમાં સ્વપ્રકાશિત છે એ જ સમસ્ત જગતનો સાક્ષી છે, નિર્મળ આકૃતિવાળો તે બધાનો આત્મા છે એ પ્રધાનધન છે.

उमारुद्रात्मिका: सर्वा: प्रजा: स्थावरजङ्गमा: ।

व्यक्तं सर्वामुमारुपमव्यक्तम् नु महेश्वरम् ।। रुद्रहृदयोपनिषद्-९

ઉપનિષદો શિવતત્ત્વને વર્ણવતાં વ્યષ્ટિ-સમષ્ટિ બંનેને શિવની અંદર આવરી લે છે. રુદ્રહૃદયોપનિષદ કહેવાયું છે કે, સ્થાવર અને જંગમ બધુ જ ઉમા રુદ્ર સ્વરૂપ છે, વ્યકત-અવ્યકત બન્ને ઉમા-મહેશ્વર જ છે. જે વ્યકત છે એ ઉમા અને જે અવ્યકત છે એ મહેશ્વર છે.

ઉપનિષદમાં બતાવેલ પરમવિદ્યા જાણીને તેમાં દર્શાવિલી પરમાત્મા શિવની ધ્યાનોપાસના કરે છે તે અંતે પરમાત્મા શિવજીમાં વિલીન થઇ જાય છે, અંશરૂપ જીવ ચૈત્યન્ય અંશરૂપી શિવચૈત્યન્ય સાથે તાદાત્મ્યનો અનુભવ કરે છે અને સંસારથી મુકિત પામે છે. આમ, ઉપનિષદોએ શિવની સર્વવ્યાપકતા સિદ્ધ સરી છે.

वैश्वीकरण में स्त्री तथा उनकी कविता

- गामीत फ्रान्सिसकुमार विनोदभाई
एम. ए., नेट

इक्कस्वी शती के दशक में हुई संस्कृति और सभ्यता की स्फूर्तिपूर्ण व्याप्ति को साहित्य मैं सामान्य रूप से आधुनिकोत्तर जागृत के नाम से अभिहित किया जाता हैं। इसको आधुनिक सभ्यता और संस्कृति का विस्तार मानने वाले लोग हैं, इसके विरुद्ध बोलनेवाले भी। कई चिन्तक उत्तराधिक/आधुनिकोत्तर जैसे नामों से कतरनेवाले भी हैं। जो भी हो, उन्नीसवीं सताब्दी के सत्तर-अस्सी के दशकों में भारतीय सकमाजिक माहोल मे नई-नई चिंतन-सरणियों का उदय और प्रसार हो रहा था। इन्हें आधुनिक मनुष्य की बुद्धिवादी मनोवृति से उत्पन्न उत्तेजित गुत्थियों की मिलनबिंदु मानी जाती हें। तमाम बहस-मुबाहिशें के बावजूद सभ्यता और संस्कृति के विकास-परिणाम के रूप मैं इस युग संदर्भ की सही पहचान तथा इनकी प्रवृतियों की गहरी पड़ताल हमेशा स्वीकार्य हें।

आधुनिकता ने पूंजीवाद के विरुद्ध लड़ाई आरंभ कर दी तो सताब्दी के अंतिम दशकों में आकर इसके आगे नई -नई चुनौतियां, वे भी खुले और छिपे रूपों में असुर-संस्कृति को बढ़ावा देने की स्वार्थपूर्ण साज़िशों में, प्रवृत्त होने लगी। जाति धर्म और वर्ण से नियंत्रित पूंजीवादी रूप रंग बदलकर 'व्यापारिक पूंजीवादी' की अल्ट्रा मोर्डन राजनीति बन गई हें। " वसूधैवकुट्रम्बकम " के आदर्श को हटा कर ' विश्वग्राम' के नाम में अधिशत्व के कार्य प्रवुत्त कराने लगे। भूमंडलीकरण हो या मुक्त बाजार की उदरीकृत उपसंस्कृति - सभी के कर्मोकांडों का असर सामाजिक जिंदगी पर संयम रहित अवसरवाद छोड़ने लगा।

विकृत उपभोक्तावाद की लालसा मे डूबी आज की सभ्यता 'धर्म निरपेक्षता' का दावा तो करती रहती हें, मगर सभी पहलुओं से धर्म-जाति के पूर्वाग्रहों से नियंत्रित हैं। पूरी सामाजिक मनोवृति कपट नकाबों मे दोयम श्रेणी में बाती हुई हैं। विश्व बाज़ार की अन्य पण्य वस्तुओं के समान स्त्रियों का भी ग्लोबलैसेशन हो रहा हैं। तीसरी दुनिया की स्त्रियों के रोज़मर्रा जीवन और जिजीविषा के संकल्पों को इसने गहरी चोट लगा दी हैं। वह खुदकों आज़ाद करने के लिए अपने शरीर की राजनीति और स्वत्व कात्यायनी उन सब ऐतिहासिक प्रवंचनों को एक-एक करके पोल खोल देती हैं -

अब इतनी सक्त नहीं रही

कि दिन भर मुस्करा सकूँ,अदाएं दिखा सकूँ

निर्माता निर्देसकों को रिझा सकूँ

या दूरदर्शन पर सौन्दर्य प्रसादनों का विज्ञापन कर सकूँ। (१)

सन १९९५ की ' विश्व स्वास्थ्य संगठन 'की रपट में पूरी मानव राशि के पाँच का एक हिस्सा इनकी संख्या तकरीबन एक दशमलव एक बिलियन होगी, अभ भी गरीबी के संकट मे त्रस्त बताया गया हैं। आज हम संस्कृतिक और वैश्विक गरिमा पर बोल रहे हैं, सुचन विज्ञान के माध्यम से पूरे विश्व को सजा रहे हैं,पर अभी तक यह नही सोचा कि गरीबी के इस तिक्त यथार्थ से कैसे छुटकारा पाया जाय। मनुष्यों को, उसकी दीनताओ से कैसे मुक्त कराया जाय। अतिजीवन के लिए तड़पनेवाली मामूली औरत के लिए सबकुछ महंगा हैं, सिवाय उनके श्रम और शरीर छोड़कर। समाजशास्त्रियों के विचारानुसार गरीबी को लेकर मानवीयता पर जो कलंक लग चुका हे, वह अमानवीय किस्म का हैं। तथाकथित तीसरी दुनिया के छः मे से पाँच हिस्से के हैं ! विडम्बना हे कि बहुसंख्यक होने पर भी, संसाधनो को हड़प कर प्रभुवादी देश इन्हें अपनी उंगली पर नाचा रहे हैं। यहाँ स्त्रीकविता विवेक की नई उमंग फैलती हैं।

स्त्रीविमर्श का बहुआयामी विकास आधिनिकोत्तर दौर में संभव हो पाया हैं। सबसे महत्वपूर्ण बात यह हे कि स्त्रीमुक्ति का आन्दोलनात्मक रूप नई धारणाओं को सम्मिलित करके शब्द और कर्म को एकाकार करने की दिशा में कार्यरत हैं। आज स्त्रीपक्षीय दर्शन सिद्धांत नहीं रहा, वह जीवन अग्रसर करने का क्रियाकलाप जैसा बन गया हैं। यहाँ यह नहीं भूलते कि इतने अर्से के बीच स्त्रीपक्षीय दर्शन मे भी विभागीयता या मतभेदों की विभिन्न सरणीया विकसित हुई हैं। जैसे उग्र परिवर्तनवादी,उदरवादी,समाजवादी या वामपंथी। अतः आज की स्त्रीजागृति बहुआयामी हैं। कभी उत्तेजित है तो कभी नियंत्रित। पुरानी मान्यता और श्रीपन को ठुकराने की जो हिम्मत उसने दर्शायी हैं, वह महज पहल था। पुराने विशेषण की दिव्य आभा से वह नीचे उतर आती है-

और अच्छा हुआ
मुस्कान छलक़ती हो सीप में मोती जैसी
अगर नहीं छलके वेदना आंसू बनकर
मूक होंठो से निकलें नही शब्द कोई
तो साध्वी ही लगेगी प्रत्येक स्त्री ! (२)

इतिहास साक्षी है कि हमारे यहाँ के बड़े युद्ध हो या छोटे शोरगुल- सभी में स्त्री की छेड़छाड़ पर कहानियां भरपूर हैं। कभी अत्याचार को मनोरंजन का मनोहर रूप दिया गया था। कहीं भी सकारात्मक रूप में स्त्री का अंकन नहीं हैं। या तो वह देवी हैं, नही तो वह सेविका । या तो वह अछूती आभा हैं, नहीं तो सार्वजनिक काया। कायारूप का उनका अतिमंडन इतना बढ़ गया कि स्त्रीत्व कि पुनर्व्याख्या वक्त की जरूरतों में समा गई। काया 'स्त्रीत्व' का अनिवार्य अंग था तो उसे स्त्रीत्व की पुनर्निर्मितियों के माध्यम से नए सिरे से देखने-परखने की वेज्ञानिक क्षमता भी स्त्रियों ने हासील की। पूरी सामाजिक परिसीमाओ के बावजूद स्त्रीविमर्श के मुद्दों में देह की राजनीति महत्वपूर्ण बना दी गई। भोगवाद और भाग्यवाद के झूलों में बहिरंतर जुलनेवाली समकालीन ज़िंदगी विपरितों को अवश्यंभावी मानती हैं। अंदर से कट्टर, बाहर से निरपेक्ष रहता हैं। परिवार मुक्त मानसिकता हर पारिवारिक सदस्य को अलग रखती हैं। भाई-बहन, पिता-पुत्री के सबन्धों मे भी शोषण का बर्ताव वर्तमान हैं। प्रदर्शन की वस्तु बनाकर जो चैनल नारी को पण्य बनती हैं, वे ही उनके शोषण पर फीचर कर रही हैं। पत्रकारिता में भी बिकाई को बढ़ाने का ही नज़रिया हैं।

भाषा,भूषा,मूल्य,नियम,रीति-रस्म आदि सब में वैश्वीकरण का प्रभाव हैं। मानसिक स्तर पर आज के युवक-युवती जोखिम उठाने के लिए तैयार हैं। इसलिए उन्होने संस्कृति और सभ्यता को नहीं,सुविधा और लाभ को शर्त बना रखा हैं। वे इतने उत्तेजित हैं कि खुल्लमखुल्ला कोई भी हरकत कर सकते हैं-

ज़हरीली शराब,विषाक्त भोजन

बस,रेल,वायुयान की दिन-दूनी बढ़ती घटनाएँ

चारों और विघटन, युद्ध ही युद्ध

लाशों के ढेर,नाश ही नाश

यह सदी का कैसा विकास ! (३)

केरल में नई शताब्दी के पहले ही वर्षगांठ पर सरकार की मोनानुमति से सम्पन्न 'बरसाती नृत्य' मिसाल के तौर पर गौरतलब हैं। तेल के बाद दुनिया में आज का बड़ा लाभदायक व्यवसाय 'पीने क पानी' हैं। जिस इलाके में वर्षो से पीने के पानी की दमतोड़ कमी हैं,वहाँ पर्यटको के बहाने,या यो कहिए कि डॉलर के बहाने कृत्रिम बरसात की बौछार तैयार करके रात के अंधकारमय वातावरण में देश के युवा-वर्ग विलासिता का

जश्न माना रहे हैं ! पर्यटन के नाम पर होनेवाले 'सेक्स टूरिज़म' सबसे खतरनाक असभ्यता हैं। बताया जाता हैं कि खाड़ी के देशों में एड्स जैसी बीमारियों के प्रसारण के बाद आजकल छोटी लड़कियों का देह-धन्धा अधिक चालू हैं। शंका नहीं कि पर्यटन उसी सर्वहारा सौंदर्यभीरुचि के पीछे भागे जा रहे हैं-

क्या करते हैं हम

रिश्तों की वजह चीजों को रखते हैं

चिज़े पहले तो घेर लेती हैं

फिर मौका पाकर अकेला कर देती हैं ! (४)

इस भीषण समय पर जागरूक रहना भी आसान नहीं हैं। उसके लिए कार्य करने की कुशलता भी क्षिप्रसाद्धनहीं हैं। स्त्री की अभिव्यक्ति इस ओर कार्य करती रहती हैं। उत्तर सिंस्कृति ज़ख्मी हैं, समस्या संकुल है। यशवाद और लाभवाद से बुरी तरह ग्रस्त है। दकियानूसी अभियानों से नियंत्रित हैं। यहाँ मनुश्य ही नहीं, बल्कि पूरी पृथ्वी और उसके संसाधन प्रभुत्व की रौनक के लिए प्रावृत हैं। बहुसंख्यक उत्पादक जनता फिर भी पशुतुल्य गुलामी में ! इनकी तरफदारी से साहित्यकार और कवयित्री कभी तकसीम नहीं हो सकते।

संदर्भ सूचि

(१) ' इस पौरुषपूर्ण समय में ' - संपा. कात्यायनी, पृ.६४

(२) ' कितना अच्छा हुआ ' - संपा. अंजली कुलकरनी, पृ.२२

(३) ' सताब्दी की सरहद पर ' - संपा. सावित्री डागा, पृ.३९

(४) ' कबाड़ी का तराजू ' - संपा. निर्मला गर्ग, पृ.१४

भारतीय समाज में दलित साहित्य की स्थिति

प्रा. कोमल एम. गांवित

"साहित्य समाज का दर्पण है " यह कथन यथार्थपूर्ण बहुचर्चित एवं महत्वपूर्ण है । समाज में जो कुछ घटित होता है वह उसी रूप में साहित्यकार के द्वारा साहित्य में समाहित कर लिया जाता है । पाठक जब भी साहित्य को पढता है तो उसके सामने उस समय के (जब वह साहित्य लिखा गया) समाज का चित्र उसी रूप में उपस्थि हो जाता है । इसीलिय साहित्य को समाज का दर्पण कहा जाता है । जिस तरह आईना कभी झूठा नहीं बोलता ठीक उसी तरह साहित्य भी कभी यथार्थ से मुख नहीं मोड़ता ।

भारतीय समाज में दलितों की स्थिति से हम बखूबी परिचित है । उनके शोषण, अत्याचार तथा उन पर गुजारे गये जूल्मों का कच्चा चिट्ठा साहित्य ही प्रस्तुत करता है । भारतीय साहित्यकारों में अपनी-अपनी भाषा के साहित्य में दलितों की पीडा को बखूबी चित्रित किया है । चाहे वह प्रेमचंद की कहानी 'सद्गति' व 'ठाकुर का कुआ ' हो या फिर बाबा नागार्जुन का 'बलचनमा' सभी भारतीय समाज की उस विडंबना को रेखांकित करते है ।जिसने यह वर्ग दिनों दिन पिस रहा था ।डी.एन.सिंह अपने लेख हिन्दी का दलित साहित्य रचना और विचार में लिखते हैं कि..."आज हिन्दी के दलित साहित्यकार के सामने उसका लक्ष्य स्पष्ट है, उसे इसी प्रकार की समाज व्यवस्था से लडना है ... साहित्य के हथियार से । अनुभव और विचार की एक व्यापक पृष्ठभूमि उसके पास है । इसमे डी.आंबेडकर की विचारधारा से अनुप्रमाणित मराठी का सर्वमान दलित साहित्य और हिन्दी में गैर-दलित लेखकों द्वारा दलित-चेतना का साहित्य है ।

आज देखा जाये तो मानवता का झंडा लेकर चलने वाला यह देश सदा निम्नवर्ग पर अमानवीय की तरह व्यवहार करता था । इस संदर्भ को उद्घाटित करते हुए डी.ठाकुर प्रसाद राही जी लिखते है कि...."भारतीय परिवेश के धमी द्वारा अद्वैतवाद का दर्शन देने वाला यह देश, प्रकृति की उपासना करनेवाला यह देश, विश्व बन्धुत्व (वसुधैव कुटुंम्बकम्) का सन्देश देने वाला यह देश अपनेबीच स्थिति एक सम्पूर्ण वर्ग को अछुत अस्पृश्य घोषित करके अमानवीय व्यवहार करता रहा है और आज भी कर रहा है ।

दलित साहित्य का एक वह दौर था कि जब वह अपने अस्तित्व के लिये, पहचान बनाने के लिये जूझ रहा था किन्तु सवर्णो के आगे वह विफल होता रहा । कुछ सवर्ण जो मार्क्स, तथा लेनिन की विचारधाराओ से प्रभावित थे, दलित वर्गकी व्यथा को साहित्यिक रूप प्रदान कर रहे थे किन्तु दलितवर्ग में उस समय उतना सामर्थ नहीं था कि वह खुद अपनी वकालत कर सके धीरे धीरे समय बदलता गया, उस वर्ग में भी शिक्षा का प्रचार प्रसार हुआ और उसने अपनी बात कहने का साहस आ गया ।उनकी सोच का एक उदाहरण देखें "दलित शब्द साहित्य की गरिमा को नकारता है । क्योंकी न तो साहित्य ही दलित होता है , न ही साहित्यकार । दलित जैसी भावनाएँ सृजन और सृजक दोजों को कुंठित करती है । दलित का भाव रखकर ज्ञानोपलब्धि नहीं हो सकती ।

दलित साहित्य की दलित साहित्य के रूप में लेखन की परंपरा के प्रारंभ को लेकर हिन्दी में भले विवाद राह है किन्तु मराठी में यह (दलित साहित्य लेखन की) परंपरा अति प्राचीन है । किन्तु मराठी साहित्य में भी दलितो की स्थितियों का सच्चाई और इमानदारी के साथ निरूपण नहीं हुआ है-

जिसका स्पष्टीकरण देते हुए मोहनदास नैमिषरायजी ने लिखा है कि- " मराठी साहित्य ने भी उनको एक अर्थ में 'अस्पृश्य ही माना क्योंकि दया के कारण कितना ही प्रेम क्यों न व्यक्त किया गया हो, फिर भी मराठी साहित्य में दलितों के जीवन का, उनकी व्यथा, वेदनाओं का, उनकी आशा-आकांक्षा का यथार्थ चित्रण हुआ ही नहीं ।"

हिन्दी में दलित साहित्य को स्थितियों को दर्शाते हुए श्री गजेन्द्र नामदेवजी लिखते है कि "जब हिन्दी में दलित साहित्य की बात आती है तो जहाँ तक मेरा मानना है दलितवर्ग पर तो साहित्य शताब्दियों से लिखा जाता रहा है, पर उसमें शब्दों का परिवर्तन अवश्य आया है । अगर हम मध्य युग के साहित्य से बाते कहें तो एक बात स्पष्ट हो जाती है कि मध्य युग में भी विद्वान-संत-महात्मा दलितों की समस्या को लेकर चिन्तित थे और उन्होनें साहित्य में भी स्थान दिया । उच्चवर्ग और निम्नवर्ग के बीच मैत्री भी करायी । इसका सबसे अच्छा उदाहरण है गौस्वामी तुलसीदासकृत 'रामचरित मानस ' जिसमें राम सभी वर्गो को लेकर चलते हैं । पर राम चरित मानस में भी कुछ विद्वान तुलसी की एक चौपायी ढुँढ लेते हैं, वही-

" ढोल गंवार शूद्र पशु नारी ।
सकल ताडना के अधिकारी ।। "

दलित वर्ग की स्थितियों-परिस्थितियों का निरूपण गैरदलित साहित्योकारों ने अपनी रचनाओं में किया है ।

भारतीय समाज में दलित समाज की स्थिति प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूप से आदिकाल से ही देखने को मिलती है ।नाथों के यहाँ इसका उल्लेख देखने को मिलता है । वैसे देखा जाय तो ये नाथ संप्रदाय के संत, महात्मा जातिपाँति विरोधी रहे है । गोरखनाथ ने तो सन्यासियों के तीर्थायात्रा को लेकर जमकर उनकी खिंचाई की है । जैसाकि माता-प्रसादजी ने लिखा है कि " गोरख नाथजी ने कुरान, वेद और सन्यासियों की तीर्थायात्रा की आलोचना की है ।

दोहा - काजी-मुला कुरांणा लगाया ब्रह्म लगाया वेद ।
कापडी सन्यासी तीरथ भ्रमाया, न पाया नृंवारणा पद का भेद ।

गोरखनाथजीने पूजा-पाठ छोडकर योग करेने कहा और लोकाचार की दिशा पाने को कहा है ।

दोहा- पूजा पाती जयौ जिनि जनय, जोग मां हि बिढंगो आप ।
छांटौ वेद वणज-व्यापार । पढावा गुणिवा लोकाचार ।

गोरखनाथजी शूद्रों को भी शिक्षा देने के पक्षधर थे । गोरख पंथ के कई सिद्व निम्न्वर्गो के भी है, इससे ज्ञात होता है कि नाथपंथ में जातिके आधार पर कोई भेद-भाव नही था ।

निष्कर्ष स्वरूप में हम कह सकतें है की भारतीय समाजमें दलित साहित्य की स्थिति अब पहले जैसी नही रही । मराठी साहित्य हो या फिर हिन्दी साहित्य । सभी जगह पर दलि साहित्य ने अपनी पहचान बनाली है । दलित अस्मिता अब यातना के ईतिहास काभी अवतरण कर रही है ।यातना अब ऐतिहासिक रूप में गुंगी नहीं रह गई है । यातना का सबलीमेसन होने लगा है ।अब वह चीख में तब्दील नही होती । वह जीवन के यर्थाथ की व्याख्या करने लगी है । अस्मिता हितो है जो दलित को

दिन–कातरपना छोड कर समृध होने की और लगा रही है ।ईतिहास के बदलते रूप में दलित चेतना का विकास भी बढता जा रहा है । ईस प्रकार विभीन्न साहित्य में भी दलित विषय को लेकर लिखा जा रहा है ।

संदर्भ ग्रंथ सुची–

– प्रेमचंद साहित्य में दलित – डॉ बलवंत साधु जाधव अलका प्रकाशन, कानपुर १९९२

– हिन्दी साहित्य में दलित अस्मिता – डॉ कालीचरण 'स्नेही' आराधना ब्रधार्स कानपुर २००४

– दलित चेतना साहित्यीक एव सामाजिक सरोकार रमणिका गुप्ता समिक्षा प्रकाशन दिल्ही २००१

' હરીશ નાગ્રેચાની વાર્તાઓમાં નારીસંવેદના ' - એક અભ્યાસ.

- ગામિત કિરણકુમાર ગમાભાઇ,
Email Id:- kirangamit0042@gmail.com

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે મધ્યકાળના ભકિતપ્રધાન પદ્યપ્રવાહને વળાંક આપી એક નવીજ દીશામાં વહેતું મૂકનાર કવી વીર નર્મદ ગુજરાત ગદ્યના પ્રવર્તક તરીકેની ખ્યાતી મેળવી શકયા છે. તેમણે પાશ્ચાત્યજગતનાં સાહિત્ય માંથી વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપો જેવો કે નવલકથા, ટુંકીવાર્તા,નાટક, આત્મકથા, નિબંધ વગેરે સ્વરૂપોને ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રસ્થાપિત કરવાનું ભગીરથકાર્ય કરેલ છે. તે સ્વરૂપો પૈકી ટૂંકીવાર્તાનું સ્વરૂપ સંખ્યા અને શ્રેષ્ઠતાની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં મોખરે રહયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્જક પોતાની અનુભૂતિને વિશિષ્ટ વિષય વૈવિધ્ય સાથે અભિવ્યકત કરતો રહયો છે. જેમાં પુરુષ લેખક સાથે સ્ત્રી લેખિકાઓનો પણ આખો સમાજ પોતાની સંવેદનાઓને કેન્દ્રમાં રાખી સાહિત્યક્ષેત્રે અભિવ્યકિત કરતો રહયો છે. તેમની દરેક સાંવેદનીક અભિવ્યકિત અનુભવ સિધ્ધ છે. પરંતુ જયારે એક પુરુષ સર્જક નારીસંવેદનાઓને પોતાના સાહિત્યમાં અભિવ્યકિત કરે છે. ત્યારે તે કાલ્પનિક બની રહે છે. એવા પુરુષ સર્જક હરીશ નાગ્રેચાએ પોતાની વાર્તાઓમાં નારી સંવેદનાઓને કેટલી તીવ્રતા અને હૃદયસ્પર્શી રીતે આલેખી છે તેને તપાસવાનો હેતુ સંશોધકનો રહેલો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઇ.સ ૧૯૮૦ પછી મુખ્યત્વે નારીસંવેદનાને કેન્દ્રવસ્તુ રાખી વાર્તાનું સર્જનકરતા હરીશ નાગ્રેચાનો પ્રવેશ થાય છે. એક પુરુષ સર્જક હોવા છતાં નારીજીવનમાં વિવિધ પ્રશ્નો તેમની નીજી સ્વતંત્રતા, વ્યકિતત્વ અને અસ્તિત્વ અર્થે સભાનતા તેમની નિર્ભયતા, સાહસ અને આકાંક્ષાઓને, વાર્તાનું કેન્દ્ર રાખી શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ આપી છે. એમણે જે સંવેદનાઓ કે લાગણી વ્યકત કરી છે તે માત્ર દુ:ખી સ્ત્રીઓની જ છે એવું નથી, એમણે તો સમગ્ર માનવ સમાજની વેદના-સંવેદના અભિવ્યકત કરી છે. સ્ત્રી સમાજ તો માત્ર પ્રતિનિધિરૂપ છે. શ્રી નાગ્રેચાએ સર્જક કેફિયતમાં સ્વીકારેલી આ બાબતની સ્પષ્ટતાને શરીફા વીજળીવાળા નોંધે છે કે -

'' વાર્તામાં સ્ત્રીનું મહત્વતો છે, એ કરતા વધુ મહત્વનું હોય છે સ્ત્રીપાત્ર ધ્વારા વ્યકત કરી શકાતી માનવીની લાગણીઓની વેધકતા, તિવ્રમતા જે વાચકનાં ચિત્રમાં સોંસરવી ઉતરી જાય. જો વ્યકત જ કરવી હોય તો તીવ્રમતા કેમ નહી ? એટલે સ્ત્રી ભાવ વિશ્વ તરફ મને તાણ રહે છે. '' ૧
સર્જકે સ્વીકારેલી આ બાબત અહીં સંપાદક શરીફા વીજળીવાળા ધ્વારા સંપાદીત 'વાર્તા વિશેષ હરીશ નાગ્રેચા' ની વાર્તાઓમાં સ્પષ્ટ જોઇ શકાય છે.

સંપાદનની પ્રથમ વાર્તા 'કુલડી' નારી સમાજની પ્રતિકાત્મક બને છે. વાર્તાનાયિકા પિયાસી માતા-પિતાની એકની એક દીકરી છે. આધુનિક યુગના પ્રગતીશીલ વિચારો ધરાવતી યુવતી છે. સમાજમાં પુરુષ જેટલો જ દરજજો એ ઇચ્છે છે. વાર્તાનું કેન્દ્ર વસ્તું છે, પિયાસીના ઘરની નીચે રહેતી રિન્કુ પર થયેલો બળાત્કાર. આ ઘટનાથી સમાજ એને વપરાઇ ગયેલી વસ્તુની નજરે જોય છે ત્યારે પિયાસી પોતાના વિચારોને વિદ્રોહ પૂર્વક પ્રગટ કરતાં જણાવે છે કે સ્ત્રી એ માટીની કુલડી નથી કે તેમાં એકવાર ચા પિધા પછી તેને ફેકી દેવી કે તોડી નાખવી. વાર્તાનું શીર્ષક અહી સ્પષ્ટ થાય છે. લેખક એ વાતની પુષ્ટી કરવા માગે છે કે સ્ત્રી એ કોઇ ભૌતિક વસ્તુ નથી, કે જે માત્ર ઉપયોગ માટે હોય એને પણ વ્યકિત તરીકે જીવવાનો હકક છે. એવાજ આધુનિક મિજાજ ધરાવતી સ્ત્રી છે 'પદભ્રષ્ટ' વાર્તાની નાયિકા ગુણવંતી ઉર્ફે ગાર્ગી. એ પોતાના બળે સ્વ વ્યકિતત્વ અને અસ્તિત્વ તથા સ્ત્રી હોવાનો એક અર્થ પામે છે. ૩૪ વર્ષની ગાર્ગી ૧૦ વર્ષ પહેલા પતિને છોડી સ્વતંત્ર જીવન જીવવા ચાલી નીકળે છે. એનો સંઘર્ષ જેટલો જગત સામે છે તેટલો જ જાત સાથે પણ છે એને કોઇની ગુલામી પસંદ નથી એણે સ્ત્રી તરીકે નહી પરંતુ એક વ્યકિત તરીકે જીવવું છે. અને એમા એ સફળપણ થાય છે.

તો બીજી તરફ ' ઝાલી ન ઝલાતી છોકરી ' ની નાયિકા નિત્યા પણ પુરુષ પ્રધાન સમાજથી સ્વ અસ્તિત્વ ઇચ્છતી સ્ત્રી છે. એ એક દીકરીની માતા છે. પોતે જે ભુતકાળમાં ભૂલકરેલી એવી ભૂલ પોતાની

દીકરી ન કરે એ વાતને લઇને તે સતત ચિંતિત રહે છે. કોલેજ સમય નો પ્રેમી વિકલ્પ સાથે મા-બાપની વિરુધ્ધ જઇ લગ્ન કરે છે, પરંતુ પતિના નમાલા પણાની જાણ થતા પુરુષજાત પરથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે અને જાતે પોતાના ધ્યેયને ઉજાગર કરવા મથે છે. તેનો વિદ્રોહ પતિ સામે છે, પુરુષ સમાજ સામે છે. આમ અનુક્રમે પિયાસી, ગાર્ગી અને નિત્યા ત્રણે સ્ત્રી પાત્રો પોતાના સ્વ અસ્તિસ્વને જીવનના અર્થને પામવાનો પ્રયત્ન કરતી સ્ત્રી છે. શરીફા વીજળીવાળા આ બાબતે યોગ્યજ લખે છે કે-

'' નાગ્રેચાના વાર્તાવિશ્વમાં સ્ત્રી વિદ્રોહી નથી હા, એ પોતાના સ્વત્વ વિશે, અસ્તિત્વ વિશે સભાન ચોકકસ જ છે. 'સ્વ'ને શોધવા મથતી આજની આ સ્ત્રી સમાધાનને બદલે સ્વમાનને માર્ગે જવાનું વધુ પસંદ કરે છે.'' ૨

આમ ઉપરની ત્રણે વાર્તાના સ્ત્રી પાત્રો આધુનિક સમાજમાં રહે છે. પણ એમનો સ્વભાવ પૂરેપુરો આધુનિક નથી. એ એજ પરંપરાગત જીવન જીવતી સ્ત્રી છે. એ માત્ર સંવેદન પ્રગટ કરવાનું જાણે છે. વિદ્રોહ કરવાનું એના સ્વભાવમા નથી.

તો બીજી તરફ જેમના માં વિદ્રોહ પણ નથી અને સ્વ અસ્તિત્વને પણ ઝંખતી નથી એવા સ્ત્રી પાત્રો પણ છે . જે માત્ર પતિ પરમેશ્વરમાં માને છે અને તેના આધિપત્ય હેઠળ જ જીવવાનું સ્વીકારે છે. જેમાં 'કુબો' વાર્તાની નાયિકા કુંજ એક પરણિત સ્ત્રી છે ઘરને વ્યવસ્થિત કરવામાં પતિનો જેટલો ફાળો છે એટલો જ એનો પણ છે. છતાં એ પોતાના પતિની મંજુરી વિના ઘરમાં કંઇ પણ કરી શકતી નથી, પોતાની બહેનપણીઓને પણ પોતાના ઘરે આવકારી શકતી નથી. ઘરમાં પતિનો નિર્ણય જ આખરી હોય છે. એથી એ દુઃખી છે. સ્વને શોધવા મથે છે. કયારેક હિંમત પણ કરે છે પતિના જોહુકમી વર્તનનો વિરોધ કરવાનો પરંતુ બીજી જ ક્ષણે પતિ વિના પોતે નિઃસહાય થઇ જશે, પોતાનું કોણ સાભળશે એ વિચારથી પોતાના સ્વ ને દબાવી પતિની જ પૂજા કરે છે. ' કેટવોક 'ની સંજના તેના મા-બાપની એકની એક દીકરી છે. એ યુવતી છે. પોતાના મિત્રોના કહેવાથી અને પિતા પરના અતિ-વિશ્વાસને કારણે સૌંદર્ય સ્પર્ધામાં ભાગ લેવા તૈયાર થાય છે. પરંતુ પિતા જ એના આ કાર્યનો વિરોધ કરે છે. જેથી સંજનાનો વિશ્વાસ તૂટી જાય છે. બીજી તરફ પિતા એના માટે કપિલનું માંગું સ્વીકારી લે છે. એ દીકરીની ઇચ્છા જાણવાની કોશિશ પણ કરતા નથી. તો ભવિષ્યમાં થનાર પતિ કપિલ પણ સંજનાને પોતાની સગવડ માટે યોગ્ય સ્ત્રી તરીકે જુએ છે. આમ સંજનાને પિતા અને પતિ પાસેથી સાનુકુળ પ્રત્યુતર મળતો નથી, એના મનની ભ્રાંતિનું વિશ્વ વિખેરાઇ જાય છે. અને વાસ્તવિકતાનું વરવુંરૂપ એણે સ્વીકારી લેવું પડે છે.

વિષયવસ્તુમાં થોડો વળાંલ લાવતી વાર્તા છે. ' એન અફેઅર' અહીં બે સ્ત્રી પાત્રો છે એક પત્નિ અને બીજી પ્રેમિકા, વીરા પતિ હર્ષની દરેક વાત માને છે બીજી સ્ત્રી સાથેનાં પતિના સંબંધો જાણતી હોવા છતાં એ વિરોધ કરતી નથી., બલકે એના ગમા-અણગમાની કાળજી રાખે છે. મુખ્ય બાબત જે સ્પષ્ટ છે તે એ કે પ્રેમમાં પડતી સ્ત્રી ઘડી-બે-ઘડીના સહવાસમાં એ પુરુષ વિશે કેટલું તો ઓછું જાણતી હોય છે તે આસ્માના પાત્ર ધ્વારા સ્પષ્ટ કર્યું છે. બીજી તરફ ' ખીંટી ' વાર્તાની નાયિકા હેતલ પણ પિતા અને પતિના ' સ્વ ' ને પોશતી સ્ત્રી છે. લગ્ન પહેલા એ પિતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા સંઘર્ષ કરે છે તો લગ્ન બાદ પતિની. જીવનના ઢસરડા માથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતું પતિ સાથે પણ એણે એજ જીવન સંઘર્ષમાં જીવવું પડે છે. પતિ પણ એને પોતાની માતાની સેવા _ચાકરી કરવા નોકરી છોડવાનું જણાવે છે. આમ નાયિકા હેતલ પિતા અને પતિ માટે પોત પોતાની જરૂરિયાત ટિંગાડવા માટેની 'ખીંટી ' સમાન બની રહે છે. 'એ...' વાર્તાની નાયિકા મીતા પણ આર્થિક રીતે પગભર છે. પરંતુ પતિની જરૂરિયાતો સાચવવાની લ્હાયમાં 'સ્વ' ને વિસારે પાડી પતિના શરણે રહેવાનું પસંદ કરે છે. દરેક બાબતમા પતિથી એ દબાતી જ રહે છે.

આમ ચારેય વાર્તાની નાયિકા અનુક્રમે કુંજ, વીરા, હેતલ અને મીતા પોતે પગભર હોવા છતા એ સ્વતંત્ર નથી. પુરુષ સમાજમાં રૂઢિગત થઇ ગયેલી વ્યવસ્થા એ છે કે સ્ત્રીએ હંમેશા પુરુષની જરૂરિયાત બનીને રહેવાનું છે. લેખકે પણ પોતાની વાર્તાઓમાં એ જ બાબતનું સમર્થન કર્યું હોય તેવું લાગે છે.એમની સ્ત્રી સમસ્યાને જોવાની જે દ્રષ્ટિ છે. તેની પાછળ પુરુષ સમાજની રૂઢિગત થઇ ગયેલી વ્યવસ્થાજ ગણી શકાય.

અંતે સંપાદક શરીફા વીજળીવાળાના શબ્દોમાં કહીએ તો '' સ્ત્રીઓ માટે સંવેદના સભર નજરે વિચારનારા આ સર્જકની સ્ત્રી સમસ્યાને જોવાની રીત જરાક પૂર્વનિર્ધારીત છે. '' ૩

શ્રી નાગ્રેચાની વાર્તાઓની નાયિકાઓમાં એક અલગજ સ્ત્રીઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી નાયિકા ' કલાગરાની કંથ-કથા 'ની ચારુ છે. એ સીધી-સાદી સરળ સ્વભાવની ગૃહિણી છે. એ પતિના જોહુકમી સ્વભાવથી એટલી તો ટેવાઇ ગઇ છે કે રોફ મારતો જો હુકમી પતિ હોય તો જ ધણી હોવાનો ગર્વ થાય છે. જો એવો ન હોયતો એને એ નમાલો લાગે છે. બીજી વાર્તા ' સૂન ડે.....જ,સૂન...ડે.....જ..સૂન.....ડે' ની નાયિકા એવું માને છે કે કૌટુમ્બિક દરેક પરિસ્થિતીમાં સ્ત્રીએજ બધુ સંભાળવાનું હોય છે. તો 'પરિકથા' ની નાયિકા પતિ અને દીકરાને સાવ સામાન્ય ગણે છે. દરેક બાબતમાં પોતાનું જ વર્ચસ્વ સ્થાપવા માગે છે. બીજી તરફ 'વાંસળીવાળો' વાર્તાની પ્રભા પણ પતિને નિષ્ફળ વ્યકિત માને છે. ઉપરની ત્રણે નાયિકા પોતાની જાતને પુરુષ સમાજથી વિશિષ્ટ માને છે. અહીં સ્ત્રીનો અહમ્ કેન્દ્રસ્થાને છે. 'મેરિ શિટ્ટ ' વાર્તા કોમવાદનું વસ્તુ ઇને આવે છે પણ એ કોમવાદનો ભોગ બનનાર વ્યકિત એક સ્ત્રી જ છે. નાયિકા જયોર્જી એક બ્રિટીશ સ્ત્રી છે. એ એશિયન પુરુષ સાથે લગ્ન કરે છે. બે બાળકોની માતા છે. પરંતુ એના સમાજ એને સ્વીકારતો નથી એને સતત આ બાબતને લઇ જાત સાથે સંઘર્ષ કરવો પડે છે.

આમ સમગ્ર અભ્યાસના અંતે એટલું કહી શકાય કે સંપાદનની ઘણી-ખરી વાર્તાઓનું વસ્તુ નારીસંવેદનાઓનું વર્ણન છે. જેમા ત્રણ ચાર પ્રકારના સ્ત્રી પાત્રો પોતાની અલગ-અલગ સંવેદનાઓ લઇને આવે છે. જેમાં મુખત્વે આ પ્રકારના પાત્રો જોવા મળે છે.

સ્વ અસ્તિત્વને ઝંખતી નારી.
પુરુષ સમાજની શરણાગતિ સ્વીકારતી નારી.
પોતાના અહમ્‌ને પોશતી નારી.
કોમવાદ સામે ઝઝૂમતી નારી.

આમ શ્રી હરીશ નાગ્રેચાની વાર્તાઓમાં સંવેદન કેન્દ્રસ્થાને હોય સ્ત્રી પાત્રો મુખ્યપાત્રો બન્યા છે.અહીં આવતા પાત્રો સંવેદના લઇને આવે છે એનું સમાજમાં કોઇ સ્થાન નથી. એ અંગેનો એમનો સંઘર્ષ આ વાર્તાઓમાં જોવા મળે છે. અહીં આક્રોશ અને પ્રતિકાર કરતી સ્ત્રીઓ છે. જીવનનો ઢસરડો કરતી, જરૂરિયાત, ભોગ કે ખીંટી બનીને રહી જતી સ્ત્રીઓની વેદના છે. એ બધી જ સ્ત્રીઓ પોતાની સમસ્યા અને પ્રશ્નો સાથે જીવતી સ્ત્રીઓ છે. એના એ પ્રશ્નો અને સમસ્યાત્મક પરિસ્થિતિ માંથી જ સંવેદન પ્રગટે છે. જે ભાવકને સમગ્ર વાર્તા દરમિયાન જકડી રાખે છે.

આમ સમગ્ર અભ્યાસના અંતે એમ કહી શકાય કે અહીં જે સ્ત્રી પાત્રો છે તે કેવળ ગુજરાતી સમાજ પુરતા નથી બલકે સમગ્ર ભારતીય સ્ત્રી સમાજનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સ્ત્રી પાત્રો છે. જેઓ પોતાની સંવેદનાઓ ઉત્કટતા પૂર્વક પ્રગટાવી શકયા છે. એમ કહો કે સમગ્ર ભારતીય સ્ત્રી સમાજની સંવેદનાઓ આ વાર્તાઓમાં સ્થાન પામી છે.

સંદર્ભ સૂચિ.	પૃષ્ઠ સં
' વાર્તા વિશેષ હરીશ નાગ્રેચા '-સં.શરીફા વીજળી વાળા -	૨૦૮
'વાર્તા વિશેષ હરીશ નાગ્રેચા'-સં. શરીફા વીજળીવાળા -	૨૧
'વાર્તા વિશેષ હરીશ નાગ્રેચા'- સં.શરીફા વીજળીવાળા -	૨૦

' માનવ અધિકારોનું શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને ઉદ્દેશ્યો'

પ્રો. નરેશ એમ. મહાકાળ
આસિ.પ્રોફેસર સંસ્કૃત (વિભાગાધ્યક્ષ)
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, આહવા-ડાંગ.

પ્રસ્તાવના :-

માનવ અધિકારો માનવજાતિના બધાં સભ્યોના જન્મસિદ્ધ ગૌરવ અને મૂળભૂત સ્વાતંત્ર્યોની કદર કરે છે. જે વિશ્વમાં બધા સ્વાતંત્ર્યો, ન્યાય અને શાંતિનાં આધારભૂત સિધ્ધાંતો છે. ૧૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ ના રોજ માનવ અધિકારોની સાર્વભૌમિક ઘોષણા કરવામાં આવી. સંયુકત રાષ્ટ્રસંઘના ઘોષણાપત્રમાં ઉલ્લેખિત સંકલ્પનામાં આવનારી પેઢીને યુધ્ધની ભયંકરતામાંથી બચાવવા માટ, માનવની પ્રતિષ્ઠા અને મૂલ્ય સિંચનની અનિવાર્યતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઘોષણાથી એક એવા શિક્ષણની આવશ્યકતા અનુભવાઇ કે જે વ્યકિતને તેના કર્તવ્ય અને અધિકારોનો બોધ કરાવે તથા માનવઅધિકારોનો દુરુપયોગ રોકે. જેનાથી માનવજાતે જ જાગૃત બનીને પોતાના અધિકારોનું રક્ષણ કરી શકે.

➢ માનવ અધિકારોનું શિક્ષણની વ્યાખ્યા :-

૧. " માનવઅધિકારોનું શિક્ષણ એટલે એવું શિક્ષણ જે માનવ ને પોતાના અધિકારો પ્રત્યે જાગૃત કરે તથા સારું અને સાચું જીવન જીવવાની કલા શીખવે "

- તલેસરા અને પંચોલી.

૨. " માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ એટલે શિક્ષણ અને તાલીમ વડે માનવઅધિકારો સંબંધિત જ્ઞાન આપવાની સાથે વલણ અને કૌશલ્યો ઘડવા "

- The world Program for Human Rights Education (a/59/525/Rev.1)

૩. " માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ એ ઇરાદાપૂર્વક, સહભાગીદારી યુકત એવો વ્યવહાર છે કે જેનો હેતુ વ્યકિત, સમૂહ, કે સમુદાયને આંતરરાષ્ટ્રીય માનવ અધિકારોને અનુરૂપ જ્ઞાન, કૌશલ્ય અને વલણ વિકસાવે છે "

- એમ્નેસ્ટી ઇન્ટરનેશનલ.

➢ માનવ અધિકારના શિક્ષણની સંકલ્પના :-

માનવ અધિકાર શિક્ષણ એ સામાજિક પરિવર્તનનાં સંદર્ભમાં એક સાધન છે. જે ઉદત્ત માનવ જીવનનાં સિધ્ધાંતો અને વ્યાવહારિક અનુભવોનો રોજબરોજના જીવનમાં અમલ કરે છે. (પોલ માર્ટિન,૨૦૦૨)

માનવ અધિકારએ વૈશ્વિક કક્ષાએ વ્યાપ ધરાવે છે. વિવિધ સમાજશાસ્ત્રીઓ અને તત્વચિંતકોએ પોતપોતાની રીતે માનવ અધિકારોનાં શિક્ષણને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે મુજબ :-

- માનવ અધિકાર અને પાયાની સ્વતંત્રતા માટેના આદરની મજબૂતી.
- માનવ વ્યકિતત્વ અને તેની ગરિમાની વિકાસ.

- બધા દેશો, ધર્મો અને જુદા જુદા ભાષા સમૂહોમાં સમજ, સહનશીલતા, જાતીય સમાનતા અને મિત્રતાનો વિકાસ.
- કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહી સમાજમાં બધી જ વ્યકિતઓની સક્રિય ભાગીદારી.
- વિશ્વશાંતીની સ્થાપના અને જાળવણી.
- લોકકેન્દ્રી કાયમી વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય.

➢ માનવ અધિકારના શિક્ષણનું સ્વરૂપ :-

વિશ્વકક્ષાએ માનવ અધિકારનો સ્વીકાર બીજા વિશ્વયુધ્ધ પછી થયો. ઇ.સ ૧૯૪૮ની સાલમાં યુ.એન. ની સામાન્ય સભાએ માનવ અધિકારો અંગેનું વૈશ્વિક જાહેરનામું મંજુર કર્યું. આ જાહેરનામા માં ૩૦ જેટલા Articles છે. તેમાં Article 26 મુજબ પ્રત્યેક વ્યકિતને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો મૂળભુત અધિકાર છે. (Every one has right to education).

- દરેકને શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર હોવો જોઇએ.
- પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સ્તરે શિક્ષણ નિ:શુલ્ક અને ફરજિયાત હોવું જોઇએ.
- ટેકનિકલ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ સામાન્ય રીતે દરેકને પ્રાપ્ત થવું જોઇએ.
- ઉચ્ચશિક્ષણ દરેક ને સમાન રીતે મેરીટના ધોરણે મળવું જોઇએ.
- વ્યકિતનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તેનું શિક્ષણ આપવું જોઇએ.
- આ શિક્ષણ વ્યકિતને માનવ અધિકારોનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવે તેવું તેમજ સ્વતંત્રાતા બક્ષે તેવું હોવું જોઇએ.
- વિશ્વના બધા રાષ્ટ્રો, વિવિધ જાતિ કે સાંપ્રદાયિક સમૂહોમાં સમજદારી સહિષ્ણુતા અને મિત્રતાનો વિકાસ કરે તેવુ શિક્ષણ આપવું જોઇએ.
- વિશ્વમાં શાંતિ જળવાઇ રહે તેના માટેની પ્રવૃતિઓ પ્રેરક શિક્ષણ હોવું જોઇએ.
- બાળકો માટે અભ્યાસક્રમ પસંદગી કરવાનો અધિકાર વાલીઓને રહેશે.
- સાંપ્રત વિશ્વના પ્રશ્નો અને પડકારો-રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃત્તિક કે જેમનો સીધો સંબંધ માનવાધિકાર સાથે હોય.
- માનવાધિકારોને લગતું સાહિત્ય તેમજ એવું સાહિત્ય કે જેમાં માનવની સ્વતંત્રતા અને હકની વાત આવરી લીધી હોય.
- મુખ્ય ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો જેવા કે સ્વાતંત્ર્યનું જાહેરનામું, નાગરિકોના અધિકારોનું જાહેરનામું, માનવાધિકારોનું વૈશ્વિક જાહેરનામું.
- માનવાધિકારોને લગતી પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રોજેકટ્સ દરેક પાઠના અંતે પ્રવૃતિઓની યાદી જેવી કે માન અધિકાર દિવસની ઉજવણી, શાળા સંસદનું આયોજન, માનવ અધિકાર પર નિબંધ સ્પર્ધા, પોસ્ટર સ્પર્ધા વગેરે સામાજિક સુધારકો જેવા કે રાજારામ મોહનરાય, દયાનંદ સરસ્વતી, ડૉ.બી.આર.આંબેડકર જેવા સુધારકોની જન્મ તિથીઓની ઉજવણી, સાક્ષરતા, વસ્તીવધારો, પર્યાવરણ જેવા વિષયો પર ખાસ પ્રવૃત્તિઓની શાળા કક્ષાએ ઉજવણી કરવી.
- સામાજિક આર્થિક અસમાનતા, આર્થિક શોષણ, બાળમજૂરી ભારતીય સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન.
- મનાવ અધિકારોનું શિક્ષણ Authentic અને ધર્મ, સમુદાય,ભાષા, પ્રદેશ વગેરેનાં પૂર્વગ્રહોથી મુકત હોવા જોઇએ.

- ડૉ.એ.પી.જે અબ્દુલ કલામ સાહેબ શિક્ષણની જવાબદારી વિશે નોંધે છે કે " શિક્ષકોએ સતત બૌધ્ધિક નિષ્ઠા દ્વારા સાર્વજનીક હીતની ખોજમાં રહેવાનું છે. માનવ અધિકારોના સંદર્ભ જે પ્રસ્તુત છે.
- માનવ અધિકારના શિક્ષણ વડે માનવ વિકાસના સુગઠીત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ મળશે. જેનાથી ગરીબી, બેકારી,શોષણ અને યુદ્ધની સ્થિતિનું નિરાકરણ થશે.
- વર્તમાન વિશ્વમાં માનવ-માનવ વચ્ચે ખાઇ ઊભી કરનારી બાબતો જેવી કે આંતકવાદ, હિંસા, જાતિવાદને નાબુદ કરવામાં આપણને સફળતા મળી શકશે.
- માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમાં માનવતાવાદી મૂલ્યોનું સિંચન કરી તેમજ માનવતાવાદી જ્ઞાન, માહિતી અને કૌશલ્યોનું નિર્માણ કરશે.

➢ માનવ અધિકારોનાં શિક્ષણનાં ધ્યેયો :-

૧૯૭૪ માં યુનેસ્કો (UNESKO) એ માનવ અધિકાર શિક્ષણ માટે કેટલાક ઉદ્દેશ્યો પર ભાર મૂકયો તે પૈકીના મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો આ મુજબના હતા.

૧. વિદ્યાર્થીઓમાં વિવિધ દેશોનાં લોકસમૂહો, તેમની સંસ્કૃતિઓ મૂલ્યો તથા જીવની રહેણી-કરણી વિશે સમજ પેદા કરવી.
૨. વિદ્યાર્થીઓની શકિતઓનો દુરુપયોગ અને હિંસાથી દુર રહેવા માટેની જાગૃતિ કેળવવી.
૩. વિદ્યાર્થીઓને એ તથ્યથી વાકેફ કરવાના છે કે માનવ અધિકાર શિક્ષણ તેમના સામાજિક, આર્થિક તથા રાજનૈતિક સામર્થ્યના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.
૪. વ્યકિતના વ્યકિતત્વનો સર્વાંગી વિકાસ માટે.
૫. વ્યકિતનાં મૂળભૂત અધિકારોના સંરક્ષણ માટે.
૬. રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડિતાના સંરક્ષણ માટે.
૭. ધાર્મિક કટ્ટરતાવાદ, આંતકવાદ, અલગતાવાદ મિટાવવા માટે.
૮. વિશ્વ શાંતિ અને આંતર-રાષ્ટ્રીય સમજ વિકસાવવા માટે.
૯. વિશ્વની પ્રજાઓ વચ્ચે સહઅસ્તિત્વ અને પરાવલંબનની ભાવનાઓ કેળવવા માટે.
૧૦.સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વારસાના સંરક્ષણ માટે.

Torney-Purta (પાઠક) એ પોતાના અનુસંધિત આધાર પર ઇ.સ ૧૯૮૦માં માનવ અધિકાર શિક્ષણના નીચે મુજબના ઉદ્દેશ્યો નિર્ધારિત કર્યા.

૧. માનવ અધિકારો માટે વિદ્યાર્થીઓમાં સાર્વભૌમિક ઉત્કંઠા જાગૃત કરવી.
૨. માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ માટે સ્થાપિત આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનો સંદર્ભે જ્ઞાન આપવું.
૩. વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતો પર વિચાર - વિમર્શ કરવા માટે તત્પર બનાવવાં જે માનવ અધિકારોના ઉલ્લંઘન સમ્બન્ધિત હોય.
૪. જેના અધિકારોનું હનન કરવામાં આવી રહ્યું હોય એવા લોકો પ્રત્યે સહૃદયતા વિકસીત કરવી.
૫. શાળાઓમાં જ બાળકોને માનવ અધિકારોથી વાકેફ કરવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં તે અન્યાય, ભ્રષ્ટાચાર સામે બળવો કરી શકે.

૧. ઉગ્રવાદ, શોષણ અને અત્યાચાર જેવી અનેક ઘૃણાજનક ઘટનાઓને નાબુદ કરી શકાય છે તે માટે માનવ અધિકારોનું શિક્ષણ હોવું જોઇએ.

સમાપનઃ-

આ રીત માનવ અધિકારોનાં શિક્ષણ માટે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘના માનવ ઉત્થાન માટેના કાર્યને સમગ્ર વિશ્વએ એક સાથે જવાબદારી ઉપાડી લીધી અને યુનેસ્કો, માનવ સંશાધન વિકાસની સંસ્થાઓ, NCERT, UGC એ પણ માનવ અધિકારોનાં શિક્ષણનું સ્વરૂપ અને તેના ઉદ્દેશ્યો સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે. જેના થકી વ્યવસ્થિત આયોજનબધ્ધ શિક્ષણકાર્ય કરી શકાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

૧. John Locke. (1960) second treatise of Government Indian : Hacket Publishing.

૨. તલેસરા, હે.અને પંચૌલી. ન.(૨૦૦૩) માનવ અધિકાર એવમ શિક્ષા. ઉદેયપુર : અંકુર પ્રકાશ.

૩. ત્રિપાઠી, પ્રદીપ (૨૦૦૭) માનવાધિકાર ઔર ભારતીય સંવિધાન સંરક્ષણ એવુ વિશ્લેષણ. નઇ દિલ્લી : રાધા પબ્લિકેશન.

૪. http:// www.unhchr.ch/html/hehr.htm.

ઋગ્વેદમાં પ્રતીકાત્મકતા

– બાલસ મોહન આર.

ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિ હોવાને કારણે ભારતીય મનિષાએ અગોચર તત્વની સ્થિતિને ભાવ જગતમાં સરળતાથી સ્વીકારી છે. જડમાં ચેતનનો આરોપ અથવા તેનું માનવીકરણ ભારત જેવા ધાર્મિક દેશ માટે અત્યંત સરળ છે.કારણ કે સચ્ચિદાનંદને સર્વત્ર અને અણુએ અણુમાં જોવામાં આવે છે. આ જ પાયા પર વૈદિક સાહિત્યમાંપ્રતીકાત્મક્તા વર્ણિત થઇ હશે.

વેદોને જગતનું આદિમ સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વીની ઉત્પતિ સાથે તેના અસ્તિત્વની સરખામણીકરવામા આવે છે.તેમાં પણ ઋગ્વેદ સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. આથી સ્વાભાવિક છે કે કોઈપણ તત્વનું આદિમકારણ ઋગ્વેદ હોય. જગતના કોઈપણ તત્વના ઉદભવની ચર્ચા કરવામાં આ વે કે તેનું બીજ શોધવાનો પ્રયાસકરવામાં આવે ત્યારે અનેક બિંદુઓમાંથી પસાર થઈને અંતે ઋગ્વેદ સુધી આવવું પડે છે. પ્રતીકકથાનું ક્ષેત્ર નિર્જીવપદાર્થ, વ્યકિતના ગુણો , અમૂર્ત ભાવો કે પ્રાણીઓ સુધી વ્યાપ્ત છે. ઋગ્વેદમાં અનેક સ્થાનો પર સ્પષ્ટ કે ગૂઢરૂપમાં પ્રતીકાત્મક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

વેદમાં જે પાત્રોનો ઉલ્લેખ થયો છે તે મહદંશે પ્રતીકના રૂપમાં પ્રયુક્ત છે.એને શરીરધારીઓ સાથે જોડવાના પ્રયત્નમાં દરેક જગ્યાએ સફળતા મળતી નથી એવું માનવાથી વેદની સ્વાભાવિક ગરિમાની રક્ષા પણ થતીનથી. તેથી એ વેદના પાત્રો ભલે લૌકિક સંદર્ભમાં સિદ્ધ થઈ જતાં હોય પરંતુ તેને ત્યાં સુધી સીમિત રાખી શકાતાનથી. જેમકે ઈન્દ્રના સંદર્ભમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે બધાં રૂપોને બનાવનારા અને દોહવાવાળા માટે ભરપૂર દૂધ આપનારી ગાય સમાન છે.

इमा या गावः स जनास इन्द्र इच्छामीद्धदा मनसा चिदिन्द्रम ।

– ઋગ્વેદ –૬–૨૮–૫

અહિં ઈન્દ્રને ગાયની જેમ દોહવાની વાત કરવામાં આવી છે. તો તે ઈન્દ્ર કોઈ પુરુષ તો હોઈ શકે જ નહિકોઈ શક્તિના રૂપમાં જ એને સમજી શકાય કે જે જળને પ્રવાહિત કરતી [૧] ગાયોને મુકત કરતી માનવ કલ્યાણનાકાર્યોમાં હંમેશા તત્પર રહે છે. [૨] આમ વેદના પ્રતીકવાદને દષ્ટિગત રાખલને જ વેદમંત્રોનો સાચો અર્થ કરી શકાયછે.

પ્રતીકાત્મક કથાનો નિર્દેશ સૌપ્રથમ ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૧૪૨મા સૂકતમાં જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સૂકતમાં ઋષિ ભારતી , સરસ્વતી ઈળાને યજ્ઞમાં ઉપસ્થિત થવા આહવાન આપે છે. [૩]

પ્રતીકાત્મક્તા અને ખાસ કરીને નાટયકલાને જેની સાથે સીધો સંબંધ છે તેવા ઋગ્વેદના નદી–વિશ્વામિત્રસંવાદસૂક્ત (૩ – ૩૩)માં પ્રતીકાત્મક્તા જોવા મળે છે. અહિં ઋષિએ બન્ને નદીઓ વિપાટ અને શુતુદ્રીમાંમાનવીકરણ કરીને તેને એક માનવપાત્ર એવા વિશ્વામિત્ર સાથે સંવાદ કરતી આલેખી છે. બન્ને નદીઓનીપ્રવૃતિઓનું ચિત્રણ સામાન્ય નદીઓની જેમ ન રહેતા નવયોવનથી યુક્ત કામિનીઓની જેમ પોતાના પ્રણયજનને મળવા આતુર માનવરૂપમાં પ્રવાહ ન બદલવાની કથા કહે છે ત્યારે સહેજ પણ એવું નથી લાગતું કે પ્રસ્તુત સંવાદો નદીઓ ઉચ્ચારે છે. જાણે માનવમાત્ર સંવાદો બોલતું હોય તેવી આકર્ષક શૈલીમાં સંવાદોનીરજૂઆત થાય છે. આટલી હદે ચીવટતા અને તે પણ આ રંભિક સાહિત્યમાં. આ બાબત જ વૈદિક સાહિત્યના મહત્વને દ્યોતીત કરનારી બની રહે છે.

---

૧. ઋગ્વેદ – ૨ – ૧૨ – ૩

૨. ઋગ્વેદ – ૨ – ૧૨ – ૮

૩. *इळा सरस्वती मही बर्हि सीदन्तु यज्ञियाः ।* ઋગ્વેદ – ૧ – ૧૪૨ – ૯

ચતુર્થ મંડળના ૫૭મા સૂકતના છઠા મંત્રમાં ઋષિ સીતા (ખેડેલા ખેતરનો ચાંચ) ને સંબોધી ને વંદના કરવામાં આવી છે. અહીં ચાંચમાં દેવત્વનો આરોપ કરી તેની દૈવી શક્તિના પ્રતીક તરીકે સ્તુતિ કરવામાં આવીછે.

પ્રથમ મંડળમાં બીજરૂપ રહેલ વાકનો ઉલ્લેખ દશમા મંડળમાં પૂર્ણ વિકસિત કક્ષાને પામે છે. ૧૦–૧૨૫મું સૂકત સંપૂર્ણપણે વાકદેવીને અર્પિત છે. પ્રસ્તુત સૂકતના આ મંત્રોમાં વાકદેવીના ગુણોનું અને તેના સામર્થ્યનુંમહત્વ વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

પ્રતીકાત્મક્તાનું થોડું વધારે વિકસિતરૂપ દશમા મંડળના ૧૫૧મા સૂકતમાં જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત સૂક્તનાપાંચ મંત્રોમાં દેવી શ્રદ્ધાની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. ઋષિએ ભાવાત્મક તત્વ એવા શ્રદ્ધાની સ્તુતિ કરી તેનેમૂર્તરૂપે વર્ણવી છે.

પ્રતીકાત્મક્તાનો સંદર્ભ અપાતો હોય ત્યારે સરમા–પણિ સંવાદ સૂક્ત (૧૯–૧૦૮) ને કેમ વિસરાય. અહીં દૂતકાર્ય માટે માનવ કે દેવની કલ્પના ન કરતાં એક પ્રાણીમાં માનવીકરણ કરી પ્રતીકાત્મક્તા નિરૂપવામાંઆવી છે. આ સૂકતમાં પ્રાકૃતિક ક્રિયા– કલાપોનું પ્રતીકાત્મક પ્રસ્તુતીકરણ છે. જેમાં ઈન્દ્ર સરમાને દૂતી બનાવીપણિઓ દ્વારા ચોરાયેલી ગાયોની શોધ માટે મોકલે છે. અને પણિઓ દ્વારા અપાતાપ્રલોભનો ન સ્વીકારતા સરમા દૂતકર્મને સંપૂર્ણ વફાદારીથી નિભાવે છે. પ્રસ્તુત સૂક્તમાં સરમા ઈન્દ્રની કોઈઅલૌકિક શકિતના પ્રતીકરૂપમાંચિત્રિત છે. આધ્યાત્મિક સંદર્ભાનુસાર પણ આ સૂક્તને મૂલવવામાં આવે છે. તદનુસાર પણિ કે જેઓ માત્રસાંસારિક વ્યવહારમાં ઓતપ્રોત રહેનારા માનવનું પ્રતીક છે. શરીરમાં રહેલ ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયો પ્રત્યેઅભિમુખ થઈને અથવા જોડાય છે. તે જ ગાયોની ચોરી છે. જ્ઞાનબોધ કરાવનારી અંતઃવૃતિ બુદ્ધિ સરમા છે.તે ખોવાયેલી શકિતઓને દેવો તરફી બનાવવામાં સહાયક છે.

આર્યોએ પ્રકૃતિની લીલાઓને સરળતાથી સમજાવવા માટે અલગ–અલગ દેવતાઓની પ્રતીકાત્મક્તાનીકલ્પના કરી છે. જે માનવીય અને પ્રતીકાત્મક કથાના સમન્વયનું સુંદર નિદર્શન કરાવે છે. અનેક દેવતાઓ કોઈનેકોઈ ભાવ કે ગુણનું વહન કરતા જોવા મળે છે. જેમાં વરુણદેવનું માનવરૂપ અત્યંત સરાહનીય છે. સાથે–સાથેતમને અભિહિત કરવામાં આવ્યા છે. જેનું સુંદર ઉદાહરણ ઋગ્વેદ ૭–૮૮ સૂકત છે. જેમાં વરુણ કર્મદ્રષ્ટાઈશ્વરના પ્રતિનિધિરૂપ તથા વસિષ્ઠ કર્મભોકતા જીવના પ્રતીકરૂપે ચિત્રિત છે. સંસારની કલ્પના સમુદ્રના રૂપમાંઅને તેમાં તરતી હોડી શરીરના પ્રતીકસમી બની રહે છે.

પ્રતીકાત્મક્તાની પ્રાચીનતામાં સૌથી વધુ ફાળો ઋગ્વેદના સંવાદસૂકતોએ આપ્યો છે. આ સંવાદસૂક્તોમાં કેટલાક એવાં સંવાદસૂક્તો છે જેમાં પ્રતીકાત્મકતા ગૂઢ અર્થોમાં સન્નિહિત છે. આવાં સંવાદસૂક્તોમાનું એક તેઋગ્વેદના દશમા મંડળનું પુરૂરવા – ઉર્વશી સંવાદ સૂકત(૧૦–૯૫) છે. આ સૂકતમાં પુરૂરવા (પતિ) તથા ઉર્વશી (પત્ની) નો સંવાદ છે. જેમાં રીસાયેલી ઉર્વશીને પુરૂરવા દ્વારા મનાવવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે.

ગૂઢાર્થમાં અહીં પુરુષ અને પ્રકૃતિની વાત કરવામાં આવી છે.ઉર્વશી બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન મૂળ સક્રિય તત્વ ‘અપ’ થી ઉત્પન્ન થયેલ છે. આથી તેને બૃહદ પ્રકૃતિ પણ કહી શકીએ. જયારે પુરૂરવા કલરવથી જોડાયેલો જીવકહી શકાય. નિરુકત મુજબ પ્રાણ જ પુરૂરવા છે.[૪] જીવ અથવા પ્રાણ પ્રકૃતિ ના સમાગમથી જ સુખાદિ ભોગોમેળવી શકે છે. પ્રકૃતિ એની સાથે પોતાની શરતોનુંઅનુસંધાન કરે છે અને જરૂર પડયે જુદી પડે છે.[૫] આમઅહીં પ્રસ્તુત સૂકતમાં પુરુષ–પ્રકૃતિના રૂપમાં પ્રતીકાત્મકતા નાં દર્શન થાયછે.આવો જ ભાવાર્થ ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૧૬૪મા સૂકતમાં જોવા મળે છે. અહીં એક જ વૃક્ષ પર વસતાં બે પક્ષીઓનોઆપવામાં આવેલ સંદર્ભ જીવ અને પરમાત્માના પ્રતીક રૂપે છે.[૬]

૪. *प्राणः एव पुरुरवा ।* નિરુકત – ૧૦ , ૪ , ૪૭

૫. *यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृकसं क्षोणीभिः ऋतुभिर्न पृङकते ।*
ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न कीळयो दन्दशाना ः ।। ઋગ્વેદ – ૧૦ – ૯૫ – ૯

૬. *द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिस्वजाते ।*
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्ननन्यो अभिचाकशीति ।। ઋગ્વેદ – ૧ – ૧૬૪ – ૨૦

લોકપ્રિય એવી પ્રતીકાત્મક રચનામાં રચનાકારની દષ્ટિ પ્રસ્તુત અને અપ્રસ્તુત ના વ્યકત ક્ષેત્રમાંથી બહારનીકળી અવ્યકતતરફ પણ સંકેત કરે છે. સ્થૂળની પાછળ સૂક્ષ્મ અને વ્યકતની પાછળ અવ્યકત વ્યાપક પ્રમાણમાંરહેલ હોય છે. આથી જ નિર્જીવતથા અમૂર્તનું સજીવ અને સાકાર ચિત્રણ ભારતીય સાહિત્યકારોએ કર્યું છે.ઋગ્વેદના સાતમાં મંડળના ૧૦૩મા સૂક્તમાં દેવતાતરીકે મંડૂકની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત સૂકતના દશમંત્રોમાં મંડૂકની સ્તુતિ એક સાકાર દેહભારી દેવની જેમ કરવામાં આવી છે. મંડૂકના પ્રકાર જુદા–જુદા સમયે અનેઋતુઅનુસાર તેમનો બોલવાનો અવાજ, તેમની ઋતુ પ્રમાણે રહેવાની સ્થિતિ વગેરેનું વર્ણન આબેહૂબ શૈલીમાં રજૂથયું છે. આથી પ્રસ્તુત સૂકત દશ મંત્રોનું સૂકત માત્ર ન રહેતા લઘુકાવ્યસમું બની જાય છે. અહી ઋષિનો આશયવ્યકતની પાછળ અવ્યકત કે દશ્યની ભીતર અદશ્યના દર્શન કરાવવાનો રહ્યો છે.વસ્તુતઃ અહી દેડકાના માધ્યમથી તપસ્વી વ્રતધારી ઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. કારણ કે તપસ્વીઓના ગુણોનું સામ્ય ઋષિને દેડકાઓમાં દષ્ટિગોચર થતાં ઋષિએ તેમના પ્રતીક રૂપે દેડકાઓની સ્તુતિ કરી છે.

ઋગ્વેદમાં કેટલાક ભાવાત્મક તત્વોને દેવતાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આવા દેવતાઓમાં મન્યુ, અનુમતિ, શ્રદ્ધા વગેરેનો માનવોચિત વ્યવહાર નિર્દેશિત છે. પરવર્તી વૈદિક સાહિત્યમાં આ પ્રકારના નવા–નવા દેવો વિકસિત થતાં જોવા મળે છે. ભારતીય ધારણાનું સાર ભાવાત્મક તત્વ રૂપધારીપણ હોઈ શકે છે. જેમકે ધર્મ ભાવાત્મક હોવા છતાં માનવની જેમ રૂપધારી બનીને આચરણ કરે છે.

અચેતન પદાર્થોના દેવત્વના ક્રમમાં અરણ્યાની દેવીનું નામ પ્રખ્યાત છે. એમને અરણ્યના આત્મા અર્થાત વનદેવીના રૂપમાં પ્રતીષ્ઠા મળેલી છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૧૪૬મા સૂકતમાં એમની સ્તુતિ કરવામાંઆવી છે. જેમાં તેમને મૃગોની માતાકહેવામાં આવેલ છે. ઘનઘોર નિર્જનતામાં પણ એમ ના શબ્દોનું માર્મિકચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.[૭] આવી જ એક અન્ય દેવી કે જે ભાવાત્મક છે. તે અસુનીતિ દેવીનું કેટલાક સૂકતોમાંમાનવીકરણ થયેલું જોવા મળે છે.[૮]

આમ વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રતીકાત્મક્તા ઠેર–ઠેર વિખરાયેલી જોવા મળે છે. ઉપરોક્ત સંદર્ભો તેના દિગ્દર્શન માત્ર બની રહે છે. કારણ કે એક અર્થમાં જોઈએ તો સંપૂર્ણ ઋગ્વેદ પ્રતીકોથી ઓતપ્રોત છે.

---

૭. *अरण्यान्यरण्यान्यसौ . . . . भीरिव विन्दती ।* ઋગ્વેદ – ૧૦ – ૧૪૬ – ૨

૮. ઋગ્વેદ – ૧૦ – ૫૯

देश के नेता, प्रशासन और पुलिश कर्मिओ पर 'मुआवज़े' प्रहसन में तीखा प्रहार।

भभोर विजयकुमार डी
हिन्दी विभाग
एस ऍन डी टी महिला कोर्लज भचाऊ

'भीष्म साहनी' ने अपने नाटक 'मुआवज़े' में राजनीति भ्रष्टाचार, चुनावतंत्र, की समस्या और विकृत नेतृत्व की समस्याओ का व्यापक चित्रण करते हुए वर्तमान राजनीति व्यवस्था के खिलाफ विद्रोह किया है। नाटककार ने पुलिस तंत्र की दमन नीति को इस नाटक में स्पष्ट किया है। इस व्यवस्था का एक और सामाजिक, आर्थिक शोषण है, तो दुसरी और भ्रष्ट अफसरशाही और नोकर शाही है। व्यवस्था का सबसे आतंकपूर्ण हिस्सा पुलिस है। 'मुआवज़े' नाटक मे पुलिस कमिश्नर का व्यक्तित्व एक ऐसे भ्रष्ट अधिकारी का प्रतीक है, जो किसी भी मूल्य पर काबिलीयत दिखाना चाहता है। कमिश्नर दंगा रोकने के अलावा यह भी उम्मीद करता है की सोमवार तक हो जायेगा। इसीलिए वो पहले सें ही सब इंतजाम कर देता है। ऊपर सें वह दंगा रोकने की कोशीस भी करता है। लेकिन भीतर सें वह भी चाहता है की दंगा हो जाए और अपनी काबिलीयत दिखाने का मोका उसको जरूर मिले।

'भीष्म साहनी' ने अपने नाटक में पूंजीवाद का खंण्डन किया है। पूंजीवादी व्यवस्था और नीतिया सामाजीक शोषण को जन्म देती है। अतः वे पूजीवादी व्यवस्था को अंत्यत धृणत और विकृत मानते है। मुआवज़े नाटक में 'सुथरा' पूजीवाद पर करारा व्यंग्य करता है। सांप्रदायिक माहोल में दुकानदारो पर व्यंग्य करता है की लकड़ी की दुकान खुली रखे, लासे जलाने के लिए। कपड़े की दुकान कफ़न के लिए। मार्क्सवादी अनुचिंतन सें अभिप्रेरित होकर नाटककार ने आर्थिक समस्याओ का अंकन करते हुए, समसमाज की स्थापना हेतु सामाजीक भेदभाव को मिटाने तथा मानवता के धरातल पर समस्याओ का समाधान दूढ़ निकाल ने की कामना व्यक्त की है।

धर्मान्धिता तथा ससम्प्रदायिता का जीता जागता चित्रण विवेच्य नाटकों में काफी मात्रा में हुआ है। भीष्म साहनीने अपने नाटक 'मुआवज़े' में साम्प्रदायिक दंगों का जिक्र जीवंतता के साथ किया है। नगर में साम्प्रदायिक दंगों का माहोल पैदा होने की सम्भावना है। लोगों में

अफवाह है की साम्प्रदायिक दंगे जरूर होंगे, लेकिन दंगे होते नहीं है। साम्प्रदायिक दंगे होने पर उससे अपना स्वार्थ सिद्ध करने के लिए, मुआवज़े की रकम के लिए लोग लालयित होते है। राजनीतिक नेतागण दंगे को रोकने के अलावा आम लोगों में अपना नाम कमाना चाहते है। 'मुआवज़े'नाटक का गुंड़ा 'जग्गा' मुआवज़े की रकम चोरी करके लोगों में बांट कर नेता बनता है। धर्म कोम पर किये जाने वाले अत्याचारों का खंण्ड़न करते हुए नाटककार अपनी कृति के माध्यम सें यह स्पष्ट करना चाहता है की भारत जैसे विशाल देश की सांस्कृतिक एकता एवं भावनात्मक समरसता को सुरक्षित रखने की आवश्यकता है।

नाटक की कथावस्तु संक्षिप्त है। नगर में साम्प्रदायिक दंगे हो जाने के डर से नगर के पुलिस कमिश्नर ने मिनिस्टर साहब के कहने पर दंगे से पहले ही सब इंतजाम कर रखा है। "हमने सब इंतजाम पहले से कर लिया है- जख्मियों का इलाज, लाशें उठवाने का काम, बेघर लोगों को राहत देने का काम, सब इंतजाम पहले से कर लिया है---। मुआवज़े का प्रबंध भी कर लीया है। मिनिस्टर साहबि ने पांच लाख रूपए हमें भेजने का वादा किया था, आपको तो मालुम है। फौरी अदायगी के लिये, मरने वाले सगा संबंधियों को देने के लिए, कत्ल किए जाने पर दस हजार, जख्मी को तीन सौ, मामूली चोट आने पर कुछ नही सिर्फ मरहमपट्टी। मंत्री जी का ऐसा हुक्म है। मैं सोमवार को स्कूल बंद करवा रहा हूँ, इसी उम्मीद पर दंगा सोमवार तक हो जाएगा।

आधुनिक भारत की राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक समस्याओं को एक ढाँचे में बांधने की कोशिश 'मुआवज़े' नाटक में की गई है। इसमें नाटककार ने सांप्रदायिक दंगो का भी जिक्र किया है, पर भड़क उठने का डर है। इस डर के कारण साधारण लोग अपना स्वार्थ कीस प्रकार सिद्ध करना चाहते है, यह दर्शाना नाटक की नाट्यभूति है। नाटक में स्वार्थ सिद्ध के लिए अपनाए गई तरह-तरह के मनसूबे और उनके पीछे काम करने वाली तरह-तरह की मानसिकता उभर कर सामने आति है। और उसीके फल स्वरूप नाटक के अंत तक पहुचते पहुचते, ऐसी स्थिति का तर्क संगत परिणाम भी सामने आने लगता है। जब एक पेशेवर गुंड़ा, एक पेशेवर सीयासत का रूप ग्रहण कर लेता है। भीष्म ने ईसी नाटक के माध्यम सें देश के आंतरिक खोखलेपन, पतनशील, नैतीकता, चारो और व्याप्त भ्रष्टाचार की स्थिति, राज नेताओ तथा सरकारी कर्म चारीओ एवं कार्य

कर्ताओ की विवेक हीनता, उतरदायित्व हीनता को रेखांकीत करते हुए जन साधारण की करुणा पुर्ण स्थिति एवं उनकी विवशताओ को अनदेखा प्रयास किया है। व्यक्तिगत् नैतीकता, ब्लकि कहे तो देश कि नैतिकता की स्थिति यह है कि 'मुआवजा' पाने की लालच में खुन का रिश्ता भी समाप्त हो गया है। जिस देश का नागरिक अपने पुराने हिसाबो को पुरा करने के लिए और व्यापारि अपनी कमाई के लीए दंगे का ईंतेजार करते हैं। उस देश की राजनिति एवं मानवियता की स्थिति सोचने का अहम मुद्धा है। ईस नाटक के संबंध में 'रीता रानी पलिवाल' का कहना है - चरमराइ प्रशाशनिक व्यवस्था और विकृत होते सामाजीक सबंधो को मुआवज़े नाटक में तीखे व्यंग के माध्यम सें प्रस्तुत किया है। दुकानदार, व्यापारी, बिचौलिया, अफसर, नेता, सिपाही, दरवेश, रिक्शा चालक झुंगि झुपड़ी वाशि, आदि के व्यवहार के माध्यम सें विभिन्न वर्गो की मानसिकता उजागर होति है। मानविय सबंधो के विधटनो का वास्तविक रूप उस समय दिखाइ देता है जब मुआवज़े कि रकम पाने के लोभ में लोग सगे सबंधीयो की मौत का इंतेजार करने लगते है। एक तरह सें हर चिज का सौदा होने लगता। जीवन के मौत का, इंसानि रिश्तो का,वैवाहिक सबंधो का। पैसा सभी रिश्तो सें ऊपर जगह पाता है। इंसानियत का कोइ मेल दूर तक नजर नही आता।

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

कबीर के राम की वर्तमान प्रासंगिकता

- चौहाण बाजुभाई सी. (पी एच.डी. छात्र)
M.A. B.Ed. NET

¤ **प्रस्तावना :-**

साहित्यकार समाज का पथ प्रदर्शक होता है। अपनी रचनाओं के माध्यम से समाज का दिग्दर्शन करता है तथा दिशा निर्देश देता है । कबीर साहेब साहित्यकार एवं संत , एक सच्चे साधक है। कबीरदास जी का सारा जीवन सत्य की खोज तथा असत्य के खंडन में व्यतीत हुआ। कबीर की साधना " मानने से नहीं, जानने से आरम्भ होती है।" कबीर ने अपने युगानुकूल धर्म का निर्वहन करते हुए संस्कृति के संक्रमण काल में 'निर्गुण राम' की परिकल्पना द्वारा हतोत्साहित एवं पराजित भारतीय जनमानस में धर्म की पवित्र ज्योति जलाये रखी। कबीर ने कण-कण में रमने वाले इसी 'रमता राम' को अपना आराध्य बनाया। कबीर के राम सर्वव्यापी, परम तत्व एवं आत्माराम हैं।

¤ **कबीर साहित्य में राम**

कबीर-वाणी में जितनी बार ' राम ' शब्द का प्रयोग हुआ है उतनी बार किसी अन्य शब्द का नहीं। अकेले बीजक में इसका प्रयोग लगभग १७० बार हुआ है । परंतु यह ध्यान रखना होगा कि जहाँ इसका प्रयोग घट-घट वासी चेतन तत्व, स्वसत्ता के अर्थ में है वहाँ पर यह विधिपरक है । और जहाँ आत्म तत्व से भिन्न किसी लोकवासी के लिए है वहाँ निषेधपरक । दाशरथि राम का अनेक स्थलों पर उल्लेख करते हुए भी कबीर ने कहीं पर भी उन्हें अपना इष्ट या उपास्य नहीं माना हैं बल्कि दाशरथि राम को उपास्य मानने वालों की उन्होंने आलोचना की है ।यथा...

" दशरथ सुत तिहुँ लोकहिं जाना।
राम नाम का मर्म है आना॥ "
- बीजक शब्द-१०९

इसी तरह अनेक पदों में भी देखा जा सकता है । कबीर साहेब किसी शरीरधारी को संसार का हर्ता-कर्ता मानकर उसे अपना उपास्य मानने एवं उसके प्रेम में मतवाले रहने के सख्त खिलाफ़ थे। यद्दपि उन्होंने स्वयं भी रामरस पीने की सलाह दी है, यथा...

"' कोई राम रसिक रस पीयहुगे,पीयहुगे युग जीयहुगे"
-बीजक शब्द- २०

परंतु यहां उनका रामरस दाशरथि राम या किसी कल्पना लोकवासी राम का प्रेमरस नहीं, अपितु आत्माराम, जो स्वचेतन सत्ता के रुप में प्रत्येक घट में विराजमान है, उसका प्रेमरस है। कबीर के राम तो अगम हैं और संसार के कण-कण में विराजते हैं। राम रूप नहीं है, दशरथी राम नहीं है, उनके राम तो नाम साधना के प्रतीक हैं। उनके राम किसी सम्प्रदाय, जाति या देश की सीमाओं में कैद नहीं है। प्रकृति के कण-कण में, अंग-अंग में रमण करने पर भी जिसे अनंग स्पर्श नहीं कर सकता, वे अलख, अविनाशी, परम तत्व ही राम हैं। उनके राम मनुष्य और मनुष्य के बीच किसी भेद-भाव के कारक नहीं हैं। वे तो प्रेम तत्व के प्रतीक हैं। भाव से ऊपर उठकर महाभाव या प्रेम के आराध्य हैं।

कबीर के राम घट-घट में व्याप्त हैं किन्तु लोग कस्तुरी मृग की भांति उन्हें खोज नहीं पाते हैं। इस सम्बन्ध में सद्‌गुरु कबीर ने अनेक साखियां कही हैं ,जैसे-

" कस्तूरी कुंडल बसे, मृग ढूंढे वन माहिं।

ऐसे घट घट राम हैं, दुनिया जानत नाहिं॥"

-बीजक साखी

¤ निर्गुण राम की यह अवधारणा

राम से तात्पर्य कबीर का निर्गुण ब्रह्म से है - आपने लिखा भी है - 'निरगुण राम निरगुण राम जपहु रे भाई स्पष्ट है कि कबीरदास की राम-भावना भारतीय ब्रह्म-भावना से पूरा मेल खाती है। तुलसी और सूर जैसे सगुण भक्तों के विपरीत कबीर ने निर्गुणराम नाम के स्मरण को ही निर्गुण भक्ति का आधार माना है राम से कबीर का स्पष्ट अभिप्राय है --

"निरगुण राम निरगुण राम जपहु रे भाई।
अवगति की गति लखी न जाई ।। "

यह कहकर कबीरदास जी ने एक ओर मूर्ति-पूजा, तीर्थाटन, पूजा-पाठ, कर्मकाण्ड और अवतार दृष्टियों की आवश्यकताओं पर जन-समुदाय का ध्यान आकर्षित किया तो दूसरी ओर मुस्लिम ख़ुदावाद के एकेश्वरवादी मान्यताओं में साम्यता दिखाकर सर्व-धर्म-समन्वय की स्थापना का प्रयास भी किया है।

परमतत्व को बार-बार 'निर्गुण', निरंजन, निराकार कहते हुए कबीर उसमें उन गुणों की स्थिति मानते हैं जो सामान्यतः सभी भक्त अपने अराध्य में स्वीकार करते हैं। कबीर के निर्गुण राम 'कृपालु' हैं। उन्हीं की कृपा से कबीर जरामरण से मुक्त हो सके हैं।"

कबीर के राम पुराण-प्रतिपादित अवतारी राम नहीं हैं। अवतारी राम कबीर को पसंद नहीं आते। अवतारवाद और कबीर के विचारों में कोई सामंजस्य नहीं है। कबीर के राम बुनियादी रूप से तुलसी के राम से भिन्न हैं। वह स्पष्ट रूप से कहते हैं :

" नां दशरथ धरि औतरि आवा। नां लंका का रावं सतावा।"

रामनाम का महत्व

" राम नाम जाना नहीं, जपा न अजपा जाप।
स्वामिपना माथे पड़ा, कोइ पुरबले पाप॥ "

संत कबीरदास जी कहते हैं कि राम नाम को महत्व जाने बिना उसे जपना तो न जपने जैसा ही है क्योंकि जब तक मस्तिष्क पर देहाभिमान की छाया है तब तक अपने पापों से छुटकारा नहीं

मिल सकता।

¤ कबीर के राम की वर्तमान प्रासंगिकता

प्रासंगिकता में मूल शब्द है- प्रसंग , जिसका अर्थ घटना, स्थिति आदि के रुप में लिया जाता हैं । प्रासंगिकता का अर्थ हुआ प्रासंगितक होने का भाव। प्रसंग, घटना ,स्थिति के अनुरुप होने का भाव। साहित्य की प्रासंगिकता के मुख्य दो बिंदु उपस्थित होते हैं। (अ) रचनायुगीन संदर्भ (ब) वर्तमान संदर्भ । प्रासंगिकता का सम्बन्ध मुख्यत: पुराने साहित्य से होता हैं और वर्तमान युगा के संदर्भ में पुरने साहित्य की सार्थकता या प्रासंगिकता को देखना लक्ष्य होता हैं।

कबीर के राम की प्रासंगिकता पर विचार करने से पहले हमें एक दृष्टि वर्तमान समाज पर डालनी होगी । समाज का निर्माण व्यक्ति से होता है। आज व्यक्ति के पास नैतिकता नहीं है तो आदर्श समाज की बात कैसे कर सकते हैं । बाह्याडंबरों का ताता लगा हुआ हैं । धन-वैभव का प्रदर्शन काल रहा है। शादी-ब्याह में अधिक खर्च ,विशेष तरीके से जन्मदिन मनाना, गाडी, लाडी, बंगले का दिखावापन , सैल्युलर फ़ौन यहाँ तक की अब स्कूल के बच्चे के पास भी मोबाईल रहता हैं।

आज भी हमारे समाज में अंधविश्वासों की कमी नहीं है। अखबारों में हम पढ़ते रहते है। अधिक धन प्राप्ति के लिए धुतारे देव-देवीयों के नाम पर पशु बालक-बालिका की बलि चढा देते हैं। अभी हर रोज खब़रे आती रहती हैं कि ऎसे भी ठग लोग है जो देवताओं के नाम पर लोगों को ठगते रहते हैं। पथभ्रष्ट समाज को सही राह देने के लिए कबीर साहेब के विचार उपयोगी सिद्ध हो सकते हैं।

राम का नाम जपने वाले ढेर सारे हैं पर वह केवल दिखावा करते हैं। राम के नाम का महत्व समझे बिना उसे जपना न जपने के ही बराबर है। भगवान श्रीराम के चरित्र को मन में धारण कर उन पर निरंतर मनन और चिंतन करने से राम के नाम का महत्व समझा जा सकता है।
सद्‌गुरु कबीर कहते हैं-

जो मतवारे राम के, मगन होहिं मन माहिं ।
ज्यों दर्पण की सुंदरी, गहे न आवै बाहिं ॥
-बीजक साखी-२७९

जो लोग राम को, परमात्मा को अपने से अलग मानकर उसको पाने के लिए या उसके दर्शन पाने के लिए व्याकुल एवं मतवाले बने हुए हैं औंर उसके किसी रुप के दर्शन पाक़र कृतार्थ हो जाने के लीए मन ही मन मगन हो रहे हैं, उनकी आशा उसी प्रकार पूरी नहीं हो सकती जिस प्रकार कोई व्यक्ति दर्पण में पड़ते हुए किसी सुंदरी युवती के प्रतिबिंब को पकड़ना चाहे और वह पकड़ में न आये।

जो लोग ईश्वर-परमात्मा को अपने से अलग मानकर पुकार रहे हैं उन्हें बड़े प्यार से संबोधित करते हुए कबीर साहेब कहते हैं
हे भाई ! राम को, ईश्वर को अपने से अलग मानकर उसे क्या पुकार रहे हो। राम-ईश्वर तुमसे दूर अलग नहीं है, किन्तु तुमने सांसारिक प्राणी-पदार्थो, भोगों से सुख पाने की जो आशा लगा रखी है, उसी ने तुम्हें राम से, ईश्वर से दूर-अलग जैसा कर दिया है। बाह्य सारी आशा-वासना छोड़ दो तो तुम खुद राम हो, परमत्मा हो। और हे पगले! अपने अन्तरात्मा-राम को छोड़कर और किस देव-ईश्वर का तू सेवन कर रहा है,पुकारकर और खुसकर जो तू कल्पाण पाने की आशा कर रहा है, तुम्हरी वह आशा झूठी है । अत: बाहर पुकारना छोड कर अपने आप को पहचान ।

"राम नाम का सेवहु बीरा, दूरि नाहिं दूरि आशा हो ।
और देव का सेवहु बौरे ई सब झूठी आशा हो ॥ "
-बीजक, कहरा-३

कबीर राम के पर्यायवाची के रूप में ईश्वर के उन बहुत से नामों का प्रयोग भी करते हैं जो पुराण-परंपरा और विभिन्न संप्रदाय-मज़हबों में ईश्वर के लिए प्रयुक्त किए जाते हैं। वे अपने राम को हरि, गोविन्द, केशव, माधव, नरसिंह, अल्लाह, खुदा, साहब, करीम, रहीम, रब, गोरख, विष्णु, महादेव, सिद्ध, नाथ आदि कुछ भी कह लेते थे, कहने की रौ में जो नाम सहज रूप से आ जाए। लेकिन ईश्वर के लिए वह चाहे जिस किसी नाम का प्रयोग करते हों, ऐसा करते समय ईश्वर के प्रति उनकी धारणा में कोई अंतर नहीं आता।

कबीर के राम-नाम की अवधारणा को अपने आस्थापरक विवेक से काफी कुछ महात्मा गाँधी ने भी समझा और आत्मसात किया था।कबीर आज अपने समय से भी ज्यादा प्रासंगिक हो गए हैं। धर्म के नाम पर आज जिस तरह से नफ़रत की आंधी चलाई जा रही है, उससे मानव का मानव के प्रति ही विशवास खोने लगा है।

कबीर के राम की प्रासंगिकता का सवाल समसामयिक सार्थकता तक ही समाप्त नहीं हो जाता। आज की समाज व्यवस्था को परंपरा मुक्त तार्किक स्वरुप देने के लिए जितने संघर्ष आयोजित होंगे उनसे कबीर का सम्बन्ध बनता है।

¤ उपसंहार

कबीर राम की अवधारणा को एक भिन्न और व्यापक स्वरूप देना चाहते थे। कबीर नाम में विश्वास रखते हैं,रूप में नहीं। हालाँकि भक्ति-संवेदना के सिद्धांतों में यह बात सामान्य रूप से प्रतिष्ठित है कि 'नाम रूप से बढ़कर है ' लेकिन कबीर ने इस सामान्य सिद्धांत का क्रांतिधर्मी उपयोग किया। कबीर ने राम-नाम के साथ लोकमानस में शताब्दियों से रचे-बसे संश्लिष्ट भावों को उदात्त एवं व्यापक स्वरूप देकर उसे पुराण-प्रतिपादित ब्राह्मणवादी विचारधारा के खाँचे में बाँधे जाने से रोकने की कोशिश की। कबीर के राम की प्रासंगिकता सार्थकता है।

¤ संदर्भ सूचि:-

(१) बीजक - सद्गुरु कबीर विरचित -व्याख्याकार -अभिलाष दास

(२) पारख प्रकाश- हिन्दी पत्रिका -कबीर पारख संस्थान ,इलाहाबाद

(३) काहे कबीरा भया कबीर ? -डॉ. विश्वबन्धु शर्मा

(४) मध्यकालीन हिन्दी संत - विचार और साधना -डॉ. केशनीप्रसाद चौरासिया

ખ્વાબ ખ્વાહો કી સદી હૈ-એક જીવન ઉર્જસ્વી દર્શન.

- ડો. એ.એસ.પટેલ
એસોસીએટ પ્રોફેસર ગુજરાતી વિભાગ
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ વિદ્યાનગરી
હિંમતનગર, સાબરકાંઠા ગુજરાત

જીવ માત્ર પ્રસંગોપાત એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું સંવેદન અનુભવનો હોય છે. તેની તે જન્મગત સહેજ સ્ફુરણા, સંવેદન તેને જીવનના વિવિધ આયામો પામવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ જગતમાં માત્ર માનવ જ સંવેદનને અનુરૂપ શાબ્દિક અભિવ્યક્તિ પણ સાધી શકે છે. વળી લિપિની સગવડને લીધે તેને શબ્દબધ્ધ કરી પોતાના સંવેદન અને અનુભૂત સત્ય, સૌંદર્યને રસિકો સમક્ષ મૂકે છે. જેથી બેય પક્ષે કંઇ સહ સામ્ય પરિસ્થિતિનો રાજીપો પણ રચાય છે. પ્રતિભાવંત સર્જકો હંમેશાં સમાજને ચોકક્સ દિશા પણ સંપડાવે છે.એ નિર્વિવાદ બાબત છે.

માનવ સમાજમાં જેટલું મહત્વ શિક્ષણ અને કેળવણીનું છે. એટલું જ બલ્કે એથીયે સવાયું કલા અને સાહિત્યનું રહ્યું છે અથવા હોવું ઘટે. કારણ કે સંસ્કારી સમાજ કાયમ કલાઓ થકી સંવર્ધિત થતો રહે છે. જે સમાજમાં કલા અને કલાકાર સન્માન્ય હોય તે સમાજ સરસ્વતીના પ્રસાદથી ક્યારે વંચિત રહેતો નથી. આપણું એ સદŸભાગ્ય રહ્યું છે કે આપણી પરંપરાઓએ આપણને આવા મનિષીઓના ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદીથી નિરંતર પરિપ્લાવિત ક્ર્યા છે.

કવિશ્રી ફુલચંદ ગુપ્તાના ગઝલ સંગ્રહ “ ખ્વાબ ખ્વાહો કી સદી હૈ ” (સપના જોનારાની સદી) ને તાજેતરમાં ગુજરાત રાજય હિન્દી સાહિત્ય અકાદમીએ વર્ષ-૨૦૦૯ માટેના કવિતા વિભાગમાં દ્વિતીય પારિતોષિકથી નવાજીશ કરી છે. જેમાં આપણને એક નીવડેલી સશકત અને સક્ષમ કલમનો અચ્છો પોરચય મળી રહે છે.30મી ઓકટોબર ૧૯૫૮ના રોજ ઉત્તર પ્રદેશના બારાબંકી જિલ્લાના અમરાઈ ગામમાં જન્મેલા કવિશ્રી ફુલચંદ ગુપ્તા હાલ સાબરગ્રામ વિદ્યાપીઠ સોનાસણમાં અંગ્રજીના અધ્યાપક તરીકે છેલ્લા ૨૦ વર્ષોથી સેવાઓ આપે છે. આ પૂર્વે કવિશ્રીએ જીવનના કપરા સમયમાં અનેક સંકટો નો સામનો કરતાં જીવનના પડકારો જીલ્યા છે. સાથે અનુભવનું ભાથું ઘણું મજબૂત કર્યુ અને જાતને સતત વિકસાવતા રહયા છે. અત્યાર સુધીમાં કવિશ્રી પાસેથી કુલ જે પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયા છે. એમાં આઠ કવિતા સંગ્રહ, એક વાર્તા સંગ્રહ, એક ગઝલ સંગ્રહ, એક નિબંધ સંગ્રહ તેમજ અનેકવિધ પુસ્તકો અનુવાદ, સંપાદન,સહ સંપાદનના મળ્યા છે.વળી ગુજરાતી દલિત સાહિત્યને અનુવાદના માધ્યમથી વ્યાપક રીતે રાષ્ટ્રિય સ્તરે સર્વ પ્રથમ મુકનાર કોઇને શ્રેય જતો હોય તો એ છે કવિશ્રી ફૂલચંદ ગુપ્તા.આટલી કસાયેલી કલમના કસબી સહજતાથી નિખાલસ કબૂલાત કરે છે કે “ ઇસ બાર ગઝલ લેખન સ્વસ્થ રચનાત્મક દબાવ કા નતીજા હૈ. અક તરહ સે કહા જા સક્તા હૈ કિ ઈસ સંગ્રહ કિ ગઝલે દો સિફટો મેં લિખી ગઇ હૈ. ઇસકે બાવજુદ મે ગઝલોંકી દુનિયામેં નયા મહસુસ કર રહા હું મેરે લિયે નયે સંસારમેં પ્રવેશ કરને જૈસા હૈ. મેં નહી જાનતા કી ઈસ દુનિયા કે નિવાસી મેરા કૈસા સ્વાગત કરેગેં ? ” મેં યહ સોચકર કિ

“કૂદ જા દરિયા મે તુ તૈરના આ જાયેગા
ડોલતે હૈ ખુદ કદમ સામને ગર સાજ હો ”

સંવેદનની સચ્ચાઈની તાકાતથી આગળ વધતાં લખે છે કે “ કિસીકો ઈન ગઝલોમેં શાસ્ત્રકા ઉલંઘન લગે તો વે સુજ્ઞ પાઠક ઈન્હે ગીત યા કવિતા સમજકર પઢ સકતે હૈ” સર્જન કેફિયત પર પ્રકાશ પાડતાં કહે છે કે “ મેરી કહાનિયાં તથા કવિતાઓંકી તરહ હી યે ગઝલે ભી એક અર્થ મે મેરી આત્મકથાએ હૈ. જ્યાદાતર ગઝલે ખિન્ન એવં અશાંત મનોદશામેં લિખી ગઈ હૈ .”

૮૭ રચનાઓથી સમૃધ્ધ રીતે શોભતા આ સંગ્રહમાં મનુષ્યપણાનો વિશ્વાસ, વર્તમાન સમયનો પારદર્શક ચિતાર છે. જેમાં દુઃખ, દર્દ,ઉદાસ એકાકીપણા અને હતાશામાંથી બહાર આવવાના સંઘર્ષની તાકાત સમા જીવનમાં ગતિશીલતા અને અંધકારના સમયને ઓજસ્વી બનાવતો કિમીયો પામી શકાય છે. જીવનની સચ્ચાઈઓનું દર્પણ સંઘર્ષની તાકાત સાથે ભવિષ્યનો વિશ્વાસ ઘૂંટાઈને તીવ્ર સ્વરે ઉભરી આવે છે. જુઓ.

ક્યા કામ હૈ મુઝે તેરે ઉંચે મકાન સે
મેરા મુકાબલા હૈ ફકત આસમાન સે

તુ અકેલા રાહ સુની ઔર મંઝિલ દૂર હૈ
કિંતુ સંકટ પર વિજય ઈંસાન કા દસ્તૂર હૈ.

આપ કહતે હૈ કિ રાતે ઔર કાલી હો ગયી
આપ કી આંખોમેં શાયદ ખ્વાબ હી બેનૂર હૈ.

ભીડ મેં સબસે અલગ આતી તેરી આવાજ હો
દૂસરો કોં અંત હો તેરા વહીં આગાજ હો.

આવનારા સમયની બર્બરતા તાકતાં કહે છે કે

યે સદી સૂખી નદી સૂખે સરોવર લાએગી
રેતમેં તેરાક હોંગે રેત ઉનકો ખાએગી.

જીવનની વિષમતાતો જુઓ કે નિયતિ કેવી ચકરાવે ચડાવે છે.

તુ મુઝે આકર મિલેગા
બસ યહી કિસ્મત નહિ હૈ
વો સમજતા તો મુઝે હૈ
વો મગર સહમત નહિ હૈ

જીવનમાં સંઘર્ષ અને સાહસને સલામ ભરતો ઉંચેરો શેર

એક ટૂટા પંખ કાફી હૈ, કિસી આગાજ કો
આંખમે ગર ખ્વાબ હો, ગર ખ્વાબ મેં પરવાજ હો

કોઈ દરિયા હો, થોડે મોતી અનેકો શંખ નિકલેગેં
જો ભી બૈઠેગેં તટો પર મરજીવે, સભી વો રંક નિકલેંગે

સમૃધ્ધ પ્રેમના એકરાર અને ઈજન કરતાં તો મજબૂરીનો અહેસાસ વધારો ઘટ્ટ થઈને ઘૂંટાય છે.

મેરા તો અધિકાર નહિ હૈ કૈસે કહું ચલે આઓ

તુમકો મુજસે પ્યાર નહિ હૈ કૈસે કહું ચલે આઓ

એકલતા મરણના પર્યાય તરીકે કેવી નજાકત ધારણ કરીને આવે છે.

વો અકેલા હી જીને લગા હૈ

અબ યકીનન વો મરને લગા હૈ

પરંતુ આમ સહજતાથી હાર સ્વીકારે એ સાચો માનવ કેવો ? એ તો આશાવાદી છે.

આજ સહરામે તુજે રાહે દિખી હૈ

ઔર આગે દેખ સૈલાની મિલેગા

આંતરિક વ્યકિતત્વના ધગધગતા લાવાનો અચ્છો પરિચય આપનો શેર માણવા જેવો છે.

કબ તક રખેંગે આપ મેરે સોચ પે પહેરા

મુઠ્ઠીમેં ગિરફતાર મુનવ્વર નહીં હોગા.

સહજ, સરળ, નિર્દોષ, માણસ કેવો નિરાંતે ભોળવાઈને છેતરાય છે. આ સમયમાં....

ઘર કા કહા મસાન કા રાસ્તા દિખા દિયા

હમ બે પતા થે, આપને હમકો પતા દિયા.

પોતાના વ્યકિતત્વની અસલિયતની ચરમસીમાને અકબંધ રાખી છે એનું ગૌરવ તો હોય જ ને ભલા !

આપને તો ખૂબ ચાહા હૈ મગર બદકિસ્મતી

બિક ન પાએ આજ તક હમ આપકે બાજાર મે.

નગરી સંસ્કૃતિ તરફનો રોષ કહો તો રોષ ને પોતાની માણસાઈની સાચુકલાઈ ને ક્યાંય મેળ ખાતો નથી દેખાતો ત્યારે ટોળાની એકલતા બેવડાય છે. મુંઝારો છે.

જો ન દેખે ન બોલે ન સુનતા હૈ કુછ

કૈસા મુર્દા શહર હૈ હમારે લિયે.

જીવનમાં સતત આત્મસન્માન, ગૌરવ માટે ઝઝુમનાર જ ઈતિહાસ રચતા હોય છે કે ટકી શકતા હોય છે. જીજીવિષા નવા આયામો અને મંઝિલો ચોકક્સ પ્રાપ્ત કરાવે જ. નિયતિ ઉપર નિયત પણ હંમેશા વિજયી જ નીવડશે એવો નક્કર નિર્ધાર અડગ છે.

મેં નહિ કહતા કિ તુમ લૂંટના શીખો

આત્મ ગૌરવ કે લિયે પર જૂજના શીખો

વાર પત્થર કે બહુત તુમને સહે હૈ

તોપઆનો કિ તરફ અબ ફૂટના શીખો

સચરાચરમાં ઈશ્વર વ્યાપ્ત છે ત્યારે ઈશ્વર પ્રત્યેની સંકુચિત કે માત્ર મૂર્તિપૂજા ને એક જાગ્રત પ્રહરી તરીકે ચાબખે છે.

જો નહી સુનતા,હૈ ગુંગા , તું ઉસીકો પૂજતા

વાહ રે બંદે, તેરી ભી ખૂબ અંધી ભકિત હૈ.

જાતિ અને રીતી સંદર્ભે દુકાળિયા માનસિકતાવાળા વર્તમાન રાજકારણીઓ પણ એમના હડફેટે ચડયા વિના રહી શક્તા નથી.

બિલ્લીયો કિ રોટિયાં હૈ બંદરો કે હાથ મેં
રોટિયાં કરના હજમ ભી બાંટના ભી જાનતે હૈ.
હૈ અનેકો રંગ ઉનકે, હમ કરે વિશ્વાસ કૈસે
હાથ પર વે થૂંકકર ફિર ચાટના ભી જાનતે હૈ

માનવતા મરી પરવારી રહી છે. સંબંધોની પોકળતા ખખડી રહી છે. ત્યારે માત્ર હૃદયના પવિત્ર ગંગાજળ જેવા આંસુઓથી જ એને જીવિત રાખી શકાય એ આંસુ પસ્તાવાના, કારૂણ્યના કે મમતાના મોતી સમાન હોય.

આદમીયત કો કિસને દફન ધરતી મે કિયા
કોઈ ઉસકો ગોદમે લે આંસુઓ સે સીંચતા.

જિંદગીના તમામ મોરચે સતત સંઘર્ષ છે. જેની સામે હામ ભીડી તેને પરાસ્ત કરી વિજય પથ આગળ વધવાની નેમ સાથેની તત્પરતા જુઓ

જાગતા હિ જિંદગી હે નીંદ સે લડ લડ કે સો
જિસ જગહ જાગા સવેરે ઉસ જગહસે બઢકે સો

સંગ્રહમાંથી પસાર થતાં સમાજના પ્રશ્નો મુશ્કેલીઓનું પ્રતિબિંબ ઝિલાતું પમાય છે. એની સામે ઉજ્જવળ ભવિષ્યની આશાનાં રંગબેરંગી નૂરી સ્વસ્થ સ્વપ્નો પણ જુએ છે અને સફળ બનાવવાના કિમીયા પણ વ્યકત કર્યા છે. માનવતાભરી વૈશ્વિક પ્રેમ અને સત્યની અભિવ્યકિત પ્રત્યે સજાગ અને વફાદાર રહ્યા છે. કવિના જીવન સંઘર્ષના ભાથાના નીતર્યા નીર જેવી આ ગઝલો સર્જનાત્મકતાને વળી છે.

આટલી સભર મનભર સર્જકતા વચ્ચે પણ કવિના આદર્શો મુઠ્ઠી ઉચેરા છે.

" મેં ગંભીરતા સે માનતા હું કિ અચ્છા સમાજ હિ અચ્છી રચનાએ કરતા હૈ ઔર જિનકા લિખા જાના અભી શેષ હે "

એટલે જ કવિ કહે છે કે

ખ્વાબગાહેં કો બચા લો
ખ્વાબ ખ્વાહેં કી સદી હૈ

આવો ખ્વાબ ખ્વાહેંકી સદી જાહેર કરી પાંખનારા કવિને દિલેરી અભિનંદન અને ઉત્તમ રચનાઓની પરંપરાના અન્ય સંગ્રહ માટે ખ્વાબગાહી બનીએ

'मृणाल पाण्डे का नारीवादी लेखन'

- डॉ.केतन टी. मकवाणा

हिंदी कथा साहित्य में मृणाल पाण्डे का स्थान विशेष है। मृणाल पाण्डेजी उपन्यासकार, कथाकार, नाटककार होने के साथ-साथ उच्च कोटि की चिंतक भी हैं। प्रतिभा की धनी तथा भाषा पर प्रभुत्व रखनेवाली लेखिका मृणाल पाण्डेने भिन्न-भिन्न विषयों पर अपने विचारों की अभिव्यक्ति की है। समाज का संवेदनशील अंग होने के नाते उन्होंने युग के प्रति अपनी तीखी प्रतिक्रियाएँ दी हैं।

मृणाल पाण्डे प्रमुखतः स्त्रियों के हक की लड़ाई लड़ती हैं। वे स्त्रियों को समाज में पुरुष के बराबर स्थान देते हुए नारी मुक्ति का संबंध 'सोच की मुक्ति' के साथ जोड़ती है। उनका कहना है नारी को अपने उन पुराने सड़े-गले विचारों, सड़े-गले संस्कारों से मुक्ति पाकर स्वनिर्भर एवं स्वाभिमानी बनना चाहिए। उनका प्रयोजन स्वाभिमानी एवं आत्मनिर्भर स्त्री की छवि प्रस्तुत करना एवं प्रचलित छवि को बदल देना है। इस प्रयोजन को उन्होने अपनी नारीवादी लेखन संबंधी रचनाओं में बखूबी प्रस्तुत किया है। मृणाल पाण्डे के नारीवादी लेखन को उनके सृजनात्मक कृतियों के संदर्भ में देखने से नारीवादी लेखन का एक स्पष्ट चेहरा हमारे समक्ष प्रस्तुत होता है। यथा हम उनकी कृतियों की विस्तृत पड़ताल करेंगे।

'स्त्रीः देह की राजनीति से देश की राजनीति तक' पुस्तक का प्रकाशन 1987 में हुआ था। इस पुस्तक में मृणाल पाण्डे के नारीवादी चिंतन से संबंधित बीस से अधिक निबंध है। सम्पूर्ण पुस्तक दो खंडो में विभाजित है। प्रथम खंड में नारीवाद और राजनीति, नारी के संदर्भ में संकलित निबंध हैं। दूसरे खंड के निबंध ज्यादातर स्त्रियों की व्यक्तिगत समस्याओं, महिला कामगरों, खेतीहर स्त्रियों तथा पत्रकारिता के क्षेत्र में स्त्रियों की स्थिति से जुडे हुए निबंध हैं। हमारे उपनिषदों, पुराणों के समय से स्त्रियों को लेकर जिन नियमों और मर्यादाओं की रचना हुई उनकी स्वाधीनता और आत्मनिर्भरता के खिलाफ निहित स्वार्थो द्वारा जो महीन किस्म का सांस्कृतिक षडयंत्र रचा गया और भारतीय संविधान के लागू होने के बाद भी व्यावहारिक जीवन में स्त्रियों को जिन जटिल अंतर्विरोधों से जूझना पड़ रहा है प्रस्तुत पुस्तक के प्रस्तुत लेखों मे एक स्त्री के नजरिये से इस सबकी समसामयिक संदर्भो में पड़ताल की गई है।

जैविक, सांस्कृतिक और आर्थिक संदर्भो में स्त्री की शक्ति और शक्तिहीनता का विवेचन करने वाली यह पुस्तक स्त्री शोषण की करुण कथा ही नहीं बल्कि उसके कारणों में जाकर किया गया भारतीय सामाजिक आर्थिक और राजनीतिक व्यवस्था का ऐसा सटीक विश्लेषण है जो हमें स्त्री के साथ साथ हरिजनों, भूमिहीनों, दलितों जैसे समाज के हर क्षेत्र में छाये वर्गो को समझने की नयी दृष्टि देती है।

भारतीय समाज में नारी पराधीनता के कारणों की पड़ताल करते हुए मृणाल पाण्डे 'स्त्रीः देह की राजनीति से देश की राजनीति तक' की भूमिका में लिखती हैं, "पराधीनता के मूल में हर कहीं शक्ति का एक विषम असंतुलन है और जहाँ भी मनुष्य समाज में एक वर्ग की स्वाधीनता और गरिमा घटती है वहाँ कहीं न कहीं उनके क्षय से समाज के किसी दूसर वर्ग को लाभ अवश्य हो रहा होता है। मनुष्यजाति धर्म, परंपरा या कुदरती नियमों के नाम पर इस असंतुलनों को कई तरह से जायज ठहराती आई है। पर स्त्री की स्थिति के ईमानदार अध्ययन से यह साफ प्रमाणित होता है, यह असंतुलन कुदरती या दैवी कारण से नहीं उपजा बल्कि ठोस लाभ उठाने के लिए एक वर्ग के दूसरे वर्ग के विरोध में बनाया गया है। और इसे स्थायी बनाये रखने के लिए हर तरह के साम, दाम, दंड, भेद का इस्तेमाल किया गया है।"[1]

यह निर्भरता जब मिट जायेगी तब ही वह मुक्त हो पायेगी। वे लिखती हैं, "अंततः स्त्री की यह तमाम बनी बनायी रुढ़ियों को नकार स्त्री द्वारा अपनी अस्मिता की सही खोज शिक्षा और उसके द्वारा आयी जीवकोपार्जन की क्षमता से ही सम्भव है। यही वह पुल है जो उसकी वर्तमान अर्धमानव की स्थिति से उसे सम्पूर्ण मानव के दर्जे तक ले जाता है । पुरुषों से उसकी सही पहचान करा सकता है। मुक्त नारी ही सम्पूर्ण समाज को मुक्ति पद पर अग्रसर होने में सहायक हो सकती है। स्वाभिमानी,स्पष्ट वक्ता और आत्मनिर्भर बनती स्त्री से डरने या घृणा करने के बजाय माँ, पत्नी, प्रेमिका, पुत्री के रूप मे स्त्रियों की अत्यधिक अलंकरण प्रियता, आत्मग्रस्ता, चिड़चिड़ेपन, ईर्ष्यालिुता या कलहप्रियता से खिन्न पुरुषों को यह याद रखना चाहिये की स्त्रियाँ यदि पारंपरिक रुढ़ीवादी स्त्रीत्व को पीछे छोड़कर अपना स्व सहज शारीरिक सौंदर्य, कामुकता अथवा मातृत्व के असहज दम घोंटू रूपों के परे अपनी पूरी मानवता के संदर्भ में खोजेंगी तो वह अपने साथ साथ पुरुषों को भी तनाव और उब से मुक्त करती जायेंगी।"[2] इस पुस्तक की रचना के पीछे मृणाल पाण्डे की अंततः इच्छा यही है कि स्त्री के अस्तित्व को उसके पुरुषों से संबंधित संबंधों तक ही सीमित करके न देखा जाये बल्कि पुरुष की तरह उसे भी मानवता का एक भिन्न और अनिवार्य और पूरक तत्व माना जाये। और जन्मजात उसे अनुचरी नहीं सच्चे रूप में उसे सहचरी के रूप में प्रेरित किया जाये। "ऐसा होने पर न तो प्रेम नष्ट होगा, न मानव मन की स्वप्नदर्शी कोमलता, न स्त्री पुरुष की एक दूसरों के प्रति सहज इच्छा मिटेगी न ही समर्पण का सुख। और जो क्रियापद स्त्री पुरुष की सघनतम और प्रियतम भावनाओं को अभिव्यक्त करते हैं जुड़ना, जीतना, खींचना, रीझना, खीझना, रुठना, देना समर्पित होना वे भी अपना पूरा अर्थ पा कर सार्थक हो उठेगें।" [3]

'परिधि पर स्त्री' सुप्रसिद्ध रचनाकार मृणाल पाण्डे के विचारोत्तेजक निबंधों का यह संकलन उनके तमाम संकलनों में सबसे ज्यादा महत्वपूर्ण है। निबंधों के इस संग्रह में भी उनके बीस चिंतनात्मक निबंध संकलित हैं। इन बीस निबंधों में भारतीय समाज में नारी की अलग अलग क्षेत्रों में स्थितियों पर प्रकाश डाला गया है। पहले निबंध 'मन न रंगाये रंगाये जोगी कपड़ा' में धर्म क्षेत्र में नारी की क्या स्थिति है धर्माचार्य भारतीय समाज में नारियों को कितना महत्व देते हैं इस संदर्भ मे मृणाल पाण्डेकी बेबाक टिप्पणी है। नारियों का सामाजिक अध्ययन 'गरीबी का महिलाकरण' नामक निबंध में किया गया है। भारतीय राजनीति में महिलओं और दलितों को हमेशा वोट बेंक के रूप में ही देखा गया है। लोक तंत्र में सिर्फ पुरुष तंत्र है महिलाओं की स्थिति में ज़रा भी सुधार नहीं किया गया है। इसके अलावा भारत में पिछड़ी और गरीब महिलाओं के उत्थान के लिए कार्यरत स्वैच्छिक संस्थाओं से संबंधित निबंध भी इस संकलन में हैं।

मृणाल पाण्डे ने अपनी इस पुस्तक में नारीवाद से जुड़ी विभिन्न समस्याओं पर बेबाकी से प्रकाश डाला है। लेखिका ने जहाँ शोषित, प्रताड़ित, गरीब, ग्रामीण-शहरी महिलाओं के दुख दर्द को प्रभावशाली ढंग से रेखांकित किया है वहीं इनके कल्याणार्थ मानवीय दृष्टि विकसित करने पर भी बल दिया है ताकि नारीवाद महज नारों या निजी स्वार्थ में लिप्त कुछ संगठनों तक ही सीमित होकर न रह जाये। मृणाल पाण्डे का मानना है कि नारीवाद कोई एक विचारधारा ही नहीं है, वह ठोस यथार्थ है। विचारधारा को मात्र एक चमत्कार के रुप मे ही अंगीकार करने वाले ज्यादातर मौका परस्त गुट या लोग समय की कसौटी पर कुछ समय बाद नारीवाद के स्वस्थ प्रतिनिधि नहीं बल्कि बहुत करके हीन भाव से ग्रस्त अराजक और मौका परस्त अहम्वादी ही साबित होते हैं। हिन्दी साहित्य में एक मिथ है। नारी ही नारी की दुश्मन है। मृणाल पाण्डे इस मिथ से सहमत नहीं हैं। वे इस पुस्तक के प्राक्कथन उर्फ हाशिये पर मित्र संलाप आठ में लिखती हैं, "क्यों नारी को नारी का शत्रु मानने का ही इतना गला फाड़ प्रचार होता है जबकि कसौटी, महायुद्ध हो या अदालती मुकदमेबाजी या फिर हर देश के साहित्य में पिता-पुत्र संबंधों की अभिव्यक्ति। जितनी तल्ख कड़वी और मारक टकराहटें वहाँ हमें अनादिकाल से पुरुषों के बीच मे दिखाई देती हैं और किसी के बीच नहीं। फिर दो मनुष्यों के बीच का टकराव जितना उनके व्यक्तित्व पर निर्भर नहीं करता उतना करता है

उनकी स्थिति पर। जेलों के कैदियों के बीच, जंजीर से बंधे पालतू कुत्तों के बीच, मालिक के अनुशासन तले पशुवत जीवन बिताते बंधुवा मजदूरों के बीच भी परपस्पर तीखी घृणा तथा हिंसा का प्रदर्शन आम है। उनके द्वेष दूसरे के प्रति आक्रोश से नहीं खुद अपने प्रति, अपनी पराश्रयी स्थिति के प्रति एक उत्कट आत्मघृणा से उपजते हैं।"[4]

मृणाल पाण्डे का कहना है कि इसमें कोई शक नहीं कि हमारे इस समय में तमाम और जटिल मानवीय मुद्दों की तरह नारीवाद का सवाल भी काफी उलझा हुआ है। हिन्दू धर्माचार्यों के नारी के प्रति गूढ़ नियमों पर प्रहार करते हुए मृणाल पाण्डे स्वाभाविक रूप से सख्त हो उठती हैं। 'मन न रंगाये रंगाये जोगी कपड़ा' में वे कहती हैं, "पुरी के शंकराचार्य स्वामी निश्चला नंद ने एक सार्वजनिक सभा में स्त्री व्दारा वेद पाठ को अनुचित घोषित कर अपने आश्चर्यजनक रूप से प्रतिगामी और संकीर्ण विचारों का परिचय दिया है। साथ ही हर संकीर्ण और प्रतिगामी विचारों के ध्वज वाहक की तरह वह यह कहने में से भी नही चूके हैं कि उनके मन में स्त्री के प्रति कोई दुर्भावना नहीं है। वे तो माता हैं। वे तो आदर की पात्र हैं। लेकिन वेद के पाठ का अधिकार उनको नहीं है।"[5]

हम जानते हैं, भारतीय समाज स्त्रियों को हमेशा हेय समझता रहा है। ज्ञान प्राप्त करना, वेद का अध्ययन करना, शिक्षा ग्रहण करना यह सब स्त्रियोचित नहीं माना जाता रहा है। नारी गरिमा की हानि के अलावा दूसरा तर्क स्त्रियों के वेद पाठ के खिलाफ पुरी शंकराचार्य ने यह दिया कि मुस्लिम महिलाएं भी तो मस्जिद में कुरान नहीं पढ़तीं फिर हमारी आर्य ललनाएं वेद पाठ क्यों करें? वह कहते हैं कि हर संप्रदाय के अपने उसूल होते हैं। हम भी अपने उसूलों का अनुसरण करेंगे। धर्म कभी प्रगतिशील रहा होगा किन्तु सांप्रदायिक स्वरूप ग्रहण करने के पश्चात धर्म स्त्रियों और दलितों का विरोधी ही रहा है। वह प्रतिगामी ही रहा है। मृणाल पाण्डे इस पुस्तक के एक निबंध 'गरीबी का महिलाकरण' में कुछ उदाहरणों के माध्यम से गरीब महिलाओं के साथ हमारा समाज कैसा बर्ताव करता है उस पर टिप्पणी की है। देश की गरीब स्त्रियां अधिकांश असंगठित क्षेत्र मे कार्यरत हैं। वहाँ उनका आर्थिक शोषण तो होता ही है उनकी जिन्दगी हमेशा असुरक्षित ही रहती है। इस निबंध में तीन उदाहरण देखने लायक हैं। पहला है कर्णाटक की कन्नौर जिल्ले की विधवा अठ्ठावन वर्षीय सुब्बलक्ष्मी की। वह अगरबत्ती बनाती है। दूसरा है मध्यप्रदेश के कलमाडी गांव जिल्ला विलासपुर की अनुसूचित जनजाति की सुखीबाई का जो अपनी ही तरह की अन्य स्त्रियों के साथ बांस की टोकरियां बनाती हैं। तीसरा उदाहरण है अहमदाबाद की शांताबहन का। शांताबहन का पति कपड़ा मिल में मजूर था। मिल बंद होने से उसके परिवार की नियमित आमदनी बंद हो गयी। चार छोटे बच्चे समेत भूखों मरने की नौबत आ चली। तब शांताबहन ने निर्यात के लिए दवाइयाँ डिब्बों में पेक करने का अनियमित काम हाथ में लिया।

सुब्बलक्ष्मी, सुखीबाई और शांताबहन यह तीन चेहरे हैं उस निपट गरीबीग्रस्त असंगठित क्षेत्र के जिसके लगातार बढ़ते दायरे में हमारे अधिकाधिक कामगार कैद होते जा रहे हैं। इन असंगठित क्षेत्र में काम करने वाली महिलाओं का सुनने वाला कोई नही है। किन्तु 'सेवा' जैसे स्वेच्छिक संस्थान ऐसी असहाय स्त्रियों को मदद में हर कहीं जुट जाती हैं। असंगठित क्षेत्र की महिला कामगरों को सहकारिता के दर्शन से जोड़ कर 'सेवा' की क्षत्रछाया तले संगठित करना आसान काम नहीं था किन्तु यह काम 'सेवा' ने कर दिखाया और इन महिलाओं को अपने पांव पर खडा होना सिखाया।

'बंद गलियों के विरुद्ध' महिला पत्रकारिता की यात्रा के संदर्भ में हिन्दी की अनेक नारीवादी लेखिकाओं के चिंतनात्मक निबंधों का संकलन है जिसका सम्पादन मृणाल पाण्डे ने श्रीमती क्षमा शर्मा के साथ मिल कर किया है। इस पुस्तक का प्रथम प्रकाशन 2001 में हुआ था। इस पुस्तक में मृणाल पाण्डे के अलावा अनामिका, अमीता जोशी, अरुणा सिंह, अर्चना वर्मा, अलका सारावगी झा, उषापाहवा, उषा महाजन, कृष्ना सोबती, गीताश्री चित्रामुग्दल, जयंती, निलम गुप्ता, पद्मा सचदेव, पारुल शर्मा, मंजरी

चतुर्वेदी, मणीमाला, मनीषा, मीना कौशिक, मृदुला गर्ग, मैत्रेयी पुष्पा, रजनी नागपाल, रजनी माथुर, रश्मीस्वरूप, जौहरी विमल, इस्सार, सुचिता मित्तल, संतोष महेता, सरोजिनी वर्नबाल, सुष्मा जगमोहन, सुष्मा वर्मा तथा क्षमाशर्मा जैसी सिद्ध हस्त लेखिकाओं के निबंध हैं। हम जानते हैं कि उपरोक्त लेखिकाएं अपने क्षेत्र मे बेजोड़ हैं। वे किसी पुरुष लेखक से कम नहीं।

इन नारीवादी लेखिकाओं ने जहां टी.वी. विज्ञापनों में कैद महिलाओं की स्थिति का वर्णन किया है वहीं आरक्षण के क्षेत्र में महिलाओं की स्थिति, महिला सशक्तिकरण, भृणहत्या, माँ और महिलाओं के स्वास्थ्य और उनके सौंदर्य, फिल्मों में महिलाओं की स्थिति गांव और शहरों में महिलाओं की स्थिति आदिवासियों के असुरक्षित मातृत्व, जन प्रतिनिधियों के रूप में महिलाएं तथा देह व्यापार से जुड़ी महिलाओं के जीवन पर प्रकाश डाला है। पीढ़ी दर पीढ़ी आत्महत्या और चारों ओर खड़ी बंद गलियों के चक्रव्यूह के विरुद्ध कलम उठाते हुए चलना, अभिव्यक्ति के पुराने मठ और गढ़ तोड़ना एक स्त्री के लिए कैसे नये क्षितिज खोलता है। किस तरह सफलता से यह कर पाना एक स्त्री के लिए एक शिरे से अपनी और इस दुनिया की नयी परिभाषाएं गढ़ना बनता जाता है। यह बात 'बंद गलियों के विरुद्ध' के इन लेखों को पढ़ने वाले हर पाठक को सिद्दत से महसूस होगी। एक बार नहीं बार बार महसूस होगी।

इस पुस्तक में मृणाल पाण्डे का एक मात्र निबंध 'नयी राहें माँगते हैं नए मुहावरे' संकलित है। भारत में नारीवादी लेखन की स्त्रियों पर स्थिति पर बेबाकी से विचार करती हुई मृणाल पाण्डे इस निबंध में लिखती हैं, "दरअसल नारीवादी दृष्टि से राज समाज के गोपन पहलूओं के चित्रण को लेकर हमारे यहाँ के औसत पुरुष समीक्षकों में एक खास तरह का अधैर्य है। वे न तो नारी वाद के अंतर्राष्ट्रीय संदर्भों अथवा उसके भारत में जड़ पकड़ने की ऐतीहासिक वजहों में जाना चाहते हैं और न ही भारतीय समाज और साहित्य में लगातार सामने आ रहे उसके विशुद्ध देशी आयामों और फलादेशों की ईमानदार पड़ताल करने के इच्छुक हैं। बहुत करके उनके समीक्षा की कमान नारीवाद के सनसनीखेज या राजनैतिक संदर्भों को ही मापती रह जाती हैं। और वहाँ भी वह प्रायः नारीवाद आंदोलन को सम्पन्न सवर्ण लेखिकाओं का पीड़ा विलास या दलित और वर्णाश्रम विरोधी आंदोलन का ही नन्हा तुतलाता पिछलग्गू साबित करने की हड़बड़ी में दिखाई देती हैं।"[6] नब्बे के दशक तक भारतीय महिला लेखन और नारीवाद के अन्दरूनी रिश्तों के लगातार पुष्ट होते रिश्तों को लेकर कोई बहुत मौलिक चिंतन हमारे यहाँ की समीक्षा में नही हुआ है। ज्यादातर समीक्षकों में महिला लेखन विशेषांको के संदर्भों में ही ऐसी समीक्षाए सामने आती हैं और उनमें भी समाज के शोषित और सर्वहारा वर्गो के संदर्भ में विकसित भाषा तथा विचारों के आधार पर ही महिला लेखन का वर्गीकरण किया जा रहा है।

मृणाल पाण्डे भारतीय साहित्य में समीक्षकों की दैन्य को बड़ी स्पष्टता से रेखांकित करती हैं। पुरुष साहित्य की भी सम्यक् समीक्षा हिन्दी साहित्य में नहीं मिलती। नारीवादी लेखन के प्रति उनका पूर्वग्रह बहुत स्पष्ट देखा जा सकता है। वे लिखती हैं, "सच पूछिए तो हमारे ज्यादातर अहम् बोझिल समीक्षकों में नारीवाद की एक रस हीन संकीर्ण और अधकचरी समझ ही अब तक आ सकी है जिसके चलते महिला लेखन की पड़ताल और स्थापित मानदंड इतनी रूढ़िवादी बन चुके हैं कि उस समीक्षा के अनुशासन को मान कर चलनेवाली इच्छुक लेखिकाओं की अधिक बाढ़ मारी गई है। पुरस्कृत वे भले हुई हों। यूँ साहित्य के इतिहास मे घटिया का पुरस्कृत और महिमा मंडित होना और ताजा जमीन तोड़ने वालों का उपहास या उग्र प्रतिरोध करके उन्हें साहित्य से बाहर करने की कोशिश करना नया नहीं है। हम सब अध्येता जानते हैं कि ताजा कच्चा माल तलाश रहे साहित्यकार को समय समय पर भाषाशास्त्रियों और वैयाकरणाचारियों से लेकर रस सिद्धांत और सौंदर्य शास्त्रियों के आतंकवादी जथ्थों से जूझना पड़ा। ऐसे में 'उपस्यपि को अपि मे समान धर्मा' कह कर चंद सशक्त महिला साहित्यकार अपनी राह न लगी होतीं तो सचमुच महिला लेखन कब का मर चुका होता।"[7]

'ओ उब्बीरी' मृणाल पाण्डे का एक विशिष्ट संकलन है। कोख से चिता तक भारतीय स्त्री का प्रजनन और यौन जीवन विषय पर आधारित इस पुस्तक में मृणाल पाण्डे के निबंध संकलित हैं। गरीब और निचले तबके की स्त्रियों के कल्याण से जुड़ी हुई देश भर के स्वेच्छिक संगठनों की कार्य पद्धतियों की पड़ताल इस पुस्तक में है। ऐसी स्वच्छिक संस्थाएं जो महिलाओं की करुण स्थिति के प्रति सिर्फ दयाभाव और करुणा भाव नहीं रखतीं कहीं न कहीं उन्हें उस दारुण स्थिति से मुक्ति दिलाने के लिए संघर्षरत हैं। मृणाल पाण्डे ऐसी संस्थाओं और उनकी संचालिकाओं से रुबरु मिल कर उनसे साक्षात्कार तो करती ही हैं इन सेवा संस्थाओं ने जिन महिलाओं के उत्थान में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है उन महिलाओं से व्यक्तिगत रुप से मिल कर उनकी स्थितियों का जायजा लेती हैं। दिल्ली, पश्चिम बंगाल, पुणे-महाराष्ट्र, पुरंदर तालुका- महाराष्ट्र, गुजरात की 'सेवा' संस्था, तमिलनाडु, मुबंई, गढ़चिरौली का 'शोध ग्राम'- महाराष्ट्र, तथा राजस्थान इत्यादि क्षेत्रों में काम करने वाली संस्थाओं से काम करनेवाली तथा वहाँ से प्राप्त अनुभवों पर आधारित यह संकनल अनूठा संकलन है।

मृणाल पाण्डे की चिंतनात्मक निबंधों का अंतिम संग्रह है 'जहां औरतें गढ़ी जाती हैं'। इस संग्रह का प्रकाशन 2006 में हुआ था। इसमें मृणाल पाण्डे के द्वारा लिखे गये करीब पच्चीस निबंध संकलित हैं। 'जहां औरतें गढ़ी जाती हैं', 'नीचे से ऊपर, ऊपर से नीचे', 'माँ और मैं', 'अंदर से पानीयों का सपना', 'माँ से प्रभावित होता है स्त्री का व्यक्तित्व', 'महिला पत्रकारों की स्थिति', 'नारीवादी आंदोलन की विडंबना', 'बोलिवुड मे मौत', 'सती', 'लोकतंत्र और हम', 'भारतीय राज समाज के अर्धसत्य', 'भारतीय राजनीति में महिला आरक्षण का सवाल', 'हमन को होशियारी क्या', 'पंचायती राज मे महिला भागीदारी का एक दशक', 'फीलगुड वर्ष और संत वेलेन्टाइन डे', 'स्त्री होने का सच', 'अकाल मृत्यु और स्कूल के बीच ठिठकी लडकियाँ', 'राजनीति में महिला', 'सशक्तिकरण का मतलब', 'चौथी कसम उर्फ पकड़ी गई मिस इंडिया', 'मातृ दिवस के बहाने', 'कुछ मूर्ति भंजक विचार', 'समर्थ स्त्रियों से कौन डरता है', 'स्वतंत्रता क्या है', 'आओ गुडिया से खेलें', 'एक होरर शो', 'परिधि का प्रतिशोध', 'देखो देखो उनकी उच्च शिक्षा का उजाड़' तथा 'एम. एस.सुब्ब लक्ष्मी होने का अर्थ' इत्यादि निबंध इस संग्रह में संकलित हैं। इन निबंधों के नाम से ही जाहिर है कि मृणाल पाण्डे ने इन निबंधों पर विशिष्ट क्षेत्रों में स्थितियों की स्थिति पर विचार किया है। 'माँ और मै', 'माँ से प्रभावित होता है स्त्री का व्यक्तित्व' तथा 'हमन को होशियारी क्या' जैसे निबंध उन्होंने अपनी माँ शिवानी के व्यक्तित्व और कृतित्व पर लिखा है। 'माँ और मैं' मे उन्होंने अपनी माँ से संबंधों पर प्रकाश डाला है। 'हमन को होशियारी क्या' में शिवानी का स्वाभिमान पूर्ण व्यक्तित्व दशार्या गया है। इसके अलवा भारतीय समाज और भारतीय राजव्यवस्था में स्त्रियों की दशा, सती प्रथा, राजनीति में महिला सशक्तिकरण निबंध हैं। 'चौथी कसम उर्फ पकड़ी गइ मिस इंडिया' व्यक्तिगत विषय पर लिखा हुआ निबंध है।

कथित तौर से दलितों और महिलाओं के पक्ष में और मनुवादी पुरुष पोषित समाज के खिलाफ लिखा जा रहा हमारा ज्यादातर हिन्दी साहित्य आज वस्तुतः इन समूहों से सामाजिक अपरिचय और उनके निषेध का एक सीमित वर्ग द्वारा पढ़ा जा रहा साहित्य है। तमाम स्त्री दलित विमर्श विषेशांकों के बावजूद हिन्दी में आज स्त्री और दलितों के प्रति स्निग्ध सहज आत्मीयता का परिचय देने वाले ऐसे लोग नहीं के बराबर हैं। यह लेखन का गहरा भाव है जो समाज में नया सोच लाता है। सच्ची स्त्री स्वतंत्रता और दलित चेतना का समाज और इतिहास में क्यों अभाव है इन दोनों सवालों का एक ही उत्तर है। हमारा राज समाज तथा साहित्य स्वतंत्रता का असली अर्थ इन जमातों तक पहुंचाता हुआ नहीं देखा जाता। क्योंकि असली क्रांति की धूल धक्कड़ से उसकी हवा खराब होती है।"[8] मृणाल पाण्डे आगे लिखती हैं, जब हम मानते हैं कि स्वत्रंता का पूरा सवाल सिर्फ सामूहिकता से ही नहीं जुड़ता आगे जाकर वह देश के हर स्त्री पुरुष के निजी संदर्भो से भी जुड़ता है। इसलिए आधुनिक मानव सभ्यता की बेहतरीन से बेहतरीन व्याख्या भी कई ऐसे निजी आध्यात्मिक प्रश्नों का सीधा समाधान नहीं कर सकती जो

नचिकेता या गार्गी या बुद्ध और गांधी ने उठाया है। पर फिर भी हम तमाम तरह के वर्गों में खड़े सवालों के समाधान की कसौटी के बतौर लोकतांत्रिक स्वतंत्रता की बुनियादी जरूरत को खारिज नहीं कर सकते हैं। मुक्ति और स्वतंत्रता भारतीय राष्ट्र के अस्तित्व मे यह बुनियादी द्वंद्व गहरे से निहित हैं और रहेंगे। इन दोनों के दबावों के बीच स्थायी राजनैतिक सामाजिक संतुलन कैसे साधा जाए यह भारतीय नेतृत्व की एक विशुद्ध भारतीय द्विधा है। नेतृत्व न तो बिना आध्यात्मिक गहराई के लोगों के बीच स्वतंत्रता की सही पहचान बना सकेगा और न ही स्वतंत्र देश में विभिन्न वर्गो, वर्णो के स्त्री पुरुष की कमतर भौतिक स्थिति को नजर अंदाज करके आगे काम साध पायेगा।

अंत में निष्कर्ष रूप में यही कहा जा सकता है कि महिला लेखन की आज अलग पहचान है। उपन्यास के क्षेत्र में उषादेवी मित्रा तथा कहानी के क्षेत्र में बंग महिला से शुरू हुई यात्रा एक-एक कदम आगे बढ़ती हुई अत्यंत समृद्ध हुई। महिला लेखन में मृणाल पाण्डे का स्थान विशेष है। मृणाल पाण्डे वर्तमान नारी चेतना में परिवर्तन की अपेक्षा रखती है। वह स्त्री को उसके मूल एवं स्वाभाविक रूप में चित्रित करती हैं। उन्होंने अपनी नारियों को इतना ऊँचा उठाया है कि अब वह पुरुष की बराबरी तो क्या कभी-कभी उनसे आगे निकल जाती हैं। साहित्य नामालूम गति से क्यों न हो धीरे-धीरे पाठकों की चेतना में परिवर्तन लाता है। इस बात में लेखिका का विश्वास है। उनके साहित्य का अध्ययन करने के बाद नारियों की सोचने की दिशा जरूर बदल जायेगी। यही इनके साहित्य की बहुत बड़ी उपलब्धि है।

•संदर्भ ग्रंथ सूची :

1) स्त्रीः देह की राजनीति से देश की राजनीति तक, मृणाल पाण्डे, पृष्ठ-2, प्रथम संस्करण-1987,राधा कृष्ण प्रकाशन प्रा.लि., 7/31, अंसारी मार्ग, दरियागंज, नई दिल्ली- 110002

2) वही, पृष्ठ-17

3) वही, पृष्ठ-21

4) परिधि पर स्त्री, मृणाल पाण्डे, पृष्ठ-8, प्रथम संस्करण-1996, राधा कृष्ण प्रकाशन प्रा.लि., 7/31, अंसारी मार्ग, दरियागंज, नईदिल्ली- 110002

5) वही, पृष्ठ-15

6) बंद गलियों के विरुद्ध (महिला पत्रकारिता की यात्रा), मृणाल पाण्डे, पृष्ठ-184, प्रथम संस्करण-2001,राधा कृष्ण प्रकाशन प्रा.लि., 7/31, अंसारी मार्ग, दरियागंज, नईदिल्ली-110002

7) वही, पृष्ठ-2

8) वही, पृष्ठ-127

सवर्ण मानसिकता में सुरंग

- डॉ.जनक पळलिया
Dr.janak palaliya
एम्.पी.शाह आर्ट्स कोलेज सुरेंद्रनगर

हिन्दी साहित्य में कहानी लिखने की परंपरा बहुत पुरानी है | उसमे भी दलितो को कहानी का विषय बनाकर कहानी लिखने की परंपरा प्रेमचन्द के समय से चली आ रही है | दलित कहानियों का मूल स्वर दलित जीवन के भोगे हुए यथार्थ के चित्रण द्वारा दलित जीवन की व्यथा – कथा सामंती आतंक और मनुवादी व्यवस्था के विरुघ्घ तीव्र आक्रोश और विरोघ दर्ज करना है | हिन्दी साहिय में आज दलित कथाकारों की अच्छी खासी संख्या सक्रीय है उसमे एक नाम हमारे सामने आता है वह है दयानन्द बहोटी जो अपनी कहानी के माघ्यम से दलित वर्ग में एक नई क्रान्ति का पैगाम लाते है |

'सुरंग' दलित कहानियो में अत्यंत ही उत्कृष्ट रचना है | दलितों का जीवन सदा से दुःख,अपमान, गरीबी और संघर्ष का जीवन रहा है | दलितों में जो भी आगे बढ़कर कोई कम कर रहा है, उन्हें जानलेवा संघर्ष करना पड़ता है | 'सुरंग' एक ऐसे ही संघर्षशील दलित युवक की कहानी है, जो विश्वविद्यालय में पढ़ रहा है | एम्.ए. करके वह ph.d करना चाहता है | विभागाध्यक्ष जब तक उसकी जाती नहीं जानते थे, तब तक उसका रिसर्च का इंटरव्यू खूब मजे से चलता रहता है | किन्तु साक्षात्कार के दौरान ही उसे जब पता चलता है कि कथानायक हरिजन है, तो उसकी आखे टेढ़ी हो जाती है और वह रिसर्च करने से इनकार कर देता है | विभागाध्यक्ष डॉ.विष्णु ब्राह्मण है | डॉ.पासवान के लेखन की प्रसंसा करे है | उसके लेखन आदि के बारे में पूछा जाता है | किन्तु जाती जान लेने के बाद विभागाध्यक्ष डॉ.विष्णु की सीधी प्रतिक्रिया होती है – 'लिखते है तो क्या हुआ ? आखिर है तो हरिजन ही' | डॉ.सुखदेव टोपी टेढ़ी करते हुए आश्चर्य व्यक्त करते है –हरिजन है आप ? कथानक स्पष्ट शब्दों में स्वीकार कर लेता है | वह चुटकी भी लेता है, 'आपलोगों को क्या लग रहा है' इस पर डॉ.विष्णु घोषणा करते है, कोई हो, सरकार ने भले कानून बना दिया हो, घोड़े की रस्सी तो हम सभी के हाथ में है | आपका रिसर्च नहीं होगा ; उस पर कथानायक कहता है – 'डॉ.साहब आप भूल जाये की मै हरिजन हूँ, गुलाम हूँ | आज तक आप जैसे तानाशाही ने हम लोगो को अंघेरे में रखा है | अब मै पूछता हूँ – आप मुझे क्यों रिसर्च करने नहीं देंगे ?' कथानक ईट का जवाब पत्थर से देता है| उत्तर में डॉ.विष्णु एम्.ए. में उसके सेकेण्ड डिविजन के रिजल्ट को कारण बताता है | किन्तु उच्च जाती एव बड़े लोगो से संबंघ अन्य अनेक छात्र थर्ड डिविजन लाकर भी रिसर्च कर रहे होते है | कथानक टेबल पर हाथ पटकते हुए और फर्राटे से अग्रेजी बोलते हुएविभागाध्यक्ष से इस अन्याय का प्रतिकार करता है |

डॉ.विष्णु कथानायक को डाटते हुए वाइस चांसलर के पास जाने को कहता है| डॉ.सुखदेव इसका समर्थन करते है | कथानायक वहा जाने से इनकार कर देता है और थर्ड क्लासघारी अनेक छात्रो की सूची गिनता है, जो उसी विश्वविघ्यालय में रिसर्च कर रहे है | कथानक को चिठ्ठी मिलाती है कि उसकी माँ और पिताजी दोनों बीमार है | पत्नी बार-बार ताने देती है, दो बच्चो के बाप होकर भी पढ़ रहे हो, यह कैसी पढ़ाई ? यह तमाम चिंताए कथानक के मान को घेर लेती है | वह रत में बिना खाये ही सो जाता है | अपमान और प्रतिकार का विष उसकी रग-रग में समां व्हुका है|

इसी बीच घर की आर्थिक स्थिति और माता-पिता के स्वास्थ्य के कारण उसे घर जाना पड़ता है | जब एक दो महीने बाद वह लौटता है,तो डॉ.विष्णु एनरोलमेंट के लिए फिर इनकार कर देता है | हारकर कथानायक अपनी फरियाद छात्र यूनियन में रखता है उसकी दुखद स्थिति और उसके साथ हो रहे अन्याय से छात्र नेता प्रभावित होता है और वे विभागाध्यक्ष का घेराव करने का निर्णय लेते है |

विश्वविद्यालय परिसर में भीड़ उमड़ पड़ती है | सभी लोग नारे लगाते है | डॉ. विष्णु शौचालय के अन्दर छुप जाते है | अंत में वह छात्रो से बात करते है – 'आपलोग क्यों घेराव कर रहे है ? आखिर आप सब हरिजन तो नहीं है ?' उनके जवाब में अनेक स्वर एक ही साथ उभरने लगते है –'हम सब मानवतावादी है,अब आपका ढोंग नहीं चलनेवाला ; हम सब एक है|' हरिजन होना गुनाह नहीं है, गुनाह तो आप कर रहे है | और अंत में डॉ. विष्णु धीरे से बोलते है,-'ठीक है,इन्हें रिसर्च की अनुमति देता हूँ | कथानक का रिसर्च में प्रवेश हो जाता है | उसके रिसर्च का विषय होता है | "हिन्दी साहित्य में दलित साहित्यकारों का योगदान |" यही होता है कथानक का सुरंग में प्रवेश | स्वर्ण मानसिकता की सुरंग में छेद होता है |

इस कहानी में कथ्य और शिल्प का सुन्दर संयोजन और साहित्य के समाजशास्त्र का मनोवैज्ञानिक निर्वाहन हुआ है | सुरंग की लाक्षणिकता एक ही व्यक्ति के अंधकारपूर्ण दमघोटू वातावरण तथा समाज की रूढ़ और परंपरागत संकीर्णताओ को व्यंजित करती है | एक तरफ दलित समाज अपने अंधकारपूर्ण सुरंग से बाहर नहीं आना चाहता , तो दूसरी ओर सवर्ण मानसिकता उसे उस सुरंग से बाहर निकलने नहीं देती |भाषा , भाव , कथा और कथ्य की दृष्टि से कहानी बड़ी ही सशक्त बन पड़ी है | दयाराम बहोटी ने इसमे दलित छात्रो के संघर्ष ओर सवर्ण शिक्षको की भेदभाव पूर्ण नीति ओर व्यवहार को बड़ी बारीकी ओर कुशलता से चित्रित किया है

सन्दर्भ -

(१) दलित साहित्य का समाजशास्त्र
- हरिनारायण ठाकुर ,
(२) सुरंग
- दयानंद बहोटी

“ડાંગની વિવિધ આદિવાસી જાતિઓ”

- વિષ્ણુભાઇ જી. બાગુલ,
Email : Bagul.vishnu3@gmail.com

પ્રસ્તાવના :

ભારતમાં આદિવાસીઓની વસ્તી વિવિધ જાતિઓમાં વહેંચાયેલી છે.આ જાતિઓમાંથી વીસ જેટલી જાતીઓ ગુજરતમાં જોવા મળે છે. આ વીસમાં તેર જેટલી જાતિઓ સારી એવી સંખ્યા ધરાવે છે. પસ્ચીમ સહ્યાદ્રીનાં ઢોળાવ પર તથા ગુજરાત મહારાષ્ટ્રની અનુક્રમે દક્ષિણ તથા ઉત્તર સીમા ઉપર આવેલો ડાંગ જિલ્લો એક ગીચ જંગલ વિસ્તાર છે. અને સઘન આદિવાસી વસ્તી ધરાવતો પ્રદેશ છે. ડાંગ જિલ્લાની આદિવાસી વસ્તીમાં કુકણા, ભીલ અને વારલીની સંખ્યા અન્ય આદિવાસી આદિવાસી જાતિઓ કરતાં વધારે જોવા મળે છે. એમા પણ કુકણા અને ભીલ વસ્તીનાં પ્રમુખ ઘટકો છે. ગામીત, ધોડિયા, કાથોડિયા, વિટોળિયા, નાયકા, દુબળા,ચૌધરી, ધારકોળી અને પારધી જાતિની વસ્તી ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

- ડાંગ જિલ્લાનો સામાન્ય પરિચય :

ડાંગ જિલ્લો ઐતિહાસિક, આદિવાસી અને રામાયણ યુગનો દણ્ડકારણ્યના નામે ઓળખાતો અને ગીચ જંગલ ધરાવતો ગુજરાત રાજ્યનો એક માત્ર જિલ્લો છે. ગુજરાત રાજ્યનાં દ્દક્ષિણ છેડે આવેલો આ નાનકડો ડાંગ જિલ્લો સહ્યાદ્રિ પર્વતની ઉત્તર છેડે આવેલી હારનાં પસ્ચિમ ઢોળાવ પર આવેલો છે. જિલ્લાનો કુલ વિસ્તાર ૨૦૦,૩૩', ૪૦" ઉત્તર અક્ષાંસ અને ૭૩',૫૦', ૩૬" પૂર્વ રેખાંશ વૃતોમાં સમાયેલો છે. જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી મુજબ અંદાજિત ૨,૨૬,૦૦૦ છે. જિલ્લામાં ૯૨ % આદિવાસી વસ્તી છે. જિલ્લાનોભૌગોલિક વિસ્તાર ૧૭૭૮ ચો.કિમી છે. જેમાં ૩૧૧ ગામડાઓનો સમાવેશ થાય છે. ડાંગ જિલ્લામાં ૧૦૦ થી ૧૫૦ ઇંચ વરસાદ પડે છે.

જિલ્લાની મુખ્ય જાતિઓનો ટૂંકમા પરિચય નીચે મુજબ છે.

ભીલ :

ઓગણીસમી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં એટલે કે ઇ.સ. ૧૮૭૮ માં બ્રિટીશ સાશનનું આગમન થયું તે પહેલાં ડાંગ જિલ્લા પર ડાંગી ભીલ રાજાઓ રાજ્ય કરતાં હતા.

કોઇ પણ પ્રકારનાં કામમાં પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવામા આ જાતિ આગાળ છે. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિનાં અમૂલ્ય ગુણમાં તે સૌથી ચડિયાતી જાતી છે. અને આ ગુણને કારણે જ અંગ્રેજ સત્તાને સામે એકલા હોવા છંતા જોખમ ખેડીને પણ જે ભીલોએ ૧૯ મી સદીનાં પૂર્વાર્ધથી મધ્ય સુધી એકલે હાથે અને એકલાં ધનુષ્ય બાણનાં સહારે લડત આપી તે ગાઢવીનો તત્કાલીન રાજવંશી દેવસીંગ શિલ્પત જ્વલંત દાખલારૂપ છે. આ ઉપરાંત સ્વાધિનતાનાં સ્વર્ણિમ અતીત કાળમાં જાંબાજો પૈકીનાં અમિટ અધ્યાય બની ચુકેલો આદિવાસી વિદ્રોહી તાત્યો ભીલ અંગ્રેજી દમનને ધ્વસ્ત કરનારી જિદ તથા સંઘર્ષની અનોખી મિસાલ છે. દિલચસ્પ વાત એ છે કે સ્વંય અંગ્રેજોની સત્તાએ જનનાયક તાત્યા ભીલને ઇન્ડિયન રોબિનહુડ્નો ખિતાબ આપ્યો હતો. કેમ કે તે અંગ્રેજોને લૂટીંનેએ લૂંટ્નો સામાન ગરીબ આદિવાસીઓમાં વહેંચી દેતો. તાત્યા ભીલને ૧૮૮૯ માં અંગ્રેજ સરકાર દ્રારા ફાંસી આપવામાં આવી હતી.

લગભગ ૧૯ મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં જંગલ ખાતાનાં તત્કાલીન વનરક્ષક મિ.શાલવર્થ એક નોંધમાં લખે છે કે “ જ્યારે ભીલ રાજાઓ વધારે પડતાં દારૂ પીધેલાં હોય તે વખતે જ એમને થોડા પૈસા આપી કાગળ ઉપર સહી લઇ લેવામાં આવતી. કામ કરવામાં ભીલો આળસુ એટલે ખેતી જેવા મહેનત માગે એવાં વ્યવસાયોમાં તેઓ બિલકુલ પાછળ છે. જે ભીલ જાતિ એક સમયે વહિવટ કર્તાઓ સત્તા ભોગવતી હતી તે જ જાતિ આજે કુણબીનાં ખેતરમાં ખેતમજૂર તરીકે કામ કરતી જોવા મળે છે.

કુણબી- કોકણી :

આજથી લગભગ સવાસો વર્ષ પહેલાં અંગ્રેજોનાં સરકારી દફ્તરમાં કુણબી શબ્દનો લેખિતપુરાવો જોવા મળે છે. ડાંગી ભીલોનાં રાજ્ય વખતે આ કોકણીઓને ઘણુ સહન કરવું પડ્યું હતું છંતા વહિવટમાં એમનું સ્થાન માનભર્યુ હતું કોકણીઓએ આગળ જતાં ભીલ રાજ્ય વહીવટમાં પ્રવેશ કર્યો. અને કારભારી, દિવાન જેવી જગ્યાઓ શોભાવી.ધીરે ધીરે રાજા ઉપર પ્રભુત્વ સંપાદન કરી જાતીફભાઇઓને લાવી ડાંગમાં વસવાટો સ્થ્યાપન કરી દીધા. દર વર્ષે રાજાઓ

તથા નાયકો તરફથી વહીવટમાં ભાગ લેનાર કોકણીઓનું સન્માંન કરવામં આવતું. ઘણીવાર કોકણી કુટંબોને રાજઓ તરફથી ખેતી માટે જમીન બક્ષિસ રૂપે અપાતી. હતી.

ભીલ કરતાં કોકણી પ્રજા વધારે મહેનતુ અને હોંશિયાર હતી.પધ્ધતિસર ખેતી ચાલુ કરવાનું માન આ પ્રજાને ફાળે જાય છે.જાત મહેનત અને સખત પરિશ્રમને કારણે જ આર્થિક દ્રષ્ટિએ આ જાતિ સધ્ધર બનવા લાગી હાલમાં આદિવાસી જૂથોમાં ઉલ્લેખ કરેલી આ જાતિ એક સમયે ખૂબજ પછાત ગણાતી હતી, તે જ જાતિ આજે એક જાગ્રુત જાતિ તરીકે જોવા મળે છે.

વારલી :

કોકણીઓ સાથે જ વારલીઓ પણ ડાંગમાં આવ્યા હતાં છતાં આ જાતિ કોકણી જાતિની જેમ પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્થાપિત કરી શકી નથી. કોકણી અને ભીલ જાતિ વચ્ચે આ જાતિ સાંકળ તરીકે જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં બીજી આદિવાસી જાતિઓની સાથે સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ પોતાનું અસ્તિત્વ વ્યક્ત કરતી આ જાતિ ખાસ કરીને દક્ષિણ ગુજરતનાં વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લામાં જોવા મળે છે.

ભીલો કરતાં વારલીઓખેતીમાં વધારે પ્રગતિશીલજોવા મળે છે. વારલીઓનાં ધર્મ પ્રકૃતિની પૂજા, નદી-નાળા સૂર્ય-ચંદ્ર નાગ દેવ વાઘ દેવ વગેરેની તેઓ પૂજા કરે છે. પાનદેવ એમનો ખાસ દેવ છે. નાગ પૂજા ડાંગમાં ખાસ કરીને વારલીઓમાં જજોવા મળે છે.

માવચી :

ડાંગમાં ઉત્તર અને ઇશાન દિશામાં આવેલાં સિંગાણા, નિશાણા,કાકશાળા, કેશબંધ, જામલાં, બિલીઆંબા, જામનસોંઢા, સાવરપાડા, ગવ્હાણ, અમથવા, બરડીપાડા અને સાજુપાડામાં આ જાતિની વસ્તીવધારે જોવા મળે છે.આ જાતિ દેખાવમાં,રહેણીકરણિની દ્રષ્ટિએ પહેરવેશમા તથા ભાષાકીય રિત્યે ભીલ કોકણી અથવા વારલી જાતિઓ કરતાં અલગ જોવા મળે છે. અને ગામીત જાતિ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે. આજે આ લોકોની ડાંગમાં પેઢીઓ વિતી ગઇ છે,છતાં એ લોકો ધરમપુર, વાંસદા, વ્યારા તથા સોનગઢને જ પોતાનું વતન માને છે

આ લોકો અત્યંતસાદા,પ્રામાણિક,રૂઢિચૂસ્ત છે.આ પ્રજા હજુ સુધી અજ્ઞાની, વહેમી તથા જુની માન્યતાઓમાં સખત વિસ્વાસ રાખવા વાળી જોવા મળે છે. લગ્નબાબતે આ જાતિનાં બંધનો ઘણા શિથિલ હોય છે. આ જાતિમાં છૂટાછેડા સહેજથી મળી જતાં હોય છે.

કોટવાળિયા :

ડાંગ જિલ્લામાં વસતી કોટવાળિયા જાતિ મૂળ ડાંગ જિલ્લાની વતની નથી. આ જાતિ સૂરત તથા વલસાડ જિલ્લામાંથી આવેલી છે. ડાંગ જિલ્લાનાં ચિંચિના ગાવઠા,વઘઇ, નડગખાદી વગેરે ગામોમાં આ જાતિ જોવા મળે છે. ડાંગ જિલ્લાની આદિવાસી જાતિઓમાં અત્યંત ગરીબ અને પછાત જાતિ તે કોટવાળિયા જાતિ. આ જાતિનાં લોકો પાસે ખેડવાં કે ઝૂપડા બાંધવા પોતાની જમીન હોતી નથી. વળી ખેતમજૂર તરીકે પણ તેઓ કામ કરતાં નથી. તેઓ પોતાનો જીવન નિર્વાહ વાંસમાંથી બનાવેલી વસ્તુઓ વેચીને કરે છે.

જિલ્લાની વસ્તીનાં પ્રમાણમાં કોટવાળિયા જાતિ કેવળ એક ટકા જેટલી જ વસ્તી ધરાવે છે. આ જાતિમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ખૂબા જ નીચુ જોવા મળે છે.

ગામિત :

ડાંગ જિલ્લાની કુલ વસ્તીનાં ચાર ટકા જેટલી વસ્તિ ગામિત જાતિની જોવા મળે છે. જીવન નિર્વાહનું સાધન ખેતી છે. સખત પરિશ્રમ કરવાવાળી આ જાતિએ ખેતી કરવા ઉપર જ વધારે ધ્યાન કેંદ્રીત કર્યુ છે. આ જાતિ વિકસતાં સમાજની હરોળમાં બેસવાની ખ્વાહિશ ધરાવે છે.

ડાંગ પ્રદેશની અસ્મિતાનું ઘડતર કરવામાં ભીલ, કોકણી વારલી, માવચી, કોટવાળિયા, ગામિત આ બધી જ જાતિઓએ ભાગ ભજવ્યો છે. આ જાતિઓએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ડાંગ જિલ્લાની સંસ્કૃતિ જાળવવામાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

<u>સંદર્ભ સુચિ</u>

(૧) ચિતળે દત્તાત્રેય ભાસ્કર☹૧૯૭૮), ડાંગ એક સમ્ક્ક દર્શન, ડાંગ જેલ્લા પંચાયત દ્વાર પ્રકાશિત ગુજરાતરાજ્ય.

(૨) દવે હર્ષિદા એચ. : (૧૯૯૯) આદિવાસી મહિલાઓ અને વિકાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય.

" A Study of Mental health of Higher Secondary School Students in Relation to Certain Variables "

" ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો વિવધ ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ "

- જાદવ વિરેન્દ્રસિંહ રામસિંહ

પ્રસ્તાવના :-

આધુનિક યુગને ચિંતાના યુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક વિકાસને લીધે જીવનમાં સુખ- સમૃદ્ધિ અને શહેરીકરણ વિશિષ્ટીકરણ વગેરેને લીધે જીવનની જટિલતા અને મુંઝવણમાં પણ વધારો થઈ રહ્યો છે. અણું વિજ્ઞાન અવકાશને નાથવા માટે મથી રહયું છે પરંતુ દુ:ખની વાત એ છે કે આપણી પાસે સારા માનવ નથી માનસિક સ્વાસ્થ્ય એ વ્યકિતની એક અવસ્થા છે. જયારે માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિજ્ઞાન એ અવસ્થા અંગેનું વિજ્ઞાન છે. સાહિત્યની ભાષામાં કહીએ તો અસલામતીના ભાવથી ઘેરાયેલા માનવ અર્થપૂર્ણ રીતે જીવન કેમ જીવવું તે જાણતો નથી. ત્યારે એક તરફ શિક્ષણમાં બે મતે એવું માનવામાં આવ્યું છે. શિક્ષણ ફરજિયાત છે, છતાં આજના આધુનિક યુગમાં દોડતા માનવીએ શિક્ષણમાં અમુક રાજકરણ અને એમાંય બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. જેમાં દરેક વ્યકિત એ બે વિભાગોને અલગ - અલગ દષ્ટ્રિએ જોતા હોય છે. અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર આમ આ બે વિભાગમાં ઘણા ખરા શિક્ષિત લોકો જ એવું માનતા હોય છે. કે અનુદાનિત સંસ્થામાં ઘણું સારૂ શિક્ષણ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ મેળવે છે અને સ્વનિર્ભર જે સંસ્થાઓ છે એમાં અનુદાનિત કરતા પ્રમાણમાં ઓછું શિક્ષણ મળે છે. આવા ખોટા વહેમ ને લીધે સમાજ તરફથી અને શિક્ષણ (અધ્યાપકો) તરફથી જે આ બંને સંસ્થાઓના ખોટા ખ્યાલથી વિધાર્થીઓને માનસિક સ્વાસ્થ્યને અસર પડે તેવું કાર્ય કરી રહયા છે.

વર્તમાન શિક્ષણ અવસ્થામાં સ્વનિર્ભર સંસ્થાઓમાં સ્કૂલો અને કોલેજોનું પ્રમાણ વધી રહયું છે. ત્યારે અને તેમાંય તાલીમ લઈ રહેલા પ્રશિક્ષણાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અભ્યાસ કરી તેને જાણવું એ જરૂરી બન્યું છે. આપણી એક કહેવત મુજબ "જીવ ત્યાં શિવ તેવી જ રીતે " " માનવી ત્યાં મનોવિજ્ઞાન " મનોવિજ્ઞાન એ માનવીના આંતરિક અને બાહ્ય વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે. આ દષ્ટિએ વર્તન પર આંતરિક અને બાહ્ય પરિબળની શી અસર થાય છે. તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, વ્યકિતએ મનને તાલીમ આપી તેને રચનાત્મક શકિતનો વિકાસ કરવો એ સ્વસ્થ વ્યકિતનું લક્ષણ ગણવામાં આવે છે. આજે બાળકોમાં માનસિક અસ્વસ્થતા વધુ જોવા મળે છે. આ માનસિક અસ્વસ્થતાના પરિણામે બાળકો માનસિક રોગનો ભોગ બને છે.

આજે વિશ્વમાં વધુમાં વધુ વ્યકિતઓ કોઈને કોઈ માનસિક બીમારીથી ગ્રસ્ત છે ત્યારે એક તરફ દેશમાં આંતક , અશાંતિ , વસ્તી વધારો, વિવિધ પ્રકારના પ્રદુષણો અને ગરીબી જેવા ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. ત્યારે વ્યકિતનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય જોખમાય નહિ તે પણ ખૂબ જ મહત્વની બાબત છે નહીં તો ભવિષ્યમાં આવનારી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવામાં તકલીફો અનુભવાશે. જો મનુષ્ય માનસિક દષ્ટિએ તંદુરસ્તી હશે તો જ તે પોતે તેના કાર્યમાં અભ્યાસમાં ધ્યાન આપી તે ઉચ્ચ સિદ્ધિઓને હાસિલ કરી શકાશે.

સંશોધન પધ્ધિતી :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પંચમહાલ જિલ્લાની ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓમાં સંશોધકે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો નમૂનો પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાંથી સ્તરીકૃત યાદચ્છિક પદ્ધતિ દ્વારા ૩૦૦ તાલીમાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં બે પ્રકારની શાળાઓ નિર્દેશ માટે પસંદ કરેલ છે જે માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

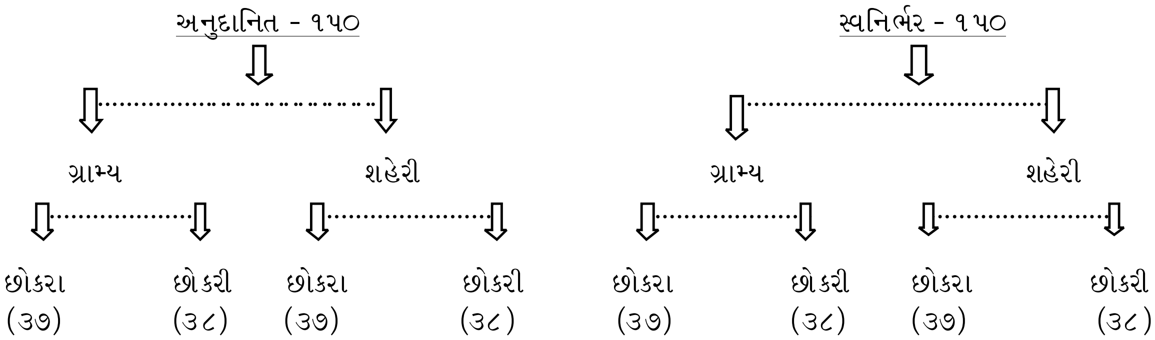

સંશોધનના હેતુઓ :-

હેતુઓની સ્પષ્ટતા સંશોધનને સરળ અને સફળ બનાવે છે. માટે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે તેનો ઉદેશ નક્કી કર્યા છે. જેથી કરીને સંશોધન કાર્યને યોગ્ય દિશા મળે જ્યાં અભ્યાસના હેતુઓ કેટલીક બાબતો દર્શાવે છે.

- સંશોધનમાં સમાવિષ્ટ બાબતોનો અભ્યાસ .
- અભ્યાસમાં સમાવિષ્ટ ચલોનો અભ્યાસ.
- અભ્યાસમાં મૂખ્ય વિભાગનોને સ્પષ્ટ કરવા વગેરે બાબતોને દર્શાવે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

(૧) પંચમહાલ જિલ્લાની ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યનો અભ્યાસ કરવો.

(૨) ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સામાજિક - આર્થિક દરજ્જો , વિસ્તાર, જાતિ અને શાળાના પ્રકારના સંદર્ભે અભ્યાસ કરવો.

સંશોધનનું મહત્વ :-

૧. અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિધાર્થીઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાણી શકાય.

૨. અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં છોકરાઓ અને છોકરીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાણી શકાય.

૩. અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળામાં ગ્રામ્યને શહેરી વિસ્તારના વિધાર્થીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાણી શકાય.

૪. અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિધાર્થીઓમાં સામાજિક આર્થિક દરજ્જોએ માનસિક સ્વાસ્થ્ય વિશે જાણી શકાય.

૫. અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિધાર્થીઓમાં પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લાવવા માટે ઉપયોગી થાય તેમજ માર્ગદર્શન આપી શકાય.

તારણો :-

૧. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે કોઈ જ તફાવત નથી.

૨. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક છે. શહેરી વિસ્તારના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાપ્તાંકો ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિધાર્થીઓમાં માનસિક સ્વાસ્થ્યના પ્રાંપ્તાકો કરતાં ઉચા છે એટલે કે ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પરની અસર જોવા મળે છે.

૩. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના અનુદાનિત અને સ્વનિર્ભર શાળાના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે તફાવત છે. અનુદાનિત શાળાના વિધાર્થીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય સ્વનિર્ભર શાળાના વિધાર્થીઓ કરતા સારૂ છે. તેમ કહી શકાય.

૪. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના ઉચ્ચ સામાજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા વિધાર્થીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને નિમ્ન સામાજિક - આથિક સ્થિતિ ધરાવતા વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય વચ્ચે સાર્થક તફાવત છે. ઉચ્ચ સામાજિક- આથિક સ્થિતિ ધરાવતા વિધાર્થીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય નિમ્ન સામાજિક - આથિક સ્થિતિ ધરાવતા વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય કરતા ઊંચુ છે. એટલે કે સામજિક આથિક સ્થિતીની માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અસર જોવા મળે છે.

૫. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના ગ્રામ્ય વિસ્તારના છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો સમાન જોવા મળે છે.

૬. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના શહેરી વિસ્તારના છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે.ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના શહેરી વિસ્તારના છોકરાઓ કરતા છોકરીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઉચું છે.

૧. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના ઉચ્ચ સામજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે કોઈ જ તફાવત જોવા મળતો નથી.

૨. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના નિમ્ન સામાજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે કોઈ જ તફાવત નથી.

૩. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક અનુદાનિત શાળાના છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

૪. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક સ્વનિર્ભર શાળાના ઉચ્ચ સામાજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નથી.

૫. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના ગ્રામ્ય વિસ્તારના ઉચ્ચ અને નિમ્ન સામાજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમાન જોવા મળે છે.

૬. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના શહેરી વિસ્તારના ઉચ્ચ અને નિમ્ન સામાજિક - આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમાન જોવા મળે છે.

૭. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક અનુદાનિત શાળાના ઉચ્ચ અને નિમ્ન સામાજિક - આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમાન જોવા મળે છે.

૮. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક સ્વનિર્ભર શાળાના ઉચ્ચ સામાજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ અને છોકરીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યના સરાસરી પ્રાપ્તાંકો વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શહેરી સ્વનિર્ભર શાળાના ઉચ્ચ સામાજિક- આર્થિક દરજ્જો ધરાવતા છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય ઉંચું છે.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો :-

પ્રસ્તુત સંશોધન દ્વારા વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્યને લગતા શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો નીચે મુજબ છે.

૧. માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર થતા ઉપચારાત્મક કાર્યક્રમ યોજી શકાય છે.

૨. ગ્રામ વિસ્તારના વિધાર્થીઓના માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારણા માટે ઉપચારત્મક કાર્યો કરવા જોઈએ. યોગ, મેડીટેશન જેવા કાર્યો દ્વારા માનસિક સ્વાસ્થ્ય સુધારણાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૩. સ્વનિર્ભર શાળાઓમાં ફીનું આર્થિક ધોરણ યોગ્ય રાખવું જોઈએ તેમજ સામાજિક - આર્થિક દરજ્જાને લગતા પ્રશ્નોને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

૪. નિમ્ન સમાજિક - આથિક સ્તર ધરાવતા વિધાર્થીઓની ખાસ કાળજી લઈ તેમનામાં રહેલી ગ્રંથીઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તેમને યોગ્ય સામાજિક- આર્થિક સહાય પુરી પાડવી જોઈએ.

૫. તેમનું જાહેરમાં સન્માન, પ્રોત્સાહન જેવા કાર્યક્રમો યોજવા જોઈએ.

૬. તેમને વ્યકિતગત માર્ગદર્શન પુરૂ પાડવું જોઈએ.

૭. સ્વનિર્ભરના છોકરોઓમાં એકાગ્રતા, ગુસ્સા પર કાબુ, શાંતિ જેવા ગુણો વિકાસ માટે પગલા લેવા જોઈએ. તે માટે ધ્યાન, યોગ, મેડીટેશન , પ્રાર્થનાનું મહત્વ સમજાવવું જોઈએ.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ડો. આર. એસ. પટેલ , એમ. એડ્. લઘુશોધ નિબંધ સારાંશ,
જય પબ્લિકેશન અમદાવાદ.

૨. ડો. મોગરિયા વિનુભાઈ ડી . શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન (પ્રથમ આવૃતિ ૨૦૦૮)
અક્ષર પબ્લિકેશન અમદાવાદ.

૩. ઉચાટ ડી. એ. શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર

૪. દોંગા નનુંભાઈ , શિક્ષણનું મનોવિજ્ઞાન (બીજીઆવૃતિ) નિરવ પ્રકાશન.

૫. ડો. પટેલ જિજ્ઞેશ, શિક્ષણના શિક્ષણના મનોવૈજ્ઞાનિક આધારો,
ડિવાઈઝન પબ્લિકેશન અમદાવાદ.

૬. ભાઈ શીતલ જી. આર. , સરદાર પટેલ યુનિવસિર્ટી
અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ.

૭. Oxford Dictionary & Thesaures.

૮. P.M. Lohithakshan Dicitliehary of Eduction A Practice Approach.

૯. ડો. ઝા અવધેશ , શૈક્ષણિક સંશોધન રવિ પ્રકાશન એન્ડ કું પ્રથમ આવૃતિ ૨૦૧૦.

૧૦. ડો. રામપાલસિંહ શિક્ષક અનુસંધાન અને સાંખ્યિકી.

हरिवंशराय बच्चन के काव्यों में गीत

डॉ.राजीव डांगर
आसी. प्रोफेसर
(हिन्दी विभाग)
सरकारी विनयन कोलेज,भाणवड
जि.देवभूमि द्वारका.

' वह हाला,कर शान्त सके जो मेरे अन्तर की ज्वाला,
जिसमें में बिम्बित-प्रतिबिम्बित प्रतिपल वह मेरा प्याला ।
मधुशाला वह नहीं जहाँ पर मदिरा बेची जाती है,
भेंट जहाँ मस्ती की मिलती, मेरी तो वह मधुशाला ।।"'

एसे कवि हरिवंशराय बच्चन का जन्म २७ नवम्बर, १९०७ को प्रयाग में हुआ था । उनकी शिक्षा म्युनिसिपल स्कुल, कायस्थ पाठशाला, गवर्नमेन्ट कालेज, इलाहाबाद युनिवर्सिटी और कांशी विश्वविधालय में हुई थी । १९४१ से १९५२ तक वे इलाहाबाद युनिवर्सिटी में अंग्रेजी के लेक्चरर रहे । १९५२ से १९५४ तक इंग्लैन्ड में ईटस के काव्य पर शोधकार्य कर उन्होने कैम्ब्रिज युनिवर्सिटी से पी.एच.डी. की डिग्री प्राप्त की । विदेश से लैाटकर एक वर्ष अपने पूर्व पद पर तथा कुछ मास आकाशवाणी, इलाहाबाद में हिन्दी प्रोडयुसर के रूप में काम किया । फिर सोलह वर्ष दिल्ली रहे - दस वर्ष विदेश मन्त्रालय में हिन्दी - विशेषज्ञ के पद और छह वर्ष राज्यसभा के मनोनीत सदस्य के रूप में । १९७२ से १९८० तक कभी बम्बई अपने बडे बेटे अमिताभ के साथ रहकर बाद में वे स्थाई रूप से नयी दिल्ली आ बसे थे । जहाँ उन्होने गुलमोहर- पार्क में एक छोटा सा मकान बनवा लिया था, जिसे उन्होने 'सोपान' नाम दिया था ।

बच्चनजी ने सृजनशील लेखन १९२९ से शुरू किया जो किसी-न-किसी रूप में अबतक चला रहा । उन्होने मुख्यत : कविताओ के द्वारा अपना और अपने कलाकारो का पथ प्रशस्त किया है, जिनमें देशी-विदेशी कविता के अनुवाद भी प्रचुर है । उनका कहना था कि '' मैं जीवन की समस्त अनुभूतियों को कविता का विषय मानता हूँ, लेकिन मेरी अनुभूति में कल्पना और जीवन में मरण भी समाहित है ।'' श्री सुमित्रानन्दन पन्त ने उनके काव्यावदान को इन पंक्तियाँ में बाँध दिया है -

''घुमड रहा था उपर गरज जगत-संघर्षण,
उमड रहा था नीचे जीवन वारिधि-कंदन ।
अमृत हृदय में, गरल कष्ठ में, मधु अधरो में -
आये तुम वीणा घर कर में, जन-मन-मादन ।''

साथ ही, निबन्ध-वार्ता, आलोचना, काव्य संग्रहो की भूमिकाओं के रूप में उन्होने गध भी कम नहीं लिखा । ईधर अपनी डायरी और आत्मकथा के माध्यम से जो गध उन्होंने दिया है वह अपनी प्राजलता, प्रषणीयता और प्रैाढता के कारण उनकी कविता के लिए भी चुनैाती सिद्ध हुआ है और एक निकष भी -

गधं कवीनां निकषं वदन्ती ।

गीत, गीति,गीतिका या प्रगीत का अर्थ - गायी जानेवाली वस्तु । गीत या संगीत चेतना का अर्थ नहीं अपितु जड में भी संगीत का निवास होता है । पृथ्वी पर हरियाली में भी एक मैान

संगीत का विकास रहता है । इस प्रकार सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड संगीतमय है । गेयं मुक्तक ही गीतकाव्य या प्रगीत काव्य की संज्ञा पाते है ।

हिन्दी के गीतकारो में बच्चनजी का स्थान मूर्धन्य है । खडी बोली में बच्चनजी के गीत विशेष लोकप्रिय रहे है । आधुनिक खडी बोली में बच्चनजी को गीतों का सम्राट कहना अत्युक्ति न होगी । बच्चनजी के गीतो के अंतर्गत ' तेराहार','मधुशाला' ,'निशा-निमन्त्रंण','मधुकलश' , प्रणय पत्रिका' आदि है ।

बच्चनजी का हिन्दी गीत काव्य के निर्माण में अपूर्व योगदान रहा है । वे एक सफल कवि, मधुर गायक एवं सरस, मस्ती और रोमांस से पूर्ण लघुगीतो की रचना करनेवाले एक महाकवि है । आपने विविध प्रकार के गीतों की रचना की है । उनके गीतों में निम्नांकित भेद किये जा सकते है ।

सम्बोधन गीत - बच्चनजी ने सम्बोधन गीतों की रचना की है । उनकी 'कोयल' ,'पपीहा ,'जुगनु','नागिन' आदि कविता इस शैली में लिखे गीतो के अंतर्गत ही आती है । इनमें कवि ने प्राणियों को सम्बोधन करके अपने भावों और विचार की व्यंजना की है ।

'शोकं गीत - इस प्रकार के गीतो में वेदना, पीडा और शोक की प्रधानता रहती है । बच्चनजी के ' निशा निमन्त्रण संग्रह' में इस प्रकार के गीतों का रूप देखने को मिलता है । हस काव्य संग्रह के गीतो की रचना बच्चनजी ने अपनी पहली पत्नी के स्वर्गवास के अनन्तर की थी । शोक गीत का एक उदाहरण देखिए -

'' रो तू अक्षर में ही , रो तू गीतो के स्वर में ही ।
शान्त किसी दुखिया का मन हो, जिनको सूनेपन में गाकर ।।''

लोक गीत - बच्चनजी ने लोकगीत शैली पर गीतो की रचना की । बच्चनजी ने स्वयं कहा है -'' मैनु लोक लय, छन्द, संगीत, शैली, भाव, भाषा आदि को इसलिए ग्रहण किया है कि वह पुनः अपनी परम्परा और जनजीवन से अपना संबंध स्थापित कर ले ।''

लोक गीतों में वही रस है जिसे गाँव का बच्चा-बच्चा समझता और दुहराता है । उदाहरण दृष्टव्य है -

ढोलक की लय पर, चक्की घुर-घुर ।
चर्खे की चुर-चुर, गागर उठता है पायल,
बजाता है, पाँव रे ।

बच्चनजी ने हिन्दी साहित्य में गीत काव्य के क्षेत्र में अभिनव प्रयोग किये है । उनके पास विषय वस्तु अधिक नहीं किन्तु भाव सम्पति अतुल है । भाव पूर्णता गीतों का प्राण है । अतः उनके गीतो में दीप्ति है, कान्ति है और अनुठा गुरूत्वाकर्षण है । वह भावों के धनी हैं, गीतो के राजा है ।

भाव की उत्कृष्टता और गहराई पर ही गीतकाव्य की सफलता निर्भर करती है । अभिव्यक्ति और रागात्मकता बच्चनजी के गीतों में साकार हुए है । बच्चनजी के गीतों में तीव्र वेदना मुखरित हुई है । गीतों का सौन्दर्य इसी में है कि वे संक्षिप्त हों । बच्चनजी के गीत अधिकांशतः छोटे बन पडे है । गीत कार जब तीव्र भावात्मक अवस्था में होता है तो राणी से भाव स्वयं ही बिना किसी प्रयास के फूट पडते है । बच्चनजी के गीतो की सी ही स्वतः प्रेरणा है ।

बच्चनजी एक भावुक कवि है । कवि विश्व की अद्‌भूत वस्तु है । उसका जीवन उपकार का जीवन है । वह गिरे हुए उत्साह को उठाता है, रोती आँख के आँसु पोछता है । वही निराशावादियो के आँखो को दिपक आलोकित करता है । कवि सैंदर्य का आराधक है । वह सैंदर्य चाहे अन्तर्जगत का । जो केवल बाध्य सैन्दर्य का ही वर्णन करता है वह कवि है परन्तु जो मनुष्य मन के सैन्दर्य का भी वर्णन करता है, वह महाकाव्य है । इंस दृष्टि से बच्चनजी की श्रेणी में आते है ।

तथा स्वार्थो एवं अन्यायो की परम्परा मिटाने के लिए उत्सुक । बच्चन के गीतो मानवीय चेतना की विशिष्टता के भी दर्शन होते है ।

पन्तजी का इस विषय में विचार है '' काव्य की पंखुडियो से पराग की तरह छनकर भावो के गन्ध पर फडका, व्यथा सजल गीत बनकर हृदय में समा जाते है ।'' बच्चनजी के गीत में मानवीय संवेदना अभिन्न अंग है -

जीवन में एक सितारा था ,
माना, वह बेहद प्यारा था,
वह डूब गया तो डूब गया,
अम्बर के आनन को देखो ।''

कविवर बच्चन ने "' प्रणय पत्रिका '' काव्य संग्रह की भूमिका में लिखा है कि गीत रस है, रस की वर्षा करते है, मनुष्य को सार ग्राही बनाते हे । रस जीवन की सहज स्वाभाविक आवश्यकता है ।

बच्चनजी के गीतो मे समन्वय का भाव स्पष्ट रूप से दिखाई देता है । ईतिहास और वर्तमान का, कल्पना और यथार्थ तथा नये और पुराने का कवि ने पर्याप्त मात्रा में समन्वय स्थापित किया है । दो युगों की प्रवृति में समन्वय की भावना की कल्पना करता हुआ कवि कहता है -

"'अपने युग में, अहं जगा फूला फैला
हमने कम देखा, काश उसे संयत कर सकती ।
हनुमान के आत्म वहन की लक्ष्मण रेखा ।''

बच्चनजी हिन्दी के महान गीतकार है । समस्त तत्वों की विशेषताओं का समावेश हुआ है । गीतो की विविधता उनकी कृतियों में दर्शनीय है । गीतकार बच्चन की प्रतिभा का परिणाम इतना अधिक हैं कि समय के पृष्ठ से मिट नही सकेंगे ।

અથર્વવેદમાં શલ્યચિકિત્સા

- ચેતનાબેન એચ. ચૌહાણ

ભારતમાં આયુર્વેદનો પ્રારંભ ઘણો જ પ્રાચીન છે. આયુષ્યને લગતા વિચારોનો આરંભ કોઇ શાસ્ત્રનું નામ લીધા સિવાય તો છેક વેદકાળમાં છે. એમ નિઃસંદેહ કહી શકાય. ઋગ્વેદ તથા યજુર્વવેદમાં રોગો તથા ઔષધિઓનો સંકેત માત્ર મળે છે. પરંતુ 'અથર્વવેદ'માં તો શરીરવિજ્ઞાન તથા તેની સાથે જ વિવિધ પ્રકારના રોગોને દુર કરવાનું વર્ણન જોવા મળે છે. વ્યાધિગ્રસ્ત શરીરના રોગોનું નિવારણ તથા રોગ કદી પણ થાય જ નહિ તેવી સ્વાસ્થરક્ષાની પ્રવિધિઓનું વર્ણન વેદોમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

વૈદિક સમયમાં રોગોના નિવારણ માટે શલ્યચિકિત્સાનો વિશેષ ઉપયોગ થતો હતો. 'ઋગ્વેદ'માં શલ્યચિકિત્સાના ચમત્કારો અશ્વિનીકુમારો દ્વારા થયેલા જોવા મળે છે. આ અશ્વિનૌની શલ્યક્રિયા અધ્યેતાને આશ્ચર્યમાં મુકી દે તેવી છે. આધુનિક ગણાતી ચિકિત્સા પ્રદ્ધતિઓની ભલામણ પણ અથર્વવેદના શલ્યક્રિયાનું વર્ણન જોવા મળે છે. જેમ કે....

प्र ते भिनद्मि मेहनं वर्त्रँ वेशन्त्या ईव।

इवा ते मूत्रं मुच्यतां बहिर्बालति सर्वकम॥अथर्ववेद - १-३-७

અર્થાત બાણ(શલાકા) થી મુત્રમાર્ગને ખોલી દે છે. બંધ તુટી જવાને લીધે જેવી રીતે જળાશયનું પાણી ઝડપથી બહાર નીકળી જાય છે, તેવી રીતે રોગીના પેટમાં રહેલા સમસ્ત વિકાર વેગપૂર્વક બહાર નીકળે :

કયારેક મૂત્રાશ્યના રોગવિકારને કારણે મુત્રમાર્ગમાં અવરોધ આવી જાય તો આવી સ્થિતિમાં મૂત્ર બહાર કાઢવામાં આ પ્રમાણેની શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવતી હતી.

અર્થર્વવેદના અન્ય મંત્રમાં વહેતા રુધિરને બંધ કરવા માટે ધમનીને બાંધવાની શસ્ત્રક્રિયા દર્શાવી છે.

' शतस्य धमनीनां सहस्त्रस्य हिराणाम्।

अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरसत॥ अर्थववेद- १/१७/3

અર્થાત્ – સેંકડો ધમનીઓ તથા સેંકકો નાડિઓના મધ્યમાં મધ્યમ નાડિઓ સ્થિર થઇ ગઇ છે અને એની સાથે સાથે અંતિમ ધમનીઓ પણ સારી થઇ ગઇ છે અને જેનો રક્તસ્ત્રાવ બંધ થઇ ગયો છે."

આધુનિક ગણાતી પુરુષના વ્યંધીકરણની ચિકિત્સા પદ્ધતિઓની ભલામણ પણ અથર્વવેદમાં જ્ઞાતા ઋષિઓએ જ કરી હતી નીચેના મંત્રમાં જોવા મળે છે.

ये ते नाडयौ देवकृते ययोस्तिष्ठति वृष्ण्यम्।

ते ते भिनद्मि शम्ययामुष्या अधि मुष्कयोः। अथर्ववेद -६/१३८/४

અર્થાત – દેવતાઓ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ અંડકોષોને આધિન જે બંને વીર્યવાહિકા નલિકાઓ છે, તેને દંડ દ્વારા અમે નાશ કરીએ છીએ.

આમ વેદોમાં જોવા મળતી વિભિન્નચિકિત્સા પદ્ધતિઓનો મુખ્ય આશય માનવીના સ્વાસ્થ્ય તથા કલ્યાણની ભાવના જ હોય છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

[1] अथर्ववेद संहिता भाग -१,२ (संपा) वेदमूर्ति तपोनिष्ठ पंडित श्रीरामशर्मा
एवं आचार्य भगवती देवी शर्मा बह्मवर्चस शांतिकुंज,
हरिद्वार (उ.प्र.) आवृत्ति-1995

[2] અથર્વવેદનો સુબોધ અનુવાદ ભાગ પાંચમો - મહામહોપાધ્યાય પંડિત શ્રીપાદ દામોદર
સાતવલેકર વસંત શ્રીપાદ સાતવલેકર,
સ્વાધ્યાય મંડળ પારડી જિ.વલસાડ

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Improving Business Performance with Business ethics Programmes in Responsible Business Enterprises

- Dr. S.M. Joshi
Associate Professor and Head, Department of Marketing,
BYK College of Commerce, Nashik - 422 005. MS, INDIA.

Abstract

Improving Business performance and generating social capital can be materialised with the sustained 'Business Ethics Programmes' in 'Responsible Business Enterprises'. Working with leaders in business, government and civil society with the foundation of core values, can lead in excelling the business performance, only if the business programmes are effectively implemented in 'Responsible Business Enterprises'. Building on the foundation of Responsible Business Conduct by adopting Global Standards and the Best Practices would lead to establish distinct corporate image and sustained long term growth, ethical collaborations, mergers and acquisitions.

A 'Responsible Business Enterprise' can be built with its unique ethical character. The synergic satisfaction of the stakeholders should be the ultimate goal while implementing 'Business Ethics Programmes' by the 'Responsible Business Enterprise'. The values, trust and profitability must be linked through business ethics programmes, for building social capital and economic growth, of any country. This paper reviews and recognizes value based approach in Corporate Governance along with 'Business Ethics Programmes' which are the indispensable factors in Responsible Business Enterprises, in India.

Keywords: Business Ethics Programmes, Responsible Business Enterprises, Global Standards, Best Practices.

Introduction

The rise of global business organisations has reshaped the world. Business ethics studies existing corporate policies that have an impact on human and environmental well being. Business ethics programmes help the Responsible Business Enterprises to improve their business performances. It also helps to build social capital in the economy and work with the business leaders, government as well as civil society. The present paper also covers essence of global standards and the best practices of Business Ethics Programmes. It also stresses on the basic questions which must be asked by the managements and the managers to themselves in order to improve their business performances. A model showing linkages of Responsible Business Enterprises has been suggested for small and medium sized enterprises in India.

Business Performance Improvement

The conduct of 'Responsible Business' itself contributes to improve the business performance, enabling the opportunities being exploited for sustained growth. This facilitates in enhancement of business reputation. It also reduces risk & costs in operations. It leads to protect the business from unethical employee interventions. The overall impact of the discipline of responsible business evolves in enhanced performance, better productivity and competitive edge over other business houses. The contribution of Business Ethics Programmes has been elaborated as below.

Contribution of Business Ethics Programmes

The successful implementation of Business Ethics Programmes can result in the following:

a) Contribution to reputation of the business entity.
b) Awareness of the employees about the nature of 'Responsible Business Conduct'.
c) Reduction in the risks in terms of bribe (if any) or inappropriate gifts.
d) Following up of the quality standards.
e) Providing the essential core of the competitive strategies.
f) Protecting the enterprise from unethical employees.
g) Establishing standards to prevent and detect violations of any kind.

h) Monitoring the systems and reporting mechanism.
i) Fostering the sense of loyalty and commitment among stakeholders.
j) Enhancing effectiveness, performance, productivity and can gain competitive position.
k) Developing preferred supplier lists and vendor rating, just in time inventory, & supply chain management.
l) Attracting worthy investors towards 'Responsible Business Enterprises'.
m) Successful value based mergers and acquisitions.
n) Reaffirming the essential social value of responsible business, resulting in the generation of social capital.
o) Supporting literacy programs, local schools and colleges, and get involved in the best practices, supporting local infrastructure, water facilities, road dividers, development of parks etc. Business Ethics Programmes based on the Linkages among values, Trust, Social Capital and Profitability as shown below.

Model Showing Linkages of Responsible Business Enterprises

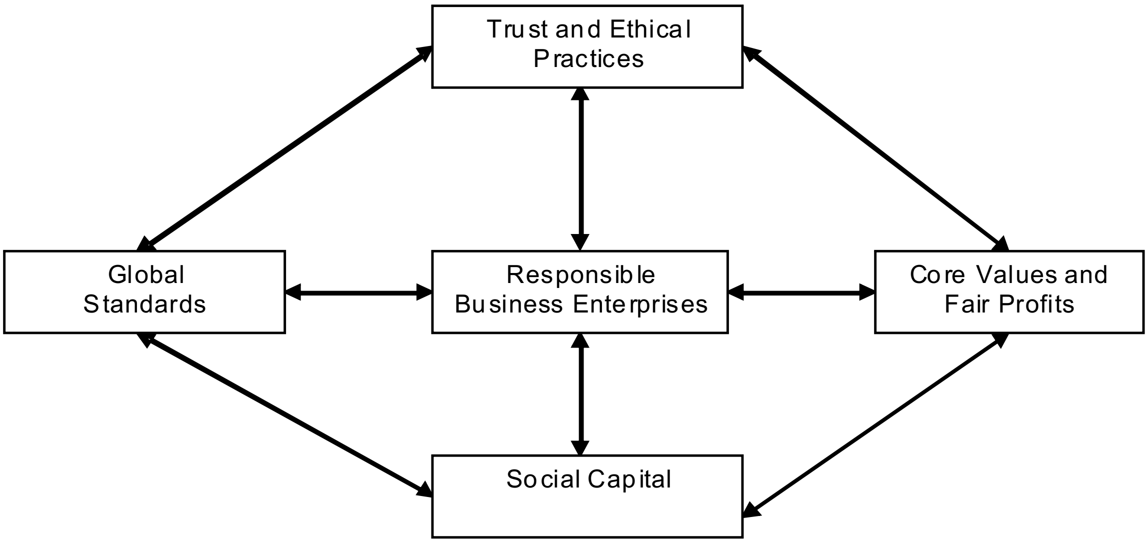

Figure: 1
Source: Proposed by the Author of this paper

The Responsible Business Enterprises can improve their business performances with 'Business Ethics Programmes', having linkages with the social capital, global standards, trust and ethical practices and the core values. The responsible Business Enterprises help in creating the better conditions for public governance through public dialogue and co-creation with the stakeholders.

Responsible business is an essential part of a free as well as competitive market. It becomes an investment in the development process of any enterprise, subsequently leading towards national growth.

The mutual trust, sense of responsibility, secured feeling is needed for building social capital and for human capital reengineering. It can bring reduced costs and risks through willingness to work, opportunity for improving self and others, establishing reliability and culture of oneness, for being Responsible Business Enterprises in true sense. The voluntary adoption of Global Standards relating to quality as well as an environment can create transparency and global image of the Responsible Business Enterprises.

Ideal conduct for Small and Medium sized Enterprises in India

The discipline of Responsible Business Conduct can be adopted by small and medium sized enterprises in India, which can create a wider commercial network. The adoption of 'Global Standards' and the 'Best practices' would lead towards establishing unique and distant corporate image and sustained long term growth, ethical collaborations, mergers and acquisitions.

A 'Responsible Business Enterprises' can render synergic satisfaction and delight towards the stakeholders, by implementing ' Business Ethics Programmes' which could be need based in view of the society in which the enterprise is rendering its services.

An ongoing 'Global Dialogue', in between the 'Responsible Business Enterprises" and the concerned stakeholders along with the chambers of commerce etc. can emerge optimum business conduct, fair competition, better community relations, ethical corporate governance, protection of Human Rights and the environment, professional workplace and market place relations, improved business performance, and well understand accountability, which can result in making responsible owners and the managers.

Ethics and Indian Moral Systems

The Indian Moral System contains both social ethics and individual ethics. Every human being should discharge social obligations and the other related to one's ownself.

Social Obligations - duties and virtues are:

a. Ahimsa (Non-Violence)
b. Dana (Charity)
c. Daya (Compassion)
d. Paropakara (help or service to others)
e. Asana, Pranayama and other methods of Chittashuddhi.
f. Morality as the inculcation and practice of characteristic human virtues as against animal inclinations.
g. Attaining spiritual goals as expected by the respective religions.

According to Dasgupta Anand (2005), Man as a psychological being is evolved from Prakruti. Of the three gunas of Prakruti, 'Satva' is the most commendable because it is repository of good human qualities. The virtues from 'Satva' such as kindness, restraint of sense organs etc. are to be inculcated and followed.There must be a 'Apt Blend' of 'Satva-Rajas-Tamas' as 'TRIGUNAS' and the performer must be able to be well versed with the Guna-Dynamics.

Teleological Theory of Ethics

The rightness or wrongness of an action is determined based on preaccepted moral or non-moral goals. There is one and only one basis or ultimate right making characteristics may be of non-moral nature.

Deontological Theory of Ethics

This theory asserts that there are other considerations that may make an action or rule right or obligatory besides goodness or badness of its consequences.

Deontologists deny non-moral goals. They insist that there are other basic or ultimate right making characteristics which must also be considered.

In a way, whole Indian ethical system is deontological in nature, as it encompasses Dharma (duty, obligations or virtue) as also is based on Vedic Law or because the Dharma Sutras and Shastras prescribe it.

Essence of Business Ethics Programmes in India

The Responsible Business Enterprises in India should evolve Business Ethics Programmes, based on the above 'Deontological Theory'. The Business Ethics Programmes should be designed based on following basic questions in Indian Context.

1. **What is the current level of business ethics?**
2. **Is there any declining sign in ethical standards?**
3. **Can we fix up benchmarks while introducing liberalizations which affect ethics?**
4. **Identify the factors responsible for**
   a. **Low grade corporate ethics**
   b. **Unethical practices**
5. **Can we separate unethical and illegal practices into**
   a. **Within control and**

Let us accept the very fact that Indian ethics are fundamentally different from Western ethics. The ethical standards in corporate India are below average, owing to a weak legal system. Systematic corruption is to be blamed the most, along with poor law implementation, lack of political will, high burden of taxes etc.

Conclusion

The owners and the managers must adopt the best practices and the fair business ethics programmes, in 'Responsible Business Enterprises' , for making excellent and concrete contribution to social capital of the country. The issues of responsible business conduct such as ethical corporate governance, compliances of corporate social responsibility and core values like honesty, integrity and respect for people would go a long way in sustaining business growth in terms of its performances, quality, productivity and global image.

REFERENCES

Boatright , Ethics and the conduct of business , 5th Ed. Pearson Pub.

Dastoor, Jayashree Sadri, 'The Theory and Practice of Managerial Ethics' Jaico Mumbai, 2nd Ed. 2008

Gupta A. S., 'Ethics in Business', Rawat Publications, Jaipur 2005, Concepts, Cases and Context

Joseph A Petrick, John F. Quian ' Management Ethics', Integrity of work , Response Books (Sage Pub) 2nd Ed. 1998.

Narayan Asit, Thakur L.K. 'Internet Marketing, E-commerce and Cyberlaws', Authors press, Delhi 2000

Naagarazan R.S., 'A textbook on professional ethics and human values', Pub., New Age International Pub. 1st Ed. 2006.

Peter Pratley 'The essence of Business Ethics, Prentice Hall, New Delhi 1997

Pherwani Gautam, 'Business Ethics' , Everest Pub. 10th Edn. 2009

Rupani Riya , Business Ethics and corporate governance, Himalaya Pub. 1st ed. 2010

Reference websites

www.iitk.ac.in
www.gcgf.org
www.iijbssnet.com
www.eurojournals.com
www.ccl.org
www.eurada.org
info.worldbank.org
www.igi.global.com
www.ersj.eu

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Information Technology Industry: Regional Innovation System and Gujarat

- Krishna Lala

Abstract

Industrial dynamics of Gujarat has been changing since decade, in thistechnological era new knowledge based industries have been taking places and Information Technology industry is one of them. Paper analyzed IT industry of Gujarat -the current scenario of IT industry and connect it to the theory of Regional innovation system (RSI) including government initiatives with the brief historical background of industry. Research has found different regional factors, which has created thick RIS, as each state has its unique factors to growth particular industry within and those favorable factors related to Gujarat for IT industry, have been analyzed not only to study model of IT industry in Gujarat but also to put it on fully "Developed" mode.

Key Word

IT industry,Regional Factors and government initiatives.

Introduction

The phrase information technology (IT) effects each one of us everyday in one or another way. We live in information era so everybody uses IT nowadays. IT has huge meaning that touches over daily lives everywhere. "Information technology has been defined as "the study, design, development, application, implementation, support or management of computer based information services." (http://www.techterms.com/definition/it) It also includes all engineering branches likeComputer, telecommunication and all equipment to share, store, retrieve and transmit,making software, manipulate and develop data. These also consist of contribution to technology like television and telephones. NASSCOM Report, 2000 said IT includes more than 50 activities. Therefore, IT can potentially be used in every parts of the economy.

In brief the phrase IT covers all parts related to information, communication technology and computing. There is no doubt that IT industry is one of the dynamic fields in India, but there is regional inequality in the field of IT industry, its growth and development is related to few states only among that mostly southern states very much are involved in it. While in western states, Maharashtra followed by Delhi and Gujarat are involved in IT activities. In Gujarat IT has been adopted in 90's and grown here despite all initial bottlenecks and with the proper institutional support later. Gujarat is also one of the most prosperous and fastest growing States in the country. With 4.93% of total population of the country, it contributes about 16% of the manufacturing GDP of country. Gujarat has emerged as India's most preferred destination for investments these days and state is included in those the top five industrialized states, which earns the highest GSDP.It is basically manufacturing state, having more feasible factors for manufacturing industry but with timely fashion industrial dynamics have been changing and knowledge based industries are taking place among them healthy IT industry has been developed here.

The structure of this paper is as follows. First section introduces the historical background of IT industry in Gujarat. In second section theory of regional innovation system is explained in brief. Third section deals with RIS anddevelopment of IT industry; forth section includes government initiatives and followed by conclusion in fifth section.

1. Historical Background

In Gujarat IT industry is focusing mostly on Ahmedabad followed by Gandhinagar, Baroda, Rajkot and Surat, since 1986, when for the first time government undertook software promotion and development policies. IT industry has grown up in state with the help of strong infrastructure facilities, educational institution, connectivity through Internet and mobile, institutional framework, government supports, suitable policies etc. Government has also set up software technology parks for promotion of IT industry, with recent investment in IT sector; Gandhinagar and Ahmedabad are progressively shaping into one of favorite destinations of IT companies.

First Software Technology Park (STP) was established in 1991 in state and some institutional framework of government such as Department of Information Technology, Ministry of

Communication, Gujarat Electronics and Software Industry Association (GESIA), Infocity, Gujarat Directory, Gujarat informatics limited, Gujarat council for science and technology, department of science and technology have been formed to promote and standardize output of IT industry. Recently in 2012 government has set up Gujarat international finance technology company limited (GIFT city, in collaboration with CISCO) which is functional in the capital of state (Gandhinagar), to makeIT industrythe favorite destination for world finance. Also Infocity project placed in the capital city, is working for providing appropriate land, infrastructure, broadband, industrial building, corporate houses along with residential places for BPO's, KPO's and other IT related fields. This project has received national award for "The Best Conceptualized" IT park in 2010. Infocity meets needs of IT industry with cost and skilled human pool in Gujarat. Gujarat government has also received "Best E Governed" state award in 2002.

IT-ITES companies in Gujarat have grown from 10 in 1996 to 415 companies by 2004-05 and during the same time period software exports have grown from 4.75 crores to 200 crores. In 2011, there are 2205 IT firms working in states. Most of them are registered with the commissioner ate of IT. During time span of 2006-07 to 2010-11 total IT exports has been increased from 504.00crore to 2250.99crore (NASSCOM data, STP Data 2010-11), data shows upward growth rate of IT industry in state. Chronologically Ahmedabad, Baroda and Gandhinagar are top cities for industrial location for IT industry. Gujarat has one of the largest fiber-optic networks of more than 60,000kms. Recently in Vibrant Gujarat summit, 19 companies have registered to invest 11,067 crores in IT industry and with new IT policy, government has targeted to generate 200,000 jobs in IT sector.

Gujarat market size is 1.5million dollar and IT industry accounts for 70% of total market size, state spends about 780billion dollars on R&D of IT industry. IT industry was developed in Gujarat in short period of time because of industry friendly IT policy (since 2000) flexible labor laws, low operational cost, primer R&D sectors, uninterrupted power supply etc. Government also supported IT firms through joint venture and private support. ITES and IT were main focus of Gujarat IT industry. State has become fast emerging and favorite destination of global IT players. Gujarat has set up venture funds for development of IT, BPO, KPO and also insured skilled man power by leading institutions as Indian Institute of Management (Ahmedabad), National Institute of Design (Ahmedabad), Indian Institute of Technology (Gandhinagar), Centre for Environment Planning and Technology (CEPT, Ahmedabad) etc. State is playing major role in promoting its IT industry on global map.

2. Regional Innovation System

Regional factors are first condition for development of any industry. Regional factors affect industrial location and also cluster industrial estate with in region. Development of knowledge-based industry such as IT industry is depending upon regional innovation system (RIS). Research connects development of IT industry in Gujarat to the theory of RIS. RIS means diffusion of knowledge, skills, productive practices etc. within geographic area which is larger than city and smaller than country i.e. state, the edge or limit of RSI can be drawn conceptually and organizationally around economic, social, political and institutional relationship that generate development process within technological group or functional area. The same industry, operating in the same country may behave very differently in two sub-national regions, due to the different institutional thickness of the two RIS in which the firms are embedded (Gertler, 2010). There are so many factors behind regional inequalities of industrial growth because of that one region may have feasible factors to grow particular industry and another may not have(Chaminade and Vang, 2008; Cooke, 1992; Amin, 1994 and Thrift, 1996; Asheim and Isaksen, 1997) due to different RIS, regional inequality of IT industry prevails in India. Each region plays its unique role to develop any particular industry in nation because of its regional differences in factor endowment, raw material, policy helps, and infrastructure facilities that's why some regions remain powerhouses and knowledge hubs because of it thick RIS (Chaminade and Vang, 2008). In case of Gujarat, favorable RIS caused IT industry as significant industry these days. Prof. Krugman has related idea of RIS to economy geography. Economic geographers (Asheim and Coenen, 2005) have studied the role of knowledge-based industries in the economic geography. Some authors have recently analyzed empirically the relationship between RIS and the geography of knowledge based firms interactions (Bla!ek, 2011; Chaminade, 2011; Martin and Moodysson, 2011; Sotarauta, 2011; Tödtling, 2011) literature shows positive correlation between RIS and location of Firm.

3. RIS and IT industry of Gujarat

RIS supports industrial clustering of an industry and helpscluster of knowledge based industry in state, RIS includes so many infrastructural, institutional, political, social and environmental factors which

build thick RIS for industrial location and geography of economy and also provide role of sub national institutions in global innovation system. Gujarat has thick RIS for knowledge-based industry IT, which helped its emergence and development. This section analyzed positive correlation between RIS and location of IT firms in state. IT industryand RIS in Gujarat are analyzed and growth pattern of IT industry are discussed below.

Educational institution

Knowledge is first condition for technological development. Technical, management and other education institutes are responsible to provide regional skilled manpower. These institutions are the first condition for availability of skilled labor in region. An industry can grow if skilled manpower is easily available in locality. According to Asheim (2011) less urbanized regions are usually characterized by weakly developed RIS subsystems such as a lack of dynamic firms and knowledge-generating organizations, which play significant role in development of knowledge based industries like IT industry. There is often a "thin" and less specialized structure of knowledge suppliers and educational institutions. IT industry resulted from a combination of a deep existing skills base, coupled with increasing international demand for those skills.The private sector is also rapidly moving into education and some MNCs offer basic IT education opportunities to thousands of people, so latter they can join that company. New universities are also sprouting in state, but the main issue is quality, not merely quantity. Education institute in state is different in number and also in technical standard. Technical knowledge related to IT helps industry to grow rapidly. Data of educational institutions in state are given below.

Table-1

Technical Institutions in Gujarat, As on 2009-10

Type	Degree		Diploma	
	Institutions	Intake	Institutions	Intake
Government	16	9630	27	13575
Regional Engineering College	1	510	NA	NA
Grand In Aid	4	1356	7	1865
Semi Financed	6	1440	1	300
Self Financed	58	18749	42	14880
Total	85	31685	77	30620

Source: Industries in Gujarat Statistical Information, 2010 (www.ic.gunarat.gov.in)

Table-2

Technical Institutions in Gujarat, As on 2008 For Master Degree		
Type	Institutions	Intake
Government	1	30
University	13	510
Self Financed	40	2490
Total	54	3030

Source: Industries in Gujarat Statistical Information, 2010 (www.ic.gunarat.gov.in)

Table-3

Management Institutions in Gujarat, As on 2009-10		
Type	Institutions	Intake
University	7	530
Grand In Aid	1	40
Self Financed	67	5750
Total	54	3030

Source: Industries in Gujarat Statistical Information, 2010 (www.ic.gunarat.gov.in)

Table-4

CAGR from 2007-08 to 2010-11	
Degrees	CAGR
Diploma Engineering	26%
Degree B.E	31%
Master Degree MCA	31%
MBA	33%

Source: Service-Sector-Profile,(http://www.vibrantgujarat.com)

Situation of educational institutions such as schools, collages, technological institutions, management institutions etc. of state are given above in tables. Table-1 shows total number of institution for engineering degree and diploma, table-2 shows number of master degree (M.E) institutions and table-3 shows management institutions along with their intake.State government formed Gujarat technical university in 2007 for producing technical knowledge and quality labor. Government is also planning various incentives like launching new engineering branches and new institutes, which will impart specific skills, needed by IT industry. Educational institution's framework is provided not only by government support only but also by private finance. This first factor of RIS is initial condition for IT industry in state, and day by day increasing educational institutes build basic framework for IT industry.

Skilled manpower

Educational institutions in region decide density of skilled manpower. Skilled manpower is important for any industry and if it's available in locality due to educational institutions in region and it leads to low production cost and transportation cost with high productivity. The labor market, there may be gains from locating in a thick labor market, and in location where other firms have already trained a supply of skilled workers (Marshall, 1890; Krugman, 1991)

Table-5

(Service-Sector-Profile, http://www.vibrantgujarat.com)

CAGR from 2007-08 to 2010-11	
Year	Employment
2009	142992
2010	320000

Migrated skills and Migration of skills

Development of IT industry in Gujarat attracts skilled labor from other region but on other hand it enlightens the fact that sufficient manpower is not available in state.Total development and rate of employment in IT industry of Gujarat attract migrant workers toward it that determine the stock of total IT firms in the states. In Gujarat development of IT industry, migrated workers are as important as local skilled labor because available skilled labor is not sufficient. The stock of technical migrants workers provide the maximum imputes for firms to cluster in particular area. Migration also has a significant and positive impact on firm location pattern in Gujarat. In the most recent times, there is increasing evidence shows that a large number of nonresident Indians (NRIs) have returned, bringing skills, knowledge and financial capital with them, which has positive effects on IT industry in state. In state migration of skilled worker toward it is less than migration of skilled labor out side of state. Because of low salary issue in IT industry of state, there is positive trend of migration outside of state has been noticed by census report 2011.

Infrastructure

Infrastructure is not only required for social welfare but strong industrial infrastructure is always welcome for all industry, literature argued both as reciprocal. Firms of the increasing returns sector will tend to locate in states with the best domestic infrastructure in order to take advantage of economies of scale. Some Regional scientists (see for example Christaller, 1933; Losch, 1940; Isard, 1956; Biehl, 1986; Vickerman, 1989, 1990) and economic historians (Chinitz, 1960) have studied the role of public infrastructure in regional development and in the process of industrial concentration as emphasized by Krugman (1993). Better domestic infrastructure earns a lower price and relatively higher demand for produced goods. A differential domestic infrastructure in country determines the direction of location and relocation for industry. Infrastructure interacts in an interesting way with the other determinants of industrial location examined in the economic geography literature by Krugman, 1991; Krugman and Venables, 1990; Bertola, 1992. Gujarat has well built infrastructure and with government support infrastructural facilities has been improving year by year.

State also has Regional infrastructure aid program that improves infrastructure brings, more rather than less industrial concentration, and May therefore contribute to regional divergence. A state with poor infrastructure may restrict industrial location that follows trade integration. Growth of It industry in Gujarat is due to suitable infrastructure facilities which also leads to strong infrastructure ahead within. Strong infrastructure is the first condition for growth and development anywhere. IT firms usually located in metropolitan areas because of its infrastructure. These regions count also on strong organizational, institutional and infrastructural support in related industry (Hansen &Serin, 2010; Ptak and Bagchi-Sen, 2011).

After foundation of IT industry, Gujarat has had overcome many other impediments, such as weak telecommunications, roads, land, transportation and other infrastructure, and the poorly functioning nature of the rest of the economy which is generally inefficient or operating older-vintage capital. Some Software Technology Park of India (STPIs) provided means to overcome these impediments in state in form of reliable electricity, telecommunications, Internet facility and land etc. Recent closed-economy models of public infrastructure by Arrow and Kurz, 1970; Barro, 1990 have stressed the substitutability of public infrastructure and private capital in the production function. These models cannot easily be adapted to analysis of regional integration, putting government capital into the production function fails to capture the role infrastructure plays in facilitating trade between countries.

Regional infrastructure has been improving by regional policies; Industries will relocate more easily to take advantage of new infrastructure conditions. Statealso has been emphasizing on its policies to build up better and better infrastructure in it, industrial infrastructural facilities has been improved by government to boost IT firms to locate with in state of IT.Krugman can thus be extended to the issue of public infrastructure to points out a double causality relation between industrial concentration and public infrastructure. In term of IT industry, public infrastructure policies are used as a strategic instrument to attract IT firms. Regional government has built special industrial houses for IT firms. In Gujarat government has built “Infocity” especially to give required infrastructural facilities to IT firms in state.

Electricity

Whole IT industry is dependent on computer, laptops and mobile, which work through electricity. Regional power supply is one of the important factors for IT

uninterrupted power supply at cheap rate as raw material. Electricity is matter of infrastructural facilities. In Gujarat electricity is available without any disturbance and government tax structure also support electricity to serve industries at low rate and less paper formalities.

Connectivity through internet and mobile

As mention before these is information era, an era in which huge number of people are connected through Internet and media, it has become part of every business now. Virtual information develops business activities but in case of IT industry connectivity through Internet, broadband, Wi-Fi or mobile network is raw material for industry. Number of mobile and Internet connection easily available in state is another feasible factor for IT industry. Internet and mobile networks are cheaply available with high speed Internet access that is raw material for IT, which leads to low production cost and high level of productivity. Government information and communication policies in state help these factors to serve efficiently. Major 10 mobile service providers including private service providers such as Airtel, Vodafone, Tata Docomo, Idea and uninor along with government service provider BSNL are available in state. The October 2010 subscription data report of the Telecom Regulatory Authority of India (TRAI), says that Gujarat has the mobile subscription of 4,01,58,662 with 158315 BSNL Internet subscribers and 605239 gross ADSL broadband connections in 2010.Total subscription of mobile and Internet connection in offices and household show well built infrastructure for IT industry, as it is required for laptops and computers for programing languages, coding, making software or transitive data. Internet is source of unlimited knowledge, which is not useful only as raw material for IT industry but also for universities and colleges to develop skilled labor.

Transportation facility and Transportation Cost

Samuelson, 1954 concluded from his studies that transportation infrastructure can be classified as domestic infrastructures, these facilitates not only domestic trade but international trade too. It is included in direct and indirect production cost. Well build roads, which reaches not only to mega cities but also remote areas of state and country, number of airports, railway stations, subways, metro train and local and state transport buses are part of transport infrastructure. Transportation facilities affect migrant labor within country or region. It confirms migrants, help in labor migrating process and required for export-oriented industry. Transportation facility provides mobility to factors of productions. IT industry has been adopted business,and for attracting migrants from inter country or out side of country transportation facilities are must, as IT industry is export-oriented industry. Transportation facility is the first condition for diversity in the business activities of a location (Jacobs, 1969).

Transportation cost is related to transportation facilities, transportation cost incurred on tradable good, it is direct cost, which is related to distance from main industry located. Low transportation leads to low cost of production, it is favorable for any industry, which is especially related to export oriented business. High transportation cost resulted in rising up cost and large distance from main industry reduces business, sometime shutting down trade. Limao and Venables concluded that total transportation costs reduce total trade volume. The trade reducing effect is the strongest for transport intensive business activities that are dependent upon exports for sales like outsourcing business of IT industry.

Entrepreneur skills

Entrepreneurship is also necessary ingredients and equally important as technical skills in some instances of success, Entrepreneur skills and organizational capabilities equally played a vital role in the IT industry’s growth. Although many economists would argue that the IT industry initially grew in spite of the Government restrictions during the early protectionist periods. But recently, venture capital has been necessary to stimulate growth of IT industry in state, particularly of startups and further growth.

Various management and risk managing skills are needed for starting up business in IT industry such as source of venture capital and how to get it, manage a startup, form alliances and understand the process of bringing an idea to its maturation. Entrepreneur skills also include new products requirements analysis, knowledge of market and customer needs, innovative and creative abilities. Entrepreneurial skills can be developed only through learning by doing and failing and by practical

process. Bysupporting the entrepreneur at the initial stages, regional government encourage further growth of IT industry and the institutionalization of regulatory policy practices.Regional government often supports the capacity to establish programs and forms policies to support entrepreneurship and complement the positive effects of industry. An Entrepreneurs starting up a business sometimes need advice on the type of business to start, management implications, formalities to comply with, and planning required, among other things. State Government trains the formation of the enterprise and its management. It have been developed by Training and financial support provided by government.

4. Government initiatives and Political Framework

If we talks about IT policies in Gujarat, government holds two policies i.e. IT policy 2006-11 and 2012 but government has been modifying their policies according current trends and global demands not only IT policy pay concern about industry but every year IT industry has special concern in regional Industrial policies too such as single window operation, FDI, infrastructural facilities etc. Gujarat government has built many regional bodies to promote IT industry globally.To develop IT industry for hanging need of technology and to push industry properly government has built some important institutions, which are as under.

Infocity

This developing project is, to provide plots for IT industry, residences, education facilities, and life style. This project is global hub that gives world-class infrastructure to KPO, BPO, IT firms, ITES, software, outsourcing companies. This project also received award for 'Best Conceptualized IT Park'. Infocity is for meeting needs for next phase IT, BPO demands.

Department of science and technology (DST)

It has been constituted in 2002 and been operational since 2003, DST looks after growth and development of new technology and it is responsible for making technology policy of state concerning specially IT and biotech.

Gujarat Informatics Limited (GIL)

GIL is responsible for promoting, Growth and development of IT industry. It serves as consultant and provides raw material and inputs to IT firms and also manages training programs for industry.

Gujarat Council on Science and Technology

It was established in 1996, and started functioning as autonomous body since 2000. It serves to promote and spread of science and technology in state, also identify areas where science & technology can be utilized, gives policy guidance for strengthening the planning of industrial policy. It encourages R&D process andidentifies new areas of sciences and technology.

Gujarat Electronics and Software Industry Association (GESIA)

It was established in 1997, to spread IT and software industry in state. It has 300 members. It works in partnership of Gujarat government to promote software, BPO, KPO, ISP industries in Gujarat. It has partnership with MAIT, NASSCOM etc. GESIA has achieved many destinations as constitution of electronics and quality development Centre, software testing etc.

Gujarat government industrial development corporation (GIDC)

GIDC has played major role in development of new knowledge based industry in state such as IT industry, also helped to build Hi-tech Park for IT industry.

5. Conclusion

Research paper has created broad framework about RIS to understand potential of IT industry in Gujarat. Thick RIS are always plus point for related industries. Research has analyzed those factor related to"Gujarat and its IT industry" with touch of regional policy and special institutions of government. RIS, which has boosted IT industry in Gujarat initially, more care of that RIS can further make industry as "fully developed" such as IT industry of Karnataka. While data is limitation in here

and research can be expanded future under the topic "role of subnational policies and IT industry in Gujarat".

References

Abelson, P., 1999.Economic and Environmental Sustainability in Shanghai (accessed on 13 November 2011 at http://www.appliedeconomics.com.au/pubs/ papers/pa99_shanghai.htm).

Amin, A., Cohendet, P., 2004. Architectures of knowledge: Firms, Capabilities and Communities. Oxford University Press, Oxford.

Amin, A., Thrift, N., 1994. Living in the global: in Amin, A., Thrift, N., (eds.), Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe Eds. Oxford University Press, Oxford, pp. 1-19.

Amin, A., Thrift, N., 1995. Globalization, institutions, and regional development in Europe.Oxford University Press, Oxford.

Asheim, B., T., Moodysson, J., Tödtling, F., 2011, Constructing Regional Advantage: Towards State-of-the-Art Regional Innovation System Policies in Europe? European Planning Studies 19 (7), 1133-1139.

Asheim, B.T., 2009. Next generation regional innovation policy: how to combine science and user driven approaches in regional innovation systems. Ekonomiaz, 70 (1), 106-131.

Asheim, B., Coenen, L., 2005. Knowledge bases and regional innovation systems: Comparing Nordic clusters. Research Policy 34, 1173.

Asheim, B.T., Gertler, M., 2005. The Geography of Innovation: Regional Innovation Systems, in: Fagerberg, J., Mowery, D. , Nelson, R. (Eds.), The Oxford Handbook of Innovation. Oxford University Press, Oxford, pp. 291-317.

Asheim, B.T., Isaksen, A., 1997. Location, agglomeration and innovation: towards regional innovation systems in Norway? European Planning Studies 5, 299-330.

Asheim, B.T., Isaksen, A., 2002. Regional innovation system: the integration of local 'sticky' and global 'ubiquitous' knowledge. Journal of Technology Transfer 27, 77-86.

Bla!ek, J., #í!alová, P., Rumpel, P., Skokan, K., 2011. Where Does the Knowledge for Knowledge-intensive Industries Come From? The case of Biotech in Prague and ICT in Ostrava.European Planning Studies 19 (7), 1277-1303.

Chaminade, C., Vang, J., 2008. Globalisation of knowledge production and regional innovation policy: Supporting specialized hubs in the Bangalore software industry. Research Policy 37, 1684-1696.

Gertler, M. S., Levitte, Y. M., 2005. Local Nodes in Global Networks: The Geography of Knowledge Flows in Biotechnology innovation. Industry and Innovation 12(4), 487-507.

Gertler, M.S., 2010. Rules of the game: The place of institutions in regional economic change. Regional Studies 44, 1-15.

Hansen E. R., 1983 why do firm locate? Where they do? Water supply and urben development, discussion paper UDD 25, World Bank, Washington DC.

Marshall A., 1890 Principle of economics, London MCmillan

Moodysson, J., 2008. Principles and Practices of Knowledge Creation : On the Organization of ́Buzz ́ an d `Pipelines ́ in Life Science Communities. Economic Geography 84(4), 449- 469.

Moodysson, J., Coenen, L., Asheim, B.T., 2008. Explaining spatial patterns of innovation: analytical and synthetic modes of knowledge creation in the Medicon Valley life-science cluster. Environment and Planning A 40, 1040-1056.

Sotarauta, M., Ramstedt-Sen T., Seppänen S.K., Kosonen K.J., 2011. Local or Digital Buzz, Global or National Pipelines: Patterns of Knowledge Sourcing in Intelligent Machinery and Digital Content Services in Finland. European Planning Studies 19(7), 1305-1330.

Tödtling, F., Lengaver, L., Höglinger, C., 2011.Knowledge Sourcing and Innovation in "Thick" and "Thin" Regional Innovation Systems. Comparing ICT Firms in Two Austrian Regions. European Planning Studies, 19(7), 1245-1276.

Tödtling, F., Trippl, M., 2005. One size fits all?: Towards a differentiated regional innovation policy approach. Research Policy 34, 1203-1219.

Tödtling, F., Trippl, M., 2011. Regional Innovation Systems, in: Cooke, P., Asheim B.T., Boschma R., Martin R., Schwartz, D., Tödtling F., (Eds.), Handbook of Regional Innovation and Growth, p.155-163. . Edward Elgar,: Cheltenham, pp. 155-163.

Wang, C., C., Lin G.C.S., Li, G., 2010. Industrial clustering and technological innovation in China: new evidence from the ICT industry in Shenzhen. Environment and Planning A 42, 1987-2010.

Yang, G., 2002. Shanghai's Economic Development: Its opportunities and Challenges in the 21st Century. Global Urban Development Metropolitan Economic Strategy Report /accessed November 4 2011 at (http://www.globalurban.org/GUD%20Shanghai%20MES%20Report.pdf).

Vernables A.J., liamo N. 1999. Geographic Disadvantage: hekcher Ohlin thunen, model of specification. Policy research working paper 2256, World Bank, Washington DC.

www.ic.gunarat.gov.in

www.NASSCOM.com

www.NASSCOMdirectory.com

www.ic.gunarat.gov.in

www.vibrantgujarat.com

IMAGE OF THE BLACK WOMEN IN TONI MORRISON'S SULA

Sukhwinder Kaur.
Asst. Professor,
Gujarat Commerce College,
Ahmedabad.

Toni Morrison work is political, unarguably so, and she believes that "the best art is political… and irrevocably beautiful at the same time."[1] Nobel laureate Toni Morrison highlighting the problems of survival of black women either intellectual or physical faced by that particular cultural group. Writing as a black women in contemporary America, the historical struggle of her people for freedom and acceptance is very important. "well, it's like we started out being sold, got free of it, then sold ourselves to the highest bidder"(214). The present study highlight the social and historical condition of Toni Morrison's black female characters as representative as depicted in Sula.

> Toni Morrison is an important novelist….. part of her appeal of course lies in her extraordinary ability to crate beautiful language and striking characters. However, Morrison's most important gift, the one which gives her a major author's universality, is the insight with which she writes of problems all humans face…. At the core of her novels is penetrating view of the unyielding, he art-breaking dilemma which torments people of all races.[2]

Sula assures Morrison's literary reputation. She expresses the social heritage of African American women and the psychological impact of slavery have held them captivated long after slavery was abolished . Sula deals with friendship of Nel and Sula and about good and evil. Here we find a woman who wants to create herself, Sula creates one of the few black women heroines to deliberately embrace the role of a pariah. The novel focuses on problems encountered by Afro-American girls growing up in a society that discriminates against them on the basis of the colour of their skin.

Morrison's work has been described as "amazingly high". She can compel her readers to learn about themselves by her characters. Her genious and competence lies in these words:

> Toni Morrison's is an important novelist… part of her appeal of course lies in her extraordinary ability to create beautiful language and striking characters. However Morrison's most important gift, the one which gives her a major author's universality, is the insight with which she writes of problems all human face… At the care of her novels is a penetrating view of the unyielding heart breaking dilemma which torments people of all races.[3]

Morisson began publishing just after the Civil Rights movement of the 1960's. While she writing the characters become so real to Morrison that she is sometimes seriously tempted to withdraw from everyday social life. Like read people, these characters have personalities. These is a proliferation of themes in Morrison's novel, the central theme of her novel's:

> Beauty, love… actually, I think all the time that I write, I am writing about start out that way… but I think I still write about the same thing, which is how people relate to one another and miss or band on to it… or are tenacious about love.[4]

Sula appeared in 1973 nominated for the national book award, set in black community in the Midwest called The Bottom, and centers on the relationship between Sula and Nel from their diverging paths as adults. Morrison emphasize the basis of their friendship in these lines: " Daughters of distant mothers and incomprehensible fathers (Sula's because he

was dead; Nel's because he wasn't), they found din each other's eye the intimacy they were looking for."[5] Sula is a dark character emotional defined by a sense of evil and physically defined by her black colouring as described:

> Sula was a heavy brown with large quite eyes one of which featured a birthmark that spread from the middle of the lid toward the eyebrow, shaped something like a stemmed rose. It gave her otherwise plain face a broken excitement and… The birthmark was to grow darker as the years passed, but now it was the same shade as her gold flecked eyes.(52)

Sula develops her intense friendship with Nel at the age of twelve. Each girl receives from the other security, love and identify blatantly denied to them in their homes. Together they create a single complete individual. Sula the impulsive, emotional one, Nel the practical one. Morrison fells the following in the novel about how Sula became the women she was:

> Eva's arrogance and Hannah's self indulgence merged in her and, with a twist that was all her own imagination, she lived out her days exploring her own thoughts and emotions, giving them full reign, feeling no obligation to please anybody unless their pleasure pleased her. (118)

Sula's life is shaped by two occurrence in her youth: the death of chicken little and the overheard conversation of her mother when she says, " she does not really like her daughter." (57) Nel becomes a slave to sexism and racism, Sula becomes a liberated women. Nel chooses conventional path of home and babies, while Sula leaves their small town for education and adventure . Morrison says: " yet Sula and Nel are very much alike. They complement each other. They support each other. I suppose the two of them together could have made a wonderful single human being."[6]

Nel's marriage to Jude interrupts Sula's friendship like so many woman waiters. Morrison equates marriage with the death of the female self and imagination. Sula's female heritage as an unbroken like of "man loving" women who exist as sexually desiring subjects rather than as objects of male desire. Sex for Sula has nothing to do with love or even friendship; she uses men to full up the emptiness in her life. Sula "went to bed with man as frequently as she could (122). in he first sexual experience with Ajax, significant a reenactment of Hannah's sexual rituals in the pantry, Sula " stood wide-legged against the wall pulled from his track lean hip-all the pleasure her things could hold." (125)

Nel think without Jude everything useless. Her sexuality is harnessed to duty and virtue in a simple cause-effect relationship. Jude leaves Nel for Sula & Sula fails to establish healthy communion with any man because she finds that "a lover was not a comrade and could never be for a women." (121) Sula would never willingly hurt Nel, who is the one person she ever truly lover, " she has no thought at all of causing Nel pain when she bedded down with Jude." (119) Sula's experience in love making is both a source of joy and sorrow which leads to depression & loneliness, herself leads to desperation and unhappiness. Nel's feels embraced when she catches Sula & Jude in the sex act. Sula & Ajax do not follow the norms of the community.

Nel is obsessed with the idea that Sula robbed her of something but corrects her in saying that Jude was not taken, he left. Death brings them together again when Nel comes to see Sula on her deathbed on any "good-women" would do. Morrison has acknowledged that Sula is a "masculine character". She is independent, bold, and beats men the way men treat women.

Eva is another important figure who faced life with courage and determination, along with positive portrayal of a woman. She is always causing for all kinds of peoples. She alive entire span of the novel. Another character motivated by fear is Helen Wright. Hannah is a

loving personality. She is Eva's second daughter. She is funky elegance of manner, natural sensuality. She is coupled with her extraordinary beauty.

By dramatizing the lives of characters such as Helen Wright, Eva and Hannah peace, Sula and Nel, Morrison portrays the immense influence of the strength of their black mothers. Nel and Sula shows a various layers of emotions and different times in varying disgraces. The maintenance of female bonding in Morrison's fictional world is advantageous to the solidarity between the black female characters. Solidarity enhances the strength of black women which is possible by daughter and female friend. They grow more stronger when they are together as in uses in Sula shall we gather together at the river . Morrison stated : I wrote Sula, really, based on this theoretically brand new idea, which was: women should be friends with one another. And in the community in which I grew up, there were women who would choose the company of a female friend over a man, anytime. They were really sisters, in that sense .[7]

REFERENCES

1. Toni Morrison, "Rootedness: The ancestor as Foundation" ,Black women writers (1950-1980). A Critical Evaluation, ed. Mari Evans(New York : Dobelday, 1984)345.
2. Elizabeth B. house, "Toni Morrison." Ed. Karen L. Rood. Dictionary of Literary Biography Yearbook 1981(Detroit : Gale Research, 1982):118.
3. Carolyn Denard, "The Convergence of Feminism and Ethnicity in Toni Morrisons Fiction," Critical Essays on Toni Morrison ed. Nellie Y. Mckay (Boston : Hall, 1988)172.
4. Elizabeth B House, "Toni Morrison." Dictionary of Literary Biography Year Book 1981, ed. Karen L Rood(Detroit: Gale Research, 1982)118.
5. Barbara Smith, "Toward a Black Feminist Consciousness," All the women are white, all the Blacks are men, But sum of us are Brave: Black Women Studies(New York: Feminist Press 1982)159.
6. Betty Parker, "Complexity: Toni Morrisons woman- An interview Essay," Sturdy Black Bridges: Visions of Black Women in Literature(New York : Garden City, Double Day, 1979)253.
7. Karen Carmean, Toni Morrison's World of Fiction, (New York: Whitston, 1993)14.
8. Toni Morrison, Sula.(New York: Vintage 2004) All subsequent reference to Sula are from this volume and included in the text.

વારલીજાતિનો સાંસ્કૃતિક વારસો અને આધ્યાત્મિકતા

(પ્રા. દિનેશ કે. ભોયા
(ગુજરાતી વિભાગ)
મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ,
વિદ્યાનગરી, હિંમતનગર
જિ. સાબરકાંઠા–૩૮૩૦૦૧ ગુજરાત

હિંદુઓમાં પૂજાતા દેવી દેવતાઓમાંના વારલીજાતી પણ ઘણાં ગામોમાં પથ્થરને સિંદૂર ચોપડીને મૂર્તિ આકારે હનુમાનને બેસાડયા હોય છે. આ માટે દેરી હોય અથવા ન પણ હોય. આ ઉપરાંત દેવ ભગવાન, મહાદેવ, બરમદેવ, ગોવાળદેવ, પાનદેવ, નારણદેવ, ઈત્યાદિ બીજા દેવો છે. દેવ ભગવાન એ સૌથી મોટા દેવ હોવાનું મનાય છે. તેઓનું કાર્ય આખી સૃષ્ટિનું સંચાલન કરવાનું હોય છે. તેઓ સ્વર્ગમાં રહી આખું સંચાલન કરે છે. આવું માનવામાં આવે છે. તે જરૂરીયાત મુજબ સ્વર્ગનાં દેવી–દેવતાઓની બેઠક બોલાવીને અન્ય દેવોને ઉભા થયેલા જે તે પ્રશ્નના નિકાલ માટેનું કાય સોંપે છે. આ કામમાં મહાદેવનું સ્થાન છે. ભગવાને લીધેલા નિર્ણયો નો તે કુશળતાપૂર્વક અમલ કરાવે છે. બ્રહ્મમા, વિષ્ણુ, મહેશ એ હિંદુઓના ત્રિમૂર્તિ દેવોની અસર ને કારણે ઘણીવાર બ્રહ્મમા આદિવાસીઓના બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ એ ગોવાળદેવ મહેશ એ મહાદેવ એવું માની લેવામાં આવે છે. પરંતુ આદિવાસી જાતિઓના કંઠસ્થ સાહિત્યમાં આવતાં તેમનાં કાર્યોને સંકલિત કરીને જોતાં આ દેવોનું આગવાપણું પણ જોવા મળે છે. બ્રહ્મદેવ એ વારલીબોલીના શબ્દ પ્રમાણે ' બરમદેવ ' છે. આ દેવને ઘર તથા ખેતર એ બંને સ્થાને બેસાડવામાં આવે છે. ઘરમાં રહીને આ દેવ બહાર ગામથી ઘેર આવતાં સુધી ઘરના સહુ સભ્યોનું રક્ષણ કરે છે. તેમાં તેનું જંતુનાશક દવાઓ જેવું કાર્ય જોવા મળે છે. ઉપરાંત ખેતરમાં ચોર આવતાં તે તેને આંધળો બનાવી ભગાડી દે છે. આમ આ દેવ આ જાતિના સભ્યોનું કવચ બની રહે છે. વારલી જાતિમાં ગોવાળદેવ એ પશુઓનું રક્ષણ કરનાર દેવ હોઈ, તેનું સ્થાન ઢોરવાડામાં હોય છે. એ વાંસના પોલા ટૂકડાને સિંદૂર ચોપડીને તેના પૂજનરૂપે તેમાં સોપારી, ચોખા વગેરે મૂકીને આખું વર્ષ દેવ તરીકે પૂજે છે. કોઢમાં દેવ રહેતો હોવાથી હિંસક પશુઓ તથા રોગથી પશુઓનું રક્ષણ થાય તેવી આ જાતિમાં દૃઢ માન્યતા છે. પાનદેવનાં કાર્ય વર્ણનો જોતાં તે વરસાદનો દેવ ઈન્દ્ર હોય છે. તેમ જણાય છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ તેને પાનદેવ અને મેહુલો દેવ પણ કહેવામાં આવે છે. આનું કયાંય સ્થાનક હોતું નથી. વરસાદ ન આવે. ત્યારે તેને રીઝવવા માટે તેનો પૂજા વિધિ કરવામાં આવતો હોય છે. તે જો ગુસ્સે થાય તો ખૂબ વરસીને નદીઓમાં પૂર લાવી જાનમાલ અને ઢોરો વગેરે ને નૂકશાન કરે છે. નૂકશાન કરે છે. નારણદેવ પણ વરસાદનો દેવ છે. ઊભો પાક સૂકાતો હોય અને વરસાદ ન થતો હોય ત્યારે નારણદેવનો કોપ થતો હોવાનું મનાય છે. ગામ ભેગું થઈ એક સ્થળે પથ્થરને સિંદૂર ચોપડીને આ દેવને વાંસની ટોપલીમાં બેસાડે છે. કોઈવાર આ દેવના લગ્ન પણ દેવી સાથે યોજવામાં આવે છે. આવાં લગ્ન ખૂબ ખર્ચાળ હોય છે. દેવને મરઘાં અને બકરાં ચડાવીને તે બલિનો પ્રસાદ બનાવવામા આવે છે. આખું ગામ આ પ્રસાદ સાથે સમૂહમાં ભોજન લે છે. આનું ખર્ચ ગામ ભોગવે છે.

દેવીઓમાં કનસરીદેવી અને માવલીદેવી મુખ્ય દેવીઓ છે.' કનસરી ' એટલે ' કણસલી ' અનાજ પાકતાં જે ડુંડા દાણાઓથી ભરાય છે. તે કણસલાં આમ મુખ્યત્વે આ ધાન્યની દેવી છે. આ દેવીને અનાજ ભર્યુ હોય તે કોઠી ઉપર સ્થાપવામાં આવે છે. ટોપલીમાં નાગલી પાથરીને અથવા ડાંગર અર્ધ ખાંડેલી પાથરીને તેમાં આ દેવીની ચાંદીની નાની મૂર્તિ મૂકીને ટોપલીને કોઠી પર રાખવામાં આવે છે. આમ કરવાથી આ દેવી અનાજ કયારે ખુટવા દેતી નથી તેવી વારલીઓ મા દૃઢ માન્યતા છે. પ્રતિ વર્ષ નવું અનાજ આ દેવીને ધરાવ્યા પછીથી જ ખાવાના ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ દેવી ધન્યધાન્યની દેવી હોઈ તેની ધનસંપતિ, પુત્ર પ્રાપ્તિ વગેરે અર્થે પણ પૂજા વિધિ થાય છે. આ દેવીનાં લગ્નની પણ બાધા રાખવામાં આવતી હોય છે. આવાં લગ્નમાં સગાં વહાલાંને જમાડવા પડતાં હોવાથી ખૂબ ખર્ચાળ હોય છે.

માવલીદેવી આ જાતિની બીજી મુખ્ય દેવી છે. આને દેવલીમાડી પણ કહે છે. આ દેવી નું સ્થાનક સ્થાનક ડુંગરો પર હોય છે. આ દેવી ધન્યધાન્યની સમૃધ્ધિ લાવનાર મનાય છે.આ ઉપરાંત જાતિના પ્રત્યેક વિસ્તારનાં આગવા એવા દેવદેવીઓ છે. ઉપરાંત જોગણીઓ, ભૂતો તો ખરાં જ.આ બધાંની વિગતમાં જવુ વારલીજાતિમાં મેલાં અને ચોખ્ખાં બંને પ્રકારનાં દેવદેવીઓ વચ્ચે તેઓની ' ભગત ' ની સંસ્થા છે. કોઈ પણ પ્રકારની માંદગી આવતાં, કુંટુંબમાં વિપત્તિ આવતાં, સંતાન ન થતાં હોય તેમજ અનેક સારા માઠા પ્રસંગો વખતે આ જાતિ ભગત ભૂવાનો સહારો લે છે. ભગત દાણા જોઈને જેતે કુંટુંબના જે તે પ્રશ્નનો નિકાલ કરે છે. જે દેવ કે પિતૃ વગેરે નડતા હોય તે અંગેના અનુષ્ઠાનો, વિધિઓ કથાઓ વગેરે કરાવીને કુંટુંબને તેઓ કષ્ટ મુકત કરાવે છે.

વારલી જાતિના ઉત્સવો અને મેળાઓ :

આદિવાસીઓના મેળા પણ યોજાતા હોય છે. વારલીઓ પણ આવા મેળામાં ગીતો, ગાઈ,નૃત્યો કરીને ખૂબ આનંદ મેળવતા હોય છે. આવા મેળાઓમાં વારલીઓ મસ્તીથી પરિવાર સાથે આનંદ લૂંટે છે. મેળા ઉપરાંત અઠવાડિયાના

પ્રત્યેક વારે ઘર વખરી ખરીદી માટેના' હાટ ' ભરાય છે. અઠવાડિયાના વાર પ્રમાણે અલગ અલગ સ્થળે જેમ કે આ હટવાડામાં બધા જ પ્રકારની સામગ્રી અનાજ, કઠોળ, કપડાં, શાકભાજી, માટલાં, દરિયાઈ માછલી જેવી વસ્તુ મળે છે. આખા ગુજરાતમાં આદિવાસી વિસ્તારમાં જુદા જુદા સ્થળોએ અઠવાડિક મેળા થતા હટવાડા ભરાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે જેમકે–

સોમવાર–સુથારપાડા મંગળવાર–વડપાડા બુધવાર–નાનાપોંઢા,

ગુરૂવાર–નાનીવહિયાળ શુક્રવાર–માંડવા, શનિવાર–પારનદી(વડખંભા) રવિવાર–ઉગતા

આદિવાસી વારલીજાતિના વિવિધ તહેવારોને લઈએ તો વારલીઓમાં પણ હોળીનો તહેવાર જીવનનો ઉલ્લાસનો ઉત્સવ બની રહે છે. ફાગણ માસ આવતાં જ તેને તેઓ હોળીનો મહિનો આવ્યો તેમ કહી આવકારે છે. આ માસની શરૂઆતથી જ તેઓ ગામમાં ટોળી બનાવીને આજુબાજુનાં ગામો માં રાત્રે 'લોલ'નાં ગીતો ગાવા નીકળી પડે છે. ગામોમાં તેઓને ' લોલવાળા આવ્યા ' કહીને આવકારે છે. તેઓ ત્યાં ખૂબ નાચે છે. લાકડાનો ઘોડો બનાવી પ્રત્યેક ઘરેથી પૈસા અને દાણા ઉઘરાવે છે. આ ટોળીમાં નાચે છે. આ બહેનો પણ હોય છે. તેઓ ઊભા ઊભા ગીતો ગાય છે. ગામવાળા આ મંડળીને પાંચસો ગ્રામ જેટલું અનાજ અને શ્રધ્ધા પ્રમાણેની પચ્ચીસ–પચાસ પૈસાની રકમ આપતા હોય છે. ફાગણ સુદ એકમથી માંડીને ચૌદસ સુધીના ચૌદ દિવસ ' લોલ ' ગાવામાં આવતા હોય છે. પૂનમે એટલે કે હોળીના દિવસે પ્રગટાવેલી હોળીને ફરતાં નાચતા નાચતા ' લોલ ' ગાઈને તેની પૂર્ણાહૂતિ કરે છે. હોળીના તહેવારની તૈયારી ચાલે છે. નાના બાળકો જુદી જુદી રમતો હોળીના મેદાન પર સૂરપાટ, કબડ્ડી, પકડદાવ, સંતાકૂકડી, રમાય છે. હોળીના સાંજે હોળી બનાવવા પ્રત્યેક ઘરથી ખભા પર લાકડું લઈ આવે છે. ભેગા થઈને યુવાનો જંગલમાંથી લાકડા, તૂવરની સાઠી ઓ, ઝાડની ડાળી જેવું ભેગું કરી ખાડો ગોડી છૂટા રૂપિયાના સિક્કા નાખી મુખ્ય લાકડું ઉભુ કરી હોળી બનાવે છે. સાંજે આખું ગામ ભેગું થઈ બહેનો હોળીના ગીતો ગાય છે. ખજૂર, ટોપરું અને બૂમલા,રોટલીનો કટકો હોળીના પ્રસાદ તરીકે વહેંચ છે. સાંજે પ્રગટાવેલી હોળીનાં દર્શન કર્યા પછીથી જ જમે છે. બહેનો હોળીનાં ગીતો ગાય છે. ગામનાં મોટા ભાગના લોકો ઉપવાસ કરે છે. જમ્યા બાદ રાત્રે તૂર, તારપા જેવા વાજિંત્રો પર આખી રાત નાચગાન ચાલુ હોય છે. આમાં વચ્ચે વચ્ચે કિકિયારીઓ જેમ કે હોળે....હો...ળે....હોળે...જ. પછી "ગુઢા " જેવા કે " ઉદરી રે...ઉદરી રે.... અરે.. આમચે હોળી લ તે સોનાચી મુદ્રિ. જેવું સંબોધન કરવામાં આવે છે.પાડવામાં આવે છે. હોળીના બીજા દિવસથી ટોળીઓ એક ગામથી બીજે ગામ નાચવા માટે જતી હોય છે. સાથે ઢોલક, તૂર, ડોબરું વગેરે વાજિંત્રો પર તેઓ નાચે છે. ગામવાળા અનાજ, પૈસા આપે છે. જેમાંથી અંતે તેઓ સમૂહમાં ભોજન લઈ આનંદ લૂટે છે. હોળીના પાંચ દિવસ પછી દાળ–ભાત બનાવી દાળમાં કેરી નાખી કેરી ખાવાની શરૂઆત કરે છે.એના પહેલ કેરી ખાતાં નથી આ જાતીમાં સગાઈ અને લગ્નો હોળી પછી જ થતાં હોય છે. હોળી આવતાં જ યુવાન યુવતીઓ વસંતના વૈભવની સાથે ઝુમી ઉઠે છે. હોળીનો મહિનો પૂરો થતાં જ વૈશાખ મહિનાનો અખાત્રીજ નો તહેવાર આવે છે. વૈશાખસુદ ત્રીજના દિવસને અખાત્રીજ કહેવામાં આવે છે.વારીલઓ ખેતીના સંતાનો હોવાથી આ તહેવારનું મહત્વ વધારે છે. બધું જ કામકાજ બંધ રાખી ખુશીથી સૌ કોઈ ઉત્સવ મનાવે છે. અખાત્રીજના અઠવાડિયા પહેલાં જે તે વિસ્તારમાં ખેતીના મુખ્ય પાકોનું એક વાંસની ટોપલીમાં વાવેતર કરવામાં આવે છે.આ ટોપલીમાં ધાન્ય વાવ્યા બાદ તેને દેવી ગણવામાં આવે છે. તેનું વિધિવત્ પૂજન કરીને ગાયના છાણથી ઘરનો એક ખૂણો લીપીને ત્યાં પધરાવવામાં આવે છે. આ ધાન્યો ઉગી નીકળતાં તેના આછા ઘાટા ઉગાવા પરથી કયું ધાન્ય ઓછુંવત્તું હશે કે પાકશે તેની આગાહી કરાય છે. ગોર્ય માથે મૂકી કોડીની લાકડી શણગારી હાથમાં લઈ ગીત ગાતાં પ્રત્યેક ઘરે જઈને આંગણામાં ગીતો ગાતાં નાચે છે. આમ ગોર્ય(ગવરાય)નું પૂજન કર્યા બાદ ગ્રામ દેવતા પાસે લઈ ત્યાં તેની પૂજા કરે છે. ત્યાર બાદ ગામની બધીજ ગોર્યને સ્ત્રીઓ માથે મૂકીને નદીમાં પધરાવી આવે છે. આ વિદાય વખતે દીકરી વળાવાતી હોય તેવું કરૂણ દૃશ્ય સર્જાય છે.

દિવાસો :

આ તહેવાર વરસાદ આવ્યા પછીનો હિન્દુનો પહેલો તહેવાર છે. અખાત્રીજ પછી આવતો તહેવાર તે દિવાસો છે. નાનામોટા સૌ કોઈ ભેગા મળી ઉજવાર એવો આ તહેવાર છે. સમગ્ર લોકો પોતપોતાના ઘરોને સ્ત્રીઓ લીપણથી સ્વચ્છ કરી નાખવામાં આવે છે. નાના બાળકો ઢીંગલી બનાવી વાંસના તરાપામાં મૂકી દિવો પ્રગટાવી નદીમાં કરૂણ હૃદયે પધરાવે છે. તૂર જેવા વાજિંત્રો વગાડી ઢીંગલીને વિદાય કરવામાં આવે છે. દિકરીઓ ગીતો ગાય છે. દિવાસાના દિવસે શાકાહારી તેમજ માંસાહારી આમ બંને પ્રકારના ભોજનમાં રોજ કરતાં જુદી અને સારી વાનગીઓ બનાવવામાં આવે છે. આનંદ ઉલ્લાસથી આ તહેવારની ઉજવણી થાય છે. દિવાસો પછી શ્રાવણ સુદ પાંચમે આવતો પાંચમનો તહેવાર વારલી જાતી માં મહત્વનો છે. આ દિવસે પોતાની ઝુંપડીની દિવાલ પર ચોખાના લોટના સફેદ રંગનું ચિત્ર ઝાડની ડાળીની પીંછી બનાવીને ચીતરવામાં આવે છે. તેની સંમુખ દિવો કરીને તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. સિંદૂરથી બળદોના શીંગડા રંગવામાં આવે છે.

શ્રાધ્ધ :(સરાદ)

સરાદ ભાદરવા માસની વદ તેરસ કે ચૌદસે ઉજવાય છે. આ તહેવારમાં ખેતરમાં પાકેલા નવા ભાતને એક વાડકીમાં લઈને તેમાં થોડું ઘી અથાવ તેલ નાખીને ઘરની સ્ત્રી કે છોકરી કુંટૂબની બધી વ્યકિતઓને તથા ઘરના પશુઓને તેના ચાંદલા કરે છે. સરાદ નાખ્યા પહેલાં નવું અનાજ ખાવામાં આવતું નથી. આ દિવસે રસોઈ શાકાહારી કે માંસાહારી જે હોય તે પરંતુ તેની સાથે ચોળાનું શાક અવશ્ય કરવામાં આવે છે. ચોળા આ લોકોમાં શુકનવંતુ કઠોળ ગણાય છે. સરાદ નાખવાની વિધિ આ પ્રકારની હોય છ. કે જે કંઈ રસોઈ બનાવી હોય તે બધામાંથી થોડી થોડી લઈને રાંધેલા ભાતની સાથે

એક કાંસાના વાટકામાં લેવામાં આવે છે. આમાં થોડું ઘી પણ રેડવામાં આવે છે. આ બધું ભેગું કરીને કુંટૂંબનો મુખ્ય માણસ તેના નાના નાના લોંદા ચૂલામાં સળગતા અગ્નિ પર નાખે છે. આ દરેક લોંદો નાખતી વખતે કુંટુંબની મૃત્યુ પામેલી એક એક વ્યકિતનું નામ બોલવામાં આવે છે. આમ આ પિતૃતર્પણની વિધિ છે. અન્નનું તર્પણ કર્યા બાદ દારૂના છાંટા નાખીને તર્પણ કરવામા આવે છે. ત્યાર બાદ ખાખરાના પડિયામાં રાંધેલા ભાત મૂકીને તે પડિયો ઘરનાં નેવાં પર મૂકવામાં આવે છે. પછી આ પડિયા તરફ પાંચ વાર કાચા ચોખા ઉડાડીને પાણીનાં છાંટણાં કરાય છે. એ પાંચે વખત ‘ કાવ કાવ લીડાડી ’ અથાત્ ‘ કાકા ’ બોલ કાગડા એવું બોલવામાં આવે છે. સરાદ નાખવાની આ ક્રિયાને અગારી નાખવી ’ કહેવાય છે. આ રીતે સરાદ નાખ્યા બાદ કુંટૂંબના માણસો જમે છે. પછી સાંજે તૂરના સૂરો પર સ્ત્રીપુરૂષો નાચે છે. આ શ્રાધ્ધ કે કાગવાસની વિધિ છે.

વાઘબારસ

આસો વદ બારસના દિવસને ‘ વાઘ બારસ ’ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ દિવસે વાઘદેવની પૂજા કરવામાં આવે છે. ગામના બધા જ ગોવાળો દરેક ઘરેથી ચોખા અને દૂધ લઈનચોળા ભેગા કરી પ્રત્યેક ગોવાળ હાથમાં કોડીની લાકડી લઈ પગે પડી ભગત દ્વારા ચોખાનો છંટકાવ કરી ઢોરોને ભડકાવે છે. ગોવાળો લાકડી ભાંગી વાઘ દેવનું પૂજન કરે છે.ચોખા, દૂધ, ચોળા ભેગા કરી રાંધીને પ્રસાદરૂપે આપવામાં આવે છે. તારપું વાદ્ય વગાડવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ વાઘદેવની સ્તૂતિ કરે છે. તેની સાથે નૃત્ય પણ કરે છે.

દિવાળી :

આખા દેશમાં દિવાળીનો તહેવાર ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવે છે. આમ વારલીજાતિમાં પણ ખૂબજ ઉત્સાહથી મનાવવામાં આવે છે. ઘરમાં રાખવામાં આવેલા દેવોને દૂધ મિશ્રિત પાણીથી સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. અર્ધ ખાંડેલી ડાંગર અથવા નાગલી વાંસના ત્રિકોણ આકારના બનાવેલા કરંડીયામાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યારબાદ જાતભાતની વાનગીઓ બનાવી ભેગા મળી સાથે ભોજન લે છે. આખું ઘર લીપણ કરી દિવા પ્રગટાવી ગલગોટાના ફૂલોના હારથ ી ઘરને સજાવવામાં આવે છે. પશુઓને પણ સિંદૂર લગાવી પૂજન કરવામાં આવે છે. સર્વે દેવોનું પણ પૂજન થાય છે. નવું વર્ષ પણ નવા કપડાં પહેરી આનંદ ઉલ્લાસથી મનાવવામાં આવે છે.વારલી જાતિના લોકો ઉત્સવ પ્રિય છે. આમ આ જાતીમાં મેળાઓ અને ધાર્મિક તહેવારોનું સવિશેષ મહત્વ રહેલું છે. જીવનનો સંપૂર્ણ આનંદ લૂંટનારી આ જાતિ છે. અનાજનું જતન અને પૂજન કરનારી આ જ્ઞાતિ માનવામાં આવે છે.

આમ વારલીજાતિની અનોખી રીત–ભાત છે. ઉત્સવો, શ્રધ્ધા, માન્યતા, સાંસ્કૃતિક વારસો સાહિત્યના ફલક પર વિસ્મય પમાડે એવા છે.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

રઘુવંશમાંગૌપ્રેમ – પ્રવર્તમાન સંદર્ભમાં

પ્રા. ડાંગર અર્જુન આર.
સરકારી વિનિયન કોલેજ , ભાણવડ
જિ. દેવભૂમિ દ્વારકા – ૩૬૦૫૧૦
Email : arjundangar7@gmail.com

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસ ખૂબ જ ગૌરવવંતુ સ્થાન ધરાવે છે. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રસિધ્ધ પાંચ મહાકાવ્યોમાં 'રઘુવંશ 'અને 'કુમારસંભવ' આ બે મહાકાવ્યોની રચના કાલિદાસે કરી હોવાનું મનાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રખ્યાત પાંચ મહાકાવ્યોમાં 'રઘુવંશ' મોખરે છે. ૧૯ સર્ગના આ મહાકાવ્યમાં કાલિદાસનું પ્રકૃતિજ્ઞાન વધુ સહાનુભુતિયુકત છે. માનવસૃષ્ટિમાં દેખાતા જે ભાવો છે – લાગણી કે સહાનુભુતિ, શોક કે આનંદ તેવો જ ભાવ કાલિદાસના પ્રકૃતિવર્ણનમાં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત કાલિદાસનો પાલતું પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ પ્રશંસનીય છે. 'રઘુવંશ' મહાકાવ્યમાં કાલિદાસે જે ગૌપ્રેમ વ્યકત કર્યો છે તે સરાહનીય છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં 'ગાય'ને દેવીના ઉપનામથી નવાજવામાં આવી છે. ગાયનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવા પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. અર્થવેદનું એક ઉદાહરણ લઈએ.

"હે ગૌ માતા રુદ્ર દેવ આપને કષ્ટ ન આપે, વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુ આપનાથી દૂર રહે, ચોર આપનું હરણ ન કરી શકે. આપ ઉ¿મ પ્રકારે વાછરડા સાથે તૃણ અને નિર્મળ જળવાળા ક્ષેત્રમાં વિચરણ કરો"

ગાયને સમૃદ્ધિનું રૂપ માનવામાં આવ્યું છે. ઋષિને દક્ષીણામાં ગાયનું દાન આપવામાં આવતું. વ્યકિતની આર્થીક સમૃધ્ધિનો આધાર ગાયને ગણવામાં આવતી. આથી આપણી પ્રાચીન કથાઓમાં કામધેનુની કલ્પના કરવામાં આવી જેનું તાતપર્ય પણ આર્થિક સમૃધ્ધિનો જ નિર્દશ કરે છે. ગાય ગૃહની શોભા છે. રાજસભા અને કવિસભાઓમાં પણ ગાયના ગુણગાન ગાવામાં આવ્યા છે.

'રઘુવંશ' મહાકાવ્યમાં રાજા દિલીપ નિઃસંતાન હોવાથી વશિષ્ઠની આજ્ઞા મેળવી નંદિનીની સેવા કરવાનું વ્રત સુદક્ષિણા સાથે શરૂ કરે છે. દિલીપ ગાયની કરેલી સેવાના વર્ણનોને જોતા આપણે એટલો ખ્યાલ આવે છે કે, કાલિદાસે પ્રાણીઓની કેટલીક દિનચર્યાનો પણ અભ્યાસ કર્યો હશે. ગાયને ઘાસ ખવડાવવું, તેના ઉપર માખી બેસે તો તેને ઉડાડવી વગેરે વિગતો કાલિદાસે નોંધી છે.

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ 'ગૌ–અધ્યક્ષ' પ્રકરણમાં આ વિષયના સંદર્ભમાં થોડી વિગતો જોવા મળે છે. જેમકે, '' શત્રુઓ અને વનેચરોના ભય થી ગોપાલક ગાયોને સૈનિકો દ્વારા રક્ષિત વાડામાં બંધ કરીને રાખતાં. ગાયને હણનાર કે હણાવનાર,અપહરણ કરનાર કે કરાવનાર સ્વયં ગોપાલક વદય ગણવામાં આવ્યો છે. ગોપાલક વડે નિર્દયતાથી ગાયને મારી નાંખવામાં આવે અથવા ચોરી કરાવી દેવામાં આવે તો ગોપાલકને પ્રાણદંડ આપવામાં આવતો હતો.

स्वयाहन्दं धंदयिदं हर्दं हंरयिदं च वध्यः !

परपशूंनंारंजं ऽकेन परिवर्दयिदं रू पस्य पूर्वं तं हत दण्डादधंद् !!२९-४६!!

'રઘુવંશ' મહાકાવ્યમાં દિલીપ ઈન્દ્રની સેવા કરીને પાછો ફર્યો ત્યારે દેવવૃક્ષની નીચે બેઠેલી કામધેનુની પ્રદક્ષિણા કરવાનું ચૂકયો. આથી તેને શ્રાપ મળ્યો. રાજા દિલીપે ગાયની તન–મનથી સેવા કરી. ગાય જયાં જતી ત્યાં તે છાયાંની માફક તેની પાછળ જતો. રાજા દિલીપ ગાય(નંદિની)ખાય રહે પછી જ ખાતો. તે ગાય વૃક્ષની છાયામાં બેસે પછી જ બેસતો. ગાય જળ પીવે પછી જ તે પાણી પીતો હતો.

स्थिदः स्थिदंमुच्चलिदः प्रयंदंानिषेदुषीमं त नबंन्धधीरः!

जलंभिंभं षी जलमं ददंनंाछं येव दंाभूंपदिरन्वगंच्छद् !!र-६!!

રાજા દિલીપ ગુણોનો ભંડાર હતો. તેની પાસે અગાધ જ્ઞાન પણ હતું. જ્ઞાન અને મૌન, ક્ષમા અને શકિત, ત્યાગ અને નિરાભિમાનીપણું વગેરે ગુણોએ તેનામા સાહચર્ય સાધ્યું હતું. સાંજે પાછા ફરતા સમયે પણ ગાયનું વિશેષ પૂજન થતું હતું. માર્ગમાં રાજાથી આગળ કરાયેલી અને રાજાના ધર્મપત્ની વડે આવકારાયેલી તે ગાય તેમની વચ્ચે દિવસ અને રાત્રિ વચ્ચેની સંધ્યા

જેવી શોભતી હતી. સુદક્ષિણાએ તેનું પૂજન કર્યુ. ગાય તેના વાછરડાને મળવા ઉત્સુક હતી. છતાં તેણે સ્થિર રહીને પૂજા સ્વીકારી અને પછી જ તે પોતાના વાછરડાને મળવા ગઈ.

આવી રીતે એકવીસ દિવસ વીતી ગયા.નંદિનીએ બાવીસમાં દિવસે દિલીપની પરીક્ષા લેવાનું નકકી કર્યુ. બાવીસમાં દિવસે નંદિની એક ગુફામાં પ્રવેશી રાજા દિલીપ પ્રકૃતિના સુંદર દશ્યમાં તલ્લીન થયેલો હતો. આ જ સમયે કોઈક ચમત્કારી સિંહે નંદિની ઉપર હુમલો કરી દીધો. ગાયની દર્દભરી ચીસ સાંભળી, જેવી દિલીપની દ્દષ્ટિ ગાય તરફ ગઈ. દિલીપે ધનુષ્ય ઉપાડયું તો હાથ જડ થઈ ગયાં. સિંહે અનેક પ્રલોભનો આપ્યાં. દિલીપે જગતનું એકછત્રી પ્રભુત્વ, નવીનવય તેમજ મનોહર શરીરાદિ સિંહને સમર્પિત કરી દીધું. વત્સને મળવા ઉત્સુક ગાય પ્રત્યેની દયાભકિત અને ફરજથી રાજા દિલીપે સિહની દલીલોનો જવાબ આપતા કહયું.

અવધ્ય વા જો મુજને તુ માને,
કૃપાળુ થા તો મુજ કીર્તિકાયે
મારા સરીખાની વિનાશી પિંડે,
ભૌતિક આસ્થા જરીએ ન હોયે.
સ્વદેહ કેરું દઈ મૂલ્ય આને,
બચાવું હું આપથી ન્યાય તે છે.

દિલીપે સિહ આગળ પોતાનું સ્વરૂપ ધરી દીધું.પરંતુ સિંહની તરાપને બદલે તેણે જનની જેવી નન્દિની જોઈ. નંદિની પ્રસન્ન થઈ હતી. તેણે રાજાને વરદાન માંગવા કહયું. રાજા દિલીપે પુત્ર પાપ્તિનું વરદાન માંગ્યું. રાજા અને ગાય આશ્રમમાં પાછાં ફર્યા. રાજાના મુખભાવ પરથી ગુરુ વસિષ્ઠ સમજી ગયા હતાં કે આજે દિલીપની સેવા ફળી છે. વસિષ્ઠની રજા લઈ દિલીપ પોતાના નગરમાં ગયો. સમય જતાં દિલીપને 'રઘુ' નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો.

સમ્રાટ હોવા છતાં દિલીપે ગાયની સેવા સ્વીકારી તે જ તેની નમ્રતા સૂચવે છે. સ્વાદિષ્ટ ઘાસના કોળિયા લાવીને તેણે ગાયને આપ્યાં હતાં રાજા દિલીપ પોતાની જાતથી ક્ષત્રિય હતો. ક્ષત્રિય એટલે ભયમાંથી મુકત કરનાર. ગાય ભયમાં છે. દિલીપ જો તેને ભયમાંથી મુકત ન કરાવે તો કલંક લાગે. દિલીપના મતે આવા ક્ષત્રિયને જીવવાનો જરા પણ અધિકાર નથી. વળી સત્પુરુષો તો ગૌમૂત્રને પણ પૂજનીય ગણે છે. નંદિનીની કૃપાથી જ રઘુને પણ અદશ્ય વસ્તુ દેખાય છે.

'બ્રહ્મપુરાણ'માં પણ પર્વતયજ્ઞ અને ગૌયજ્ઞનું વર્ણન જોવા મળે છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણોએ મંત્રયજ્ઞ, ખેડૂતોએ હલયજ્ઞ અને વનવાસીઓએ પર્વતો તથા ગાયો માટે યજ્ઞ કરવા જોઈએ. મહાભારત'ના અનુશાસનપર્વમાં પણ 'ગૌપ્રદાનમહિમા' વિષય અંતર્ગત જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જેટલું સન્માન આપણે ઋષિઓને આપીએ છીએ તેટલું જ સન્માન આપણે ગાયોને આપવું જોઈએ.

આજે જયારે ગાયોને કતલખાનામાં લઈ જવાય છે ત્યારે કાલિદાસે રઘુવંશમાં કહેલ ગૌપ્રેમ ઘણું બધું કહી જાય છે. ગાયને હિસંક પશુઓથી દૂર રાખવા જણાવવામાં આવ્યું છે. ગાયને ઘાસ અને શુદ્ધ જળ મળી રહે તે પણ જરૂરી છે. ગાયમાં અનેક સદ્ગુણોનો નિવાસ માનવામાં આવ્યો છે. ક્રાન્તિ,તેજ,ઐશ્વર્ય,યશ,દૂધાદિ ગાય પાસે છે. પરંતુ આજે પ્રકૃતિના તત્વો અને માનવસંશાધનોનો ઉપયોગ બેફામ થઈ રહયો છે. તેના માઠાં પરિણામો પણ આવવા લાગ્યા છે.

જો આમને આમ આજનો મનુષ્ય આ પોકારને સાંભળ્યો ન સાંભળ્યો કરી દેશે તો માનવજાતની ભાવિ પેઢીને વધુ નુકશાન થવાનો સંભવ છે.આજે ઘણા બધા પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓનું ભાવી જોખમમાં મૂકાઈ રહયું છે.'અથર્વવેદ'ના ગૌસૂકતોનો હેતુ પણ પ્રકૃતિના સંતુલન માટે પૃથ્વી અને ગાયોને સુરક્ષિત રાખવાનો છે. વૃક્ષોનું છેદન, વનોનો સંહાર અને ગૌહત્યા કરનાર આજના મનુષ્યે ચિન્તન કરવું જરૂરી છે. કે જેને પુરાણોમાં આપણે દેવતા તરીકે માનીએ છીએ તેનો જ સંહાર કરીએ. જે ભવિષ્યમાં આપણા જ નાશનું કારણ બની શકે ખરું. આપણા કૃષિપ્રધાન દેશમાં પશુપાલનની પ્રમુખ ઉપલબ્ધિ પશુઓનું ગોબર છે. ગોબરનો ઉપયોગ ઘરેલું રસોઈમાં બળતણ તરીકે થાય છે.

આપણે માનવશક્તિ અને કુદરતી બક્ષિસોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકીએ તો સંપતિ અને સમૃદ્ધિ આપોઆપ વધશે. આમ કરવું હશે તો આપણે ખેતી અને ગૌપાલન તરફ આજે ધ્યાન આપીએ છીએ તેથી પણ વિશેષ ધ્યાન આપવું પડશે. ભૂમિ કદાપિ શોષણનું સાધન ન બનવી જોઈએ. આપણું ગૌધન ખાંડુ–માંડુ હવે નહિ ચાલે, પણ જોઈને આંખ ઠરે એવું ગૌધન હોવું જોઈએ. જે દેશમાં દૂધઘીની નદીઓ વહેતી હતી તે દેશમાં જ ચોખ્ખા દૂધી મળવા દુર્લભ થાય તે આપણી કેવી દુર્દશા કહેવાય ?

❖ *સંદર્ભસૂચી*

(૧) અથર્વવેદ–સુબોધ હિન્દી ભાષ્ય

ચૌખંબા સંસ્કૃત સિરીઝ, વારાણસી

(૨) કૌટીલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર–ડો. નર્મદા રાવલ

પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ

(૩) બ્રહમપુરાણ– મહર્ષિ વ્યાસ

ગુરુમંડલ ગ્રંથમાળા, મનસુખરાય મોર, કલકતા

પ્રથમ સંસ્કરણ – ૧૯૮૩

(૪) મહાભારત–વેદવ્યાસકૃત

ભાષાંતરકર્તા–સ્વ. રા. રા. મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટ

આવૃતિ– ૧૯૨૩

(૫)રઘુવંશ–કાલિદાસ

મોતીલાલ બનારસીદાસ , દિલ્લી

આવૃતિ–૨૦૦૪

IFRS AND ROLE OF MANAGEMENT ACCOUNTANTS

- PRAKASHCHANDRA P. PARMAR
M.COM., M.B.A., B.ED., NET

Abstract
IFRS has today become a universal financial reporting language through which all the global companies are communicating with its global investors rather than having a divergent set of standards applied differently in different countries. Against this background the present article begins with the concept and background of IFRS. The article further highlights the evolution of management accounting and explores the changing role of Cost and Management Accountants (CMAs) in IFRS regime.

Key Words: (IFRS, CMAs, Convergence, Accounting Standards)

Introduction

Over the years it has been accepted in the business community that accounting is the language of business and the financial information is a kind of language. In order to ensure its usefulness, the financial information should not only be intelligible but should also help the company to take the investment and credit decision wisely.

With the ongoing globalization process, the accounting profession is facing the pressure to present the financial position by using unique accounting procedure in such a manner so that the entire business community can understand it.

With different countries following their own accounting standards it has become an absolute necessity that there should be harmonization of accounting standards in wake of the globalization, liberalization and privatization process. There is a need to establish an international accounting standards, which will allow new era of evolution helping the global investor so as analyze the rate of return based on the comparative analysis of balance sheet and profit and loss account with the companies operating beyond their national boundaries.

Back Ground of IFRS

IFRS are the accounting rules by the International Accounting Standard Board (IASB) an Independent organization based in London. Before the inception of IASB, International Standards were issued by IASB's predecessor, the IASC a body established in 1973 through a agreement made by professional accounting bodies from Australia, Canada, France, Germany, Japan, Mexico Netherlands. United Kingdom, Ireland.

In late 1997, IASC recognized that to continue to perform its role effectively must find a way to bring about convergence between national accounting standards and practices and high quality global accounting standards. In 1997 IASC formed a strategic working party that published a discussion paper in 1998 and final recommendation in 1999. IASC board approved the proposal in 1999 and the IASC member bodies in the year 2000. The new accounting setting body was named as International Accounting Standard Board (IASB) and since the year 2001 has been performing the rule making function.

IFRS is a universal financial reporting language consisting of set of high quality, understandable and enforceable global accounting standards.

International Financial Reporting Standards (IFRS) comprises of

? IFRS Standards issued after 2001

? International Accounting Standards issued before 2001

? Interpretation originated from International Financial Reporting Interpretation Committee (IFRIS) issued after 2001

? Standard Interpretation Committee (SIC) before 2001.

Importance of IFRS

IFRS is rapidly gaining acceptance as of now 100 countries require or permit to use IFRS.China and Canada have decided to converge from 2008 and 2011 respectively.

It is also very encouraging to note that Institute of Chartered Accountant of India has also set out a roadmap to converge with IFRS by 2011.

Convergence will bring both opportunity and challenges. Opportunity, which comes with the use of singular financial, reporting framework, eases access to global capital market, peer group comparison, cross border acquisition or strategic transaction amongst others. Challenges include uniform interpretation and application of principles based standard.

Gordon (2008) have listed the following benefits from the adaptation of IFRS:

? Better financial information for the shareholders.

? Enhanced comparability.

? Improved transparency of results.

? Decreased Cost of Capital.

? Increased Ability to secure cross border listing.

? Better management of global operation.

? Better financial information for regulators.

Thus IFRS adoption could make it less costly for investor to compare firms across market and countries. A common set of accounting standards would reduce information asymmetries among the investors and lower estimation risk by increasing comparability between lower and higher quality firms resulting in integration of capital markets.

IFRS in Indian Scenario

In this scenario of globalization India cannot insulate itself from the development-taking place worldwide. The paradigm shift in the economic environment in India during the last few years have led to the increased attention being devoted to accounting standards as a means of ensuring potent and transparent financial reporting by any corporate.

At present Accounting Standard Board (ASB) of ICAI (Institute of Chartered Accountants of India) formulates the Accounting Standards in India. But as these accounting standards are sensitive to the local environment and hence depart from the corresponding IFRS in order to ensure consistency with legal, regulatory and economic environment in India.

But in the present scenario of globalization and liberalization, the world has become an economic village. The use of different accounting framework in different countries which requires inconsistent treatment and presentation of same underlying economic transaction creates confusion for users of financial statements. This confusion results in inefficiencies in the capital market all over the world.

As the world continues to globalize, the discussion on convergence of Indian GAAP with IFRS has significantly increased its momentum. It started with the formation of the IFRS task force by the council of ICAI.

Ministry of Corporate Affairs have stated categorically its vision on convergence with IFRS as

? To have a set of financial reporting system and a regulatory framework to enhance and maintain investor confidence.

? To enable accessibility of the financial information to the global investors since the need for restatement of accounts would be obviated for Indian companies seeking to tap international financial markets.

? To fulfill the G-20 Commitment which will ensure lower compliance costs.

Ministry of Corporate Affairs (MCA) has also set a road map for the convergence to IFRS:

	Will Apply to	Date of Applicability
Phase 1.1	NSE- Nifty 50 and BSE – Sensex 30 companies	1st April, 2011
Phase 1.2	Companies listed in Overseas Stock exchange	
Phase 1.3	Companies with Net worth 1000 Crores	
Phase 2 1	Companies whether listed or not having Net Worth exceeding Rs. 500 Crores but not above Rs. 1000 Crores	1st April, 2013
Phase 3	Listed Companies having Net worth of Rs 500 Crores or Less.	1st April, 2014

Source: Website of Ministry of Corporate affairs

It is also very much encouraging to note that Government have till date released 35 Indian Accounting standards reflecting the serious effort put behind to converge with IFRS resulting in harmonization of Accounting Standards in India with the rest of the world for the benefit of the global investors.

Evolution and Importance of Management Accounting

Prior to the industrial revolution, accounting was a one-way integral process. But the specialization of production and its rapid growth raised the claims of capital accumulation and external sources of financing for large investment. This resulted in the accounting being divided into Financial Accounting and Management Accounting. Kaplan (1984) stated that as far as management accounting is concerned the demand for internal proposes arose in the middle of the 19th century. Management Accounting techniques were significantly evolving with the cost accounting; capital accounting and financial accounting system were being kept separately with the cost accounting system being typically designed for and operated by manufacturing department.

In the year 1923 Clarke published his famous "Studies in Economies of Overhead' which highlighted the evolution of Management Accounting. His "different cost for different proposes" has prevailed as a milestone for cost and management accounting thoughts for decades.

Cost and Management Accounting as a discipline has come a long way since and in the last two decades there has been a paradigm shift with the focus sifting from "reduction in waste in the process" to "creation of value."

As per Abdel Kader and Luther (2006) "The focus of Management Accountants shifted to generation or creation of value through the effective utilization of resources."

The management of value creation is followed by the change in the traditional oriented management accounting techniques to innovative strategic oriented techniques like Economic Value added, Activity based Costing, Value Based Management, Customer Time Life Value etc.

Thus, Management Accounting techniques can be utilized as a universal tool for satisfying different purpose for all interested parties. Thus the main purpose of management accounting is not only to create values for the shareholders (the owners of the company) but the stakeholders (customers, employees etc) too.

We can readily interpret from the above paragraphs that there needs to be intersection between Cost and Management Accounting and different internal report system along with Financial Accounting so as provide a meaningful picture to the external users.

The complexity of the business world, innovation and global competitions are the reason for integration of the management accounting procedure, higher international mobility of capital and integrating the capital markets being the driving force of convergence of the financial reporting standards.

The IASB's (International Accounting Standard Board) framework for preparation and presentation of Financial Statement states categorically "The objective of financial statements is to provide information about the financial position, performance and changes in financial position of an entity that is useful to a wide range of users in making economic decisions". (IASB, Framework Para. 12).

Though IFRS is basically for the utilization of external users but the functions of accounting as a system of recording transactions and presenting the financial data can be extended to influence internal and external environment to meet the information needs. Management accounting as a branch of accounting can interpret the data so as to present a meaningful picture of the financial statement to a wide range of users for decision-making purpose.

The integration of Financial Accounting and Management Accounting is not a new concept but a few literatures in the past have looked into the aspect. The terms like "integration of Financial and Management Accounting system" (Angelkort and WeiBenberger (2009)) or "The convergence of Financial and Management Accounting (Taipaleenmaki and Ikaheimo (2009).

The importance of Cost and Management Accounting in this IFRS era cannot be over emphasized. Definitely CMAs do have a greater role to play in this IFRS regime to create value to the shareholders, which will result in long-term profitability and growth for the company and the country as a whole.

Conclusion

Thus the role of CMAs in IFRS era is manifold. His responsibility includes not only in effective implementation of IFRS in organization but also to develop new and innovative management concepts, techniques and standards which would help the management in better internal control and decision making process.

It is very heartening to note that ICWAI for benefits of its member and other professionals have started a "Certificate Course in IFRS" which not only provides a great exposure to IFRS but also provides practical solutions regarding effective implementation of IFRS. With IFRS regime to start from April 2011 and Indian Corporate gearing up to face the challenge, the expectations from Indian CMAs have increased to guide the Indian Corporate for smoothly passing to this new regime by utilizing their expertise and knowledge thus making India in the elite league of countries which have converged to IFRS.

Reference

1. www.mca.gov.in (Ministry of Corporate Affairs Website).
2. www.ifrs.org
3. Vandana Saxena (2009), IFRS Implementation and Challenges in India.
4. www.icwai.org
5. www.icai .org

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

Carbon Credit: Concept & Accounting

- **Deepa Chandwani**
M.A., M.COM., M.PHIL., NET., SET

Abstract
The greenhouse gas market has developed significantly over the past several years. From a theoretical construct proposed by politicians and academics during the early to mid 1990s, to an important part of the Kyoto Protocol in 1997 to what is today a vibrant and active market that has seen in excess of 250 million tones of CO2 equivalent (tCO2eq) transacted. Trade in carbon credits has the potential to make forestry more profitable and sustain the environment at the same time.
Global climate change is inextricably linked with the enhanced build-up of greenhouse gases. Emissions-trading in the form of carbon credits or CERs is opening up a new vista of trade opportunities with prospect for gradual reduction of emissions, particularly by the developed nations under Annexure-I categories. The paper highlights the emerging issues linked to the modalities of emission-trading, together with scope for developing sound accounting procedures for trading carbon credits.
KEYWORDS: Air pollution, Global warming, Carbon emission, Carbon trading, the Kyoto Protocol

Growing Environmental Problem
One of the environmental threats our planet faces today is the potential for long-term changes in the Earth's climate and temperature patterns known as global climate change. Scientists estimate that as a result of global climate change, the Earth's average temperature could increase as much as six and one-half degrees Fahrenheit by the year 2100. While this may not sound like much of an increase, if the temperature increase approaches the six and one-half degree mark, the Earth will be a much different place than we know it today. To gain an appreciation of how different the Earth could be, consider that during the last ice age, when our planet was on average only nine degrees Fahrenheit cooler, the area that is now New York City was under 1,000 feet of ice.
To prevent this sort of disruption to the many natural and human systems that everyone on our planet depends on, we must all work to control global climate change. Determining the potential causes of global climate change has been a long-term process that has involved the work of thousands of scientists around the world. An important step in this process was made in 1995 when over 2,500 scientists from around the world agreed for the first time that emissions of greenhouse gases from human activities have influenced the global climate. As a result, the question is no longer whether humans are altering the world's climate, but where, when, and by how much. The great importance of this scientific conclusion is that we now know that in order to prevent the onset of catastrophic changes to the Earth's climate, humans must reduce their emissions of greenhouse gases.

The Kyoto Protocol
On Wednesday 16th February 2005, some 8 years after the world's nations came together in Kyoto in Japan in 1997 to discuss Global Warming, the Kyoto Protocol finally came into force. The very phrase 'Kyoto Protocol' has become synonymous with the idea of saving the planet from global meltdown, and yet in truth quite what we should be expecting to happen next remains something of a mystery. The Kyoto Protocol aims to tackle global warming by setting target levels for nations to reduce greenhouse gas emissions worldwide. These targets vary between countries and regions, but globally the initial target is to reduce greenhouse gas emissions to 5.2 percent below 1990 levels (base levels) during the 'commitment period', i.e.'08-12. The convention covers all green house gases not covered by the '87 Montreal Protocol to the United Nations Convention on protection of the ozone layer. The focus of the Kyoto Protocol, however, is on the reduction in the levels of the following six gases: Carbon Dioxide (CO2), Methane (CH4), Nitrous Oxide (N2O), Hydroflurocarbons (HFCs), Perflurocarbons (PFCs) and Sulfur Hexafluoride (SF6).

The Kyoto Protocol MECHANISM
The protocol broke new grounds with three innovative mechanisms Joint Implementation (JI), the Clean Development Mechanism (CDM) and International Emission Trading/Carbon Trading, which have been designed to boost the cost effectiveness of climate change mitigation by opening ways for parties to cut emission or enhance 'sinks', more cheaply abroad than at home. The developed countries

Joint Implementation

Joint Implementation (JI) is a project-based mechanism developed under the Kyoto Protocol (KP), designed to assist Annex 1 countries in meeting their emission reduction targets through joint projects with other Annex 1 countries, meaning that JI projects can only be implemented between capped industrialized countries. One or more investors (Governments, companies, funds etc) will agree with partners in a host country to participate in project activities which generate Emission Reduction Units (ERUs), in order to use them for compliance with targets under the Kyoto Protocol.

CDM Project Cycle

Participants must prepare a 'Project Design Document' including a description of the baseline, i.e. the technology to be used, and the monitoring methodology to be used, an analysis of the environmental benefits that the project is intended to generate. The 'Project Design Document' is first submitted to the National CDM Authority for validation, after receiving which the same is registered in the 'Host Country'. Then the 'Project Design Document' is submitted to UNFCCC, an international operational entity for review and validation. It does so after providing an opportunity for public comments and taking the same into account. After a project is duly validated, the operational entity forwards it to the executive board for registration. The project is then ready to be operationalised. Once the project is running, it will be monitored by the 'Host Country' throughout the project cycle.

The CDM Project Cycle comprises seven steps viz,

a. Submission of the project design document to the National CDM Authority;

b. Project registration in the host country;

c. Project validation and registration by the Executive Board of the UNFCCC;

d. Project monitoring by the host country;

e. Verification and certification;

f. Issuance of Certified Emission Reductions (CERs)

CER: A CER unit is equivalent to one tone of CO_2. The CER can be allotted in two different ways. One is a fixed crediting period of 10 years or first crediting period of 7 years which can be extended twice for a period of further seven years, however, subject to undergoing the project Validation process again.

International Emissions Trading

IET is a flexibility mechanism of the Kyoto Protocol which allows the trade of Assigned Amount Units (AAUs) among Annex B countries.

Carbon Trading

What does this all have to do with carbon emissions trading? Under the UNFCCC, countries are permitted to use a trading system to help meet their emissions targets, although the details are yet to be agreed upon. In principle, a country may allocate permits to individual companies for the emission of a certain quantity of greenhouse gases. If permits are only issued to a level equal to or below the assigned amount, then a country should meet its Kyoto commitment (assuming that the measures of its emissions are accurate). If a country is incapable of meeting its target, it could conceivably buy permits from countries that are under their targets. Similarly, companies within a country that prove more able to reduce their emissions would be allowed to 'trade' excess permits to other, more polluting, enterprises.

Carbon Credit

Carbon Credit is a market based mechanism where countries/companies can emit a set amount of CO_2 over the course of a given time period. If they emit less than that, they can sell that remaining credits to those who are unable to get emissions down the set level/quota. Carbon Credits are Certificates awarded to countries that are successful in reducing emissions of green house gases. Carbon Credit represents 1 Ton of Co_2 either removed from the atmosphere or saved from being emitted.

Carbon Credits are gained by those companies and manufacturers that use environment friendly forms of production and produce environment friendly products by reducing GHGs emissions. Every country that reduces CO_2 to below a particular level can sell extra reduction as a credit to a company that has not reduced amount of GHGs emissions and which cannot meet its GHGs reduction target can buy credits from other companies that have credits in excess. This is called Emission Trading System often called Cap & Trade.

Trading of Carbon Credits is done in the form of Certified Emissions Reductions (CER). CERs are in the form of certificates.
1 CER = 1 ton of CO2.

Carbon Credit in India

INDIA, being a developing country, is exempted from the requirement of adherence to the Protocol. However, it can sell the Carbon Credits to the developed countries. Companies investing in windmills, Bio-Diesel, Co Generation, Bio-Gas are the ones that will generate Carbon Credits for selling to the developed nations. Under the Clean Development Mechanism, entities in India have set up GHGs reduction project to generate carbon credits and earn revenue. An entity desirous of undertaking a CDM project activity to generate carbon credits, needs to go through several stages.
It is found that as on 19th October 2011, there are details of 816 projects that are registered by UNFCC. However some of the projects are withdrawn/reviewed/rejected subsequently. Excluding such projects, there are 617 registered projects.

ACCOUNTING ASPECT of Carbon Credit

There is currently no authoritative guidance either from the International Accounting Standards Board (IASB) or Financial Accounting Standards Board (FASB) in the US for accounting of carbon emissions and credits, although the boards have issued some guidance in the past. In 2004, IASB has issued IFRIC 3 – Emission Rights, to provide Guidance on this aspect, but soon withdrawn in June 2005 due to criticism on account of Potential volatility arising from recognizing changes in the value of allowances and movement of provisions for emissions in the income statement
In the US, Emerging Issues Task Force (EITF) sought to provide guidance on this aspect under EITF 03-14, but the same was also dropped from the agenda. In 2007, the two boards have again taken up a joint project to address emissions accounting but is again paused currently and a decision is likely to be taken in the coming months
Due to lack of any mandatory guidance on this there are currently divergent accounting practices in vogue. Differences exist on the accounting for development of projects under CDM mechanism, generation of CER's, timing of recognition, sales and inventory valuation etc
Currently carbon related transactions can be accounted with reference to IAS (Inventories), IAS (Government grants), IAS 37 (Provisions), IAS 38 (Intangible Assets) and IAS 39 (Financial Instruments)

Sr No	What can carbon Credit be?	AS Applicable	Reasons for classification	Advantages of this classification	Disadvantages of this classification
1	An Intangible Asset	AS-26	Carbon Credits are identifiable non- Monetary Asset without physical substance held for use in the production or supplying of goods or services for rentals to others for administrative purposes	1. Tax benefits for the company classifying this as an Intangible Asset. 2. Benefit of Amortisation can also be availed on this asset.	1. Maintenance of Separate Asset Register for this Asset. 2. Capital gains on the sale of this Asset. 3. If the transactions are too many the Amortisation calculation gets tough. 4. Very Volatile Asset, therefore Asset valuation shall be affected.
2	A Contingent Asset	AS-29	CER or the Carbon Credits are an asset in which the possibility of an economic benefit depends solely upon future events that can't be controlled by the company. Due to the uncertainty of the future events, these assets	1. Tax benefits for the company classifying this as an Contingent Asset. 2. Benefit of Amortisation can also be availed on this asset.	1. Stakeholders in a dilemma, regarding the date of realisation of this asset. 2. Financial Reporting will complicate, since this would require an audit for

2	A Contingent Asset	AS-29	CER or the Carbon Credits are an asset in which the possibility of an economic benefit depends solely upon future events that can't be controlled by the company. Due to the uncertainty of the future events, these assets are not placed on the balance sheet. However, they can be found in the company's financial statement notes.	1. Tax benefits for the company classifying this as an Contingent Asset. 2. Benefit of Amortisation can also be availed on this asset.	1. Stakeholders in a dilemma, regarding the date of realisation of this asset. 2. Financial Reporting will complicate, since this would require an audit for quantification of this Contingency. 3. Since the companies can trade on this as a derivative or even sell and purchase it frequently, there for the value of contingency would keep on changing.
3	An Inventory	AS-2	Carbon Credits are purchased and sold as an item of inventory. Besides they even posses the qualities of " Goods" i.e they can be bought and sold in the market and	1. Easy Computation. 2. Governments have an edge since the sale of the inventory attracts the Corporate tax	1. Valuation Issues i.e Cost or net realisable value, w.e is lower. 2. Separate employment to asses the Inflow and outflow of the credits.3. Foreign Currency exchange rate would make the accounting more complicated.
4	Other Income	AS-9	Income from Carbon Credits can also be recorded as another income. This is usually done when the treatment of these credits is not certain.	1. Easy Computation. 2. Governments have an edge since the sale of the inventory attracts the Corporate tax	1. It is an important and material item, but shall be looked upon by the investor as just another income. 2. Will attract Corporate Tax

The Detailed study on the accounting of Carbon Credits or the Certified Emission Reductions signifies that there is no particular method of recording these credits in the books of accounts.

References

CA (Dr) Satyajit Dhar ,''Carbon Emissions trading in India, A study on Accounting & Disclosures Practice'', The Chartered Accountant Journal, December 2012, Pg 85-91

CA Vineet Raju P, '' Carbon Credits-An Accounting Perspective'', The Chartered Accountant Journal, November 2012,Pg 64-69.

http://www.onlinecarbonfinance.com/india-and-carbon-credits

Bhatia,Jatinder.S. and Harsh Bhargava.2006.'Global Warming and Clean Development Mechanism Projects: State and Trends in India', The ICFAI Journal of Environmental Economics,4(3):71-81

www.carbonfinance.com

http://www.pewclimate.org

www.thehindubusinessline.com

www.onlinecarbonfinance.com

www.savetheplanet.com

http://www.researchandmarkets.com/

Hepburn, C. (2007): "Carbon Trading: A Review of the Kyoto Mechanisms", Annual Review of Environment and Resources, 32: 375-93.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

A SOCIOLOGICAL THEORY BASED STUDY OF MASS MEDIA CO-RELATING ADVERTISING.

- MADHVI. R. ACHARYA
(M.A. with Entire English)
Assistant Professor,
P. D. Pandya Mahila Commerce College, Ahmedabad

LITERATURE—DEVELOPMENT—SOCIETY

Literature is derived from the Latin word , "litterae". Literally translated, the word literature means 'acquaintance with letters'.The simplest definition of **society** is a group of people who share a defined territory and a culture. In sociology, we take that definition a little further by arguing that society is also the social structure and interactions of that group of people.

DEVELOPMENT: How are we to define development?

The first element is change-movement from one state to another. The second aspect is-this change is understood to have a permanent impact. The third usage is it refers to growth to certain stages. Literature means something that is written for refreshing and inspiring the mind. It records the thoughts and feelings of great minds. It attracts in two ways through its matter and through its manner. The matter must be such that those who read it are interested in some way. The manner must be such as will be pleasing to the reader and adds to his fund of knowledge.
Robert Merton introduced a form of functionalism in his 1949 book *Social Theory and Social Structure* ,.. His "functional analysis" detailed how the study of social artifacts (such as media use) could lead to the development of theories explaining their "functions." Merton derived this perspective from earlier forms of structural-functionalist theories that were used in anthropology and sociology. Functional analysis argues that a society can best be viewed as a "system in balance," consisting of complex sets of interrelated activities, each supporting the others. All forms of social activity play a part in maintaining the system as a whole.

MASS MEDIA-DEVELOPMENT-SOCIETY

In today's society, mass media, including television, radio and newspaper or magazines have become very dependable sources to so many people. Today people spend many hours everyday reading about celebrities in the tabloids, watching biased news channels, or participating in violent videogames.. Sociologists refer to this as a mediated culture, where media refelects and creates the culture. Communities and individuals are bombarded constantly with messages from a multitude of sources including t.v., billboards and magazines. These messages promote not only products but moods, attitudes and a sense of what is and is not important. What role does mass media play? Legislatures, media executives, local school officials, and sociologists have all debated this controversial question. While opinions vary as to the extent and type of influence the mass media wields, all sides agree that mass media is a permanent part of modern culture. Three main sociological perspectives on the role of media exist: the limited-effects theory, the class-dominant theory, and the culturalist theory.
Limited-effects theory : The **limited-effects theory** argues that because people generally choose what to watch or read based on what they already believe, media exerts a negligible influence. This theory originated and was tested in the 1940s and 1950s.The studies found that well-informed people relied more on personal experience, prior knowledge, and their own reasoning.. This theory came into existence when the availability and dominance of media was far less widespread.
Class-dominant theory: The **class-dominant theory** argues that the media reflects and projects the view of a minority elite, which controls it. Those people who own and control the corporations that produce media comprise this elite.
The **culturalist theory**: This theory was developed in the 1980s and 1990s, combines the other two theories and claims that people interact with media to create their own meanings out of the images and messages they receive. This theory sees audiences as playing an active rather than passive role in relation to mass media.

Marriage of Advertising and Media

“Advertising and mass media marched hand in hand into the modern world”, write advertising Sociologists Leiss, Kline and Jhally. The Print media could not grown to its contemporary size without advertising. Neither would radio or television be as important in our daily lives as they are now without advertising. Already in 19th century the news papers and magazines got a part of their revenue by selling advertising space. During the first decades of 20th century print advertising became more common, and further more advertising grew along with the development of electronic media. Soon it became the main financing source to radio and television. Thus advertising and media organisations work as intermediaries between the goods producers and media audiences.

Before Modern Advertising

In the American colonial period, advertisements were primarily signboards on inns, taverns, coffee houses, and the like, basically for travellers. The first newspaper to appear continuously, the Boston News Letter, which was established in 1704. It contained advertisements like Real estate advertisement ,rewards for runway apprentices, sale of wine, cloth. These advertisements were limited to text, they contained no photographs or drawings. Benjamin Franklin founded the Pennsylvania Gazette in 1729 which included more advertisements than did any other colonial newspaper. Over the next century, there was little subsequent change in advertising. Advertisements provided information about goods for sale, arrivals and departures of ships and stagecoach schedules. In the 1860s,newspaper circulation increased and magazine and periodical advertising began, and Multicolumn display advertisements were designed.

Industrialization and Advertising Co- related with Society

Increased mechanization paved the way for a wave of technological change in the 1870s and 1880s. Manufacturers created brand names and sought to familiarize buyers nationally with their product. Where a housewife had once ordered a pound of generic baking powder, now she was encouraged to insist on known quality by requesting only Royal Baking Powder. By 1900 full-page advertisements, especially in women’s magazines, sought to influence women’s choices. Until the 1890s, conceptualization and preparation of advertising copy were the responsibility of the firm placing the advertisement . But as companies followed, Advertising agents, soon came to be known as advertising agencies took on their modern form: writing copy, creating trademarks, logos and slogans and overseeing preparation of art work.

Types of Advertising

Virtually any medium can be used for advertising. Commercial advertising media can include wall paintings, billboards, street furniture components, printed flyers and rack cards, radio, cinema and television adverts, , mobile telephone screens, shopping carts, , bus stop benches, human billboards, magazines, newspapers, , sides of buses, , in-flight advertisements on or overhead storage bins, taxicab doors, roof mounts and passenger screens, musical stage shows, subway platforms and trains, audio and video, posters, and the backs of event tickets and supermarket receipts. Any place an "identified" sponsor pays to deliver their message through a medium is advertising.

Digital advertising

Television advertising / Music in advertising
The TV commercial is generally considered the most effective mass-market advertising format. The majority of television commercials feature a song or jingle.
Infomercials: Infomercials is a long-format television commercial, typically five minutes or longer. It describes, display and often demonstrate products and their features.
Radio **advertising** is a form of advertising via the medium of radio. Radio advertisements are broadcast as radio waves to the air from a transmitter to an antenna and a thus to a receiving device..
Online advertising- Online advertising is a form of promotion that uses the Internet and World Wide Web for the expressed purpose of delivering marketing messages to attract customers. Online ads are delivered by an ad server. Examples of online advertising include contextual ads that appear on search engine results pages, banner ads, in text ads, Rich Media Ads, Social network advertising, online classified advertising, advertising networks and e-mail marketing, including e-mail spam.

Covert advertising, also known as guerrilla advertising, is when a product or brand is embedded in entertainment and media. For example, in a film, the main character can use an item or other of a definite brand.

Press advertising- Press advertising describes advertising in a printed medium such as a newspaper, magazine, or trade journal. This encompasses everything from media with a very broad readership base, such as a major national newspaper or magazine to local news papers..
Billboard advertising Billboards are large structures located in public places which display advertisements to passing pedestrians and motorists. Most often, they are located on main roads with a large amount of passing motor and pedestrian traffic.

Global advertising- Advertising has gone through five major stages of development: domestic, export, international, multi-national, and global.

In-store advertising- In-store advertising is any advertisement placed in a retail store. It includes placement of a product in visible locations in a store, such as at eye level, at the ends of aisles and near checkout counters eye-catching displays promoting a specific product, and advertisements in such places as shopping carts and in-store video displays.
Street advertising- This type of advertising first came to prominence in the UK by Street Advertising Services to create outdoor advertising on street furniture and pavements.
Celebrity branding- This type of advertising focuses upon using celebrity power, fame, money, popularity to gain recognition for their products and promote specific stores or products.. Celebrities are often involved in advertising campaigns such as television or print adverts to advertise specific or general products.

A Critical Theory of Advertising

Since the emergence of critical media studies in the 1970s a substantial literature has developed that examines and questions the role of mass communication and advertising within the institutional structures of contemporary societies. Hereafter, ‘ Social Communication in Advertising ‘ related with Persons, Products and Images of well Being, works powerfully in the field of advertising.
Leiss/Kline/Jhally(sociologists) text locates advertising within the larger structure of a ‘market-industrial economy’ where the institutions of media, industry and advertising convergeThe first study derived from Jhally’s dissertation, involves an analysis of television commercials sampled from sports programming targeted to males, and prime time programming targeted to females. Jhally’s goal was to illuminate “the differentiated codes used by advertisers in their messages directed at male and female audiences”. The study reveals that advertisers utilize different codes and strategies to appeal to different audiences and genders. For instance, “beauty” , “family relations” and “romance” are codes used to address female audiences while “ruggedness”, “tough” and “fraternity” are primarily male advertising codes. The second study conducted by Leiss and Kline, involves the historical examination of magazine advertising for the trends and uses of audience codes. Following Leymore’s semi logical analysis in Hidden Myth-Structure and Symbolism in Advertising(1975) they analyze magazine ads for their use of ‘person’, ‘product’ and ‘text’. There was steady decline in the use of text or copy in ads but but there was increase in display and illustrations.Leiss, Kline and Jhally have expanded the category of ‘ information’ within advertising to include not just functional product information, but social symbolic information as well, telling individuals, what they must buy to become fashionable, popular and successful while inducing them to buy particular products to reach these goals. According to the analysis presented in SCA, about the significance and power of advertising, is not much economic but is cultural, “Advertising is not just a business expenditure undertaken in the hope of showing some merchandise off the store shelves, but is rather an integral part of the modern culture.” Furthermore, it is cultural symbolism and images that provide crucial insights into the nature and functions of advertising .

Wolfgang Fritz Haug examines mass communication and advertising as key elements. And argues that commodity aesthetic involves the promise of happiness engineered by advertisers through the consumption of images which appeal to human needs and sensuality. dual ads. Above all, advertising theory viewed from a historical, developmental perspective, advertising must be viewed against the erosion of traditional social structures of meaning which it replaces with ideals and images of privatized commodity consumption. Democracy requires that its citizens express concern about public life and actively participate in efforts to reform and improve society.

GROWTH OF LANGUAGE-LITERATURE-SOCIETY

The most famous example of Middle English is Chaucer's ***"The Canterbury Tales"***, collection of stories about a group of thirty people who travel as pilgrims to Canterbury, England. The portraits that he paints in his Tales give us an idea of what life was like in fourteenth century England. *Modern English (1500 to the present):* Modern English developed after William Caxton established his printing press at Westminster Abbey in 1476. Johann Gutenberg invented the printing press in Germany around 1450, but Caxton set up England's first press. The Bible and some valuable manuscripts were printed. The invention of the printing press made books available to more people. The books became cheaper and more people learned to read. Printing also brought standardization to English.
By the time of **Shakespeare's writings** (1592-1616), the language had become clearly recognizable as Modern English.It was during the English Renaissance that most of the words from Greek and Latin entered English. During the reign of Queen Elizabeth I there was an explosion of culture in the form of support of the arts, popularization of the printing press, and massive amounts of sea travel. England began the Industrial Revolution (18th century) and this had also an effect on the development of the language as new words had to be invented or existing ones modified to cope with the rapid changes in technology. New technical words were added to the vocabulary as inventors designed various products and machinery. These words were named after the inventor or given the name of their choice (*trains*, *engine*, *pulleys*, *combustion*, *electricity*, *telephone*, *telegraph*, *camera* etc).
Britain was an Empire for 200 years between the 18th and 20th centuries and English language continued to change as the British Empire moved across the world - to the USA, Australia, New Zealand, India, Asia and Africa. They sent people to settle and live in their conquered places and as settlers interacted with natives, new words were added to the English vocabulary. .English continues to change and develop, with hundreds of new words arriving every year. At the beginning of the 21st century, it is beyond question that the English language has become the *lingua franca*, the language used for communication between people living in different countries in the world. The famous British linguist, Professor David Crystal in his book "*English as a Global Language*" states that English has become a global language because it has been at the right place at the right time.
Today, English is considered the universal language for business, international communications, entertainment, tourism, trade and technology..

The advertisement has long since become an independent department of literature, subject to its own canons of criticism, having its own laws of composition and conducted by a class of writers. Hence advertising which developed in the late eighteenth century as an increasingly sophisticated and widespread form of brand marketing would seem a separate world from that of the literature of its time. Yet satirists were influenced by and responded to advertising. While copywriters borrowed from the wider literary culture, especially through poetical advertisement and comic imitation.
Modern advertising developed with the rise of mass production in the late 19th and early 20th century. Thus as the economy expanded and the growth of industrial revolution the advertising field grew alongside with literature production and the development of society around us.

Bibliography:

- Sociological theory on Wikipedia.org./wiki/sociological theory
- Introduction to Sociology /Sociological Theory en.wikibooks.org/wiki
- Sociology: literature www.cliff notes.com
- Sociology: the role of Mass media www.cliff.notes.com
- Towards a theory of Advertising

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

"COMPARING THE TWO ESSAYS WRITTEN ON 'HAMLET' BY AMLAN DAS GUPTA AND RAJEEV PATKE"

-P.R SHARMA
M.A.,B.ED., U.G.C NET

Amlan Das Gupta and Rajeev Patke's elucidation on the play 'HAMLET' deploys the different methods to enable the reader to interpret the play lucidly and explicitly as well. Das Gupta and Patke contemplate several issues that seem to be different apparently. Both the scholars commented on 'HAMLET' throwing searchlight on structural aspects. As a form of tragedy, what type of structure the play 'HAMLET' carries? Is it following in pre-defined model of tragedy? Or it follows irrelevant, ambiguous or random sequence of events? Das gupta divulges it more precisely, by referring Auerbach- 'the generous use of the 'laws' or 'humble' style in shakespeare's tragedies- a practice that is unusual in classical tragedy'. Or one may say it is a reversal of a classical stance. Now, by using the words like 'law' and 'humble', what does Auerbach mean? The answer is that, Shakespeare introduced bountiful of secondary actions and characters which are strictly from the standardized point of view, purely irrelevant. By depicting physical features of characters, Shakespeare challenged the traditional structure of tragedy. 'HAMLET' presents this observation very accurately. Even Dr. Johnson praised it with the phrase ,'Praise of Variety'. The structure of 'HAMLET' is not confined to any classical model of tragedy.

Patke and Das gupta both are focusing on 'HAMLET' in their essays with linguistics points also. The first point that strikes in modern reader's mind is the language used by Shakespeare. The words used by Shakespeare to make certain sense may differ from the modern ones. For example, a word 'ecstasy' always means 'madness' in HAMLET but we never associated it with madness. The language used by Shakespeare seems tricky, risky, cranky and experimental. Patke gives many examples to prove this. I am citing one of them herein under: "Of unimproved metal hot and full".

Now, switching over to Das gupta, actually he has not clearly pointed out issues of language as Patke has done, but it is present there also. We have many instances from the essay where puzzling speech of HAMLET is clearly seen. When Hamlet warns his friends for his feign madness- "…As 'well, we know', or 'we could and if we would',Or 'If we list to speak', or 'There be, and if they might'.

I want to mention one more example here, after disappearance of the Ghost, the act when Hamlet himself takes a swear. "Now to my word."

Here the 'word' reflects future action but also confirms his determination. It is well known that Shakespeare is best in coining of words and expressions embedded like gems properly fitted in the decorated crown of language.

Both the scholars also throw light on the problems of textual history of the play 'HAMLET'. Rajeev Patke does it more elaborately than Das gupta does. As it is explicit in Patke's essay, three versions of 'HAMLET' were published: two quartos and the folio were published during Shakespeare's life time. The three editions differ in origin or in history and/or in length. Patke makes it clear how these three editions differ form each other. I am trying to mention it here in nutshell:

- Difference between quarto1 and the folio. (i) The placement of the famous soliloquy, 'to be or not to be' (ii) the closet scene between Hamlet and Gertrude. (iii) The declaration of Hamlet's coming back from the England.
- Difference between quarto2 and the folio. There were some cutting, adding, and editing between these two editions.

Now shifting to Das gupta's essay, he is bringing to us only one scene where Hamlet asks for an oath from his friends. The quarto one and the folio do not have the line 'swear upon his sword'. The folio texts simply indicate the word 'swear'. What we have now available is edited versions of the play that is totally different from what it was in the time of Shakespeare. By citing these examples and giving concrete information about different editions both these scholars are trying to resolve the problematic textual history of 'HAMLET'.

The famous (much debated) question that has always been asked by the scholars from time to time that is- Is Hamlet delaying action? Patke leaves the question just by asking it, but Das Gupta denies this by favoring Hamlet that he is not wasting time but he is more active in turning of his conceptual plan into concrete action.

Das Gupta's essay titled as-TRAGEDY AND THE IRRELEVANT:A NOTE ON HAMLET. What does he mean by using a word 'irrelevant? It doesn't mean the usual sense at all that we perceive. He argues that irrelevancies are not something that is always unnecessary to plot or minimize the effect of it. Das Gupta proves his argument with many instances, at first sight they seem immaterial but they have their importance and impact in the play. As I mentioned earlier, the incident of Hamlet's asking for an oath from his friends and Ghost's shouting for swear behind the curtain seem confusing: at first, PERSONS/FRIENDS from whom he wishes swear and secondly, Ghost's crying is nowhere in old editions. The scenes where the conversation between grave-diggers takes place and Claudius' praises for Laertes in superlative terms are also doubtedly congruent in the play Patke's essay also demands our attention on several issues such as- Is the Ghost merely a spirit or a goblins? Is Hamlet ambitious? In fact, has Ophelia committed a suicide? Or it was merely an accident? These are some inter textual issues which demand debate in detail in the drama.

Now, before concluding, I want to quote Amlan Das Gupta.

"…. They ('irrelevant events') are perhaps indicative of the fact that in human experience, the events that we consider to be of significance co-exist with a thousand irrelevancies".

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

A STUDY OF RESPONSIBILITY ACCOUNTING

- RAJESHKUMAR A. SHRIMALI
M.COM.,B.ED., NET., M.PHIL

Introduction:-
Generally, in the large Companies, Responsibility Accounting is tool of a good control system. This is a system of responsibility, accountability and performance evaluation. There are many control systems in the Accountancy, they all are controlled on the whole organization, while this control system is that it is relevant to measurement of performance of divisions of an organization. Thus Budgeting and standard costing are part of the responsibility accounting process. Responsibility Accounting is very much related with the size of an organization. It is useful for the large scale companies, while small scale companies are not useful as compared to large scale.

Generally this system is useful in those companies which produce very large varity of products and works on large scale, like Hindustan Unilever Ltd. while in small scale companies this is not as such controllable as large scale companies.

Meaning and Definition:-
Responsibility Accounting is a method of accumulating and reporting both budgeted and actual costs, by divisional managers responsible for them. In this system, business activities are identified with persons rather than products for that to make effective control to appoint a manager. Horngren has defined responsibility accounting as, "a system of accounting that recognizes various responsibility
centers throughout the organization and reflects the plans and actions of each of these centers by assigning particular revenues and costs to the one having the pertinent responsibility."

Responsibility Accounting is also defined as, "that segregates revenues and costs into areas of personal responsibility, in order to assess performance attained by persons to whom authority has been assigned."

Assumptions for Responsibility Accounting:-
Responsibility Accounting is based on certain assumptions.
They are as follows:

- It should be a big company with a divisionalized organizational structure and where responsibility are classified at different levels of the organization.
- There are clearly set goals and targets for each responsibility centre.
- Managers must try to attain the goals and objectives.

Significance of Responsibility Accounting:-
The significance of responsibility accounting for management can be explained in the following way:
For Easy Identification:-
With the help of individual responsible managers we can Easy Identify that this performance is satisfactory or unsatisfactory.
Data Availability:-
A mechanism for presenting performance data is provided. A framework of managerial performance appraisal system can be established on that basis, besides motivating managers to act in the best interests of the enterprise.

Ready hand Information:-
Relevant and proper information is available from departmental managers and all are responsible for them to make it accurate.

Planning and Decision Making:-
Responsibility Accounting helps not only in control but also in planning and Decision making.

Delegation and control:-

The twin objectives of Responsibility Accounting are delegating responsibility and with the use of that control areachieved by adoption of this system.

Objective of Responsibility Accounting:-
Following are objectives of Responsibility Accounting.

- To determine the contribution that a division as a sub unit makes to the total organization.
- To provide a basis for evaluating the quality of the divisional managers performance. Responsibility accounting is used to measure the performance of managers and it therefore, influence the way the managers behave.
- To motivate the divisional manager to operate his division perfectly with the basic goals of the Whole organization.

Responsibility Centres:-
For Control purposes, responsibility Center are generally Categorized into :-

1. **Cost Centre.**
2. **Revenue Centre.**
3. **Profit Centre.**
4. **Investment Centre.**

1. Cost Centre or Expense Centre:-
It is defined by CIMA, London, as "a production or service London, function activity or item of equipment whose costs may be attributed to cost units." A responsibility of cost centre is cost centre where the manager is accountable (Considered) those costs which are under his control but not for its Revenue. Only those costs are charged to cost centre which are controllable by the manager of the cost centre.

2. Revenue Centre:-
A responsibility Centre is a Revenue Centre in which manager controls revenues but does not control cost of production /service. Revenue centre may control on selling prices, product mix and promotional activities.

According to CIMA, London, a profit centre is a part of a business accountable for costs and revenues. It may be called a business centre, business unit or strategic business unit. "Un- der profit centre, manager determines the profit of the centre with the help of Revenue and the cost center."

4. Investment Centre:-
It is defined by CIMA, London as Investment Centre, a profit Centre whose performance is measured by its return on capital employed. "Under Investment centre, a manager is responsible for sales revenues and cost and with addition is responsible for some capital investment, this performance is measured in terms of profit as related to capital base. The manager of an investment centre is always interested to earn
a satisfactory return. The return on Investment may be fixed for some period of time."

Transfer Pricing:-
When profit centres are to be used, transfer prices become necessary in order to determine the separate performances of both the buying profit centres. Generally, the measurement of profit in a profit centre becomes complicated by the problem of transfer prices. The transfer price represents the Value of goods / services furnished by a profit centre to other responsibility centres within an organization. This most com-
monly happens in companies with high degree of vertical integration. The transfer price is the price at which a product or service is internally transfer between two units of the same company. For example : Goods From a Holding company may be transferred to its subsidiary in a foreign country or goods from a production department may be sold to marketing department I above situations, the prices are set within a company and the typical market mechanism that fixed the product prices does not apply.

Transfer pricing is very important it directly affected with the revenues of the transferring unit and the costs of the receiving unit, Normally, it affects the divisional profits.
Mainly, there are three objectives that should be considered for setting out a transfer price.

a) Autonomy of the Division:-
The profits of one division should not be dependent on the actions of other divisions.

b) Goal Congruence:-
The transfer prices should not encourage suboptimal decision making.

c) Performance appraisal:-
The prices should enable reliable assessments to be made of divisional performance.

Methods of Transfer Pricing:-
Generally, there are four methods of transfer pricing used,they are as follows:

(1) Variable Cost Method.
(2) Total Cost Method.

(3) Market Price Method.
(4) Negotiated Price Method.

1. Variable Cost Method:-
Under this method, the transfer price is fixed at transfer or unit's variable cost plus mark up, under this situation the variable cost is its opportunity cost. So that naturally, the transfer price will be comparatively low. Variable cost method may not be appropriate from the long point of view because in the long run fixed costs are also relevant.

2. Total Cost Method:-
Here, under this method, the transfer price is set at full cost which includes variable cost. Its only real advantage lies in its simplicity as it is easy to understand and implementation. However, it is not considered a desirable method because its disadvantages are more serious. This method does not provide any incentive to managers of the transferor divisions to keep costs down.

3. Market Price Method:-
Under this method, the transfer price is set at the current price of the product in the market. This method is used only when there is a ready outside market for the concerned product. In this method, needs to be adjusted for cost saving such as reduced, the selling and distribution expenses, commission on sales etc. This method is very practical because this is some what based on the decisions and situations.

4. Negotiated Method:-
Transfer price could be set by negotiation between the buying and selling divisions. This would be appropriate if it could be assumed that such negotiations would result in decisions which were in the interests of the firm as a whole and which were acceptable to the parties concerned.

Summary:-
- Responsibility Accounting is used for large Scale Companies which have various departments and each department have expert departmental responsible manager.
- Transfer pricing is the pricing of internal transfers between profit centres.
- Transfer pricing should encourage to achieve the goal, enable effective performance appraisal and maintain divisional autonomy.
- Various techniques used for such measurement are variable analysis, Return on Investment Residual income etc.
- Price at which such transfer of goods / services / products takes place is known as a transfer price.
- Responsibility Centre is a division of the organization, where an individual manager is held responsible for its division's performance.

REFERNCES
Antle, R., and J. Demski. 1998. The controllability Principle in Responsibility Accounting. | Demski, J. 1994. Managerial used of Accounting Information. Norwell, MA : Kluwer Academic publishers. | Broberg M.P. (1996) www.accountingweb.co.uk.

MULTI PURPOSE RIVER VALLEY PROJECT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

- **DR. DADHICHI. D. JOSHI**
M.COM., PH.D
Assistant Professor,
P. D. Pandya Mahila Commerce College, Ahmedabad

❖ **ABSTRACT**

MPRVP (**M**ulti **P**urpose **R**iver **V**alley **P**roject) as the name suggest are projects which are implemented for not a single reason but for various reasons. The most important reason for undertaking these projects are prevention from flood. But it has many more advantages for which it is undertaken. Basically we may say it is management of water in such a way that if not done so than it may lead to harmful consequences. These projects helps in reducing flood, provides irrigation water, water for human consumption, it helps in generating electricity and so on. There are many such advantages of MPRVP. But as everywhere, here is also a silver lining. It doesn't only have advantages but have some disadvantages too. Like displacement of people, loss of fertility of some areas, fishing culture may be changed, and moreover as these are large projects, it has been seen that it many times creates controversy between neighboring countries. MPRVP are projects of water retention system which are used to a) generate electricity, b) act to prevent water shed flooding, c) provide irrigation, d) navigation e) habitat improvement and f) improve fishery populations. In most cases the habitat improvement and improve fishery populations are fictions that people are told but do not occur.

❖ **INTRODUCTION**

WHAT IS SUSTAINABLE DEVELOPMENT?

Sustainable development is a pattern of resource use that aims to meet human needs while preserving the environment so that these needs can be met not only in the present, but also for future generations. The term was used by the Brundtland Commission which coined what has become the most often-quoted definition of sustainable development as development that "meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." Sustainable development ties together concern for the carrying capacity of natural systems with the social challenges facing humanity. As early as the 1970s "sustainability" was employed to describe an economy "in equilibrium with basic ecological support systems." Ecologists have pointed to The Limits to Growth, presented the alternative of a "steady state economy" in order to address environmental concerns. The field of sustainable development can be conceptually broken into three constituent parts: environmental sustainability, economic sustainability and sociopolitical sustainability.

WHAT IS MULTI RIVER VELLY PROJECT (M.R.V.P)?

MRVP as the name suggest are projects which are implemented for not a single reason but for various reasons. The most important reason for undertaking these projects are prevention from flood. But it has many more advantages for which it is undertaken. Basically we may say it is management of water in such a way that if not done so than it may lead to harmful consequences. These projects helps in reducing flood, provides irrigation water, water for human consumption, it helps in generating electricity and so on. There are many such advantages of MPRVP. But as everywhere, here is also a silver lining. It doesn't only have advantages but have some disadvantages too. Like displacement of people, loss of fertility of some areas, fishing culture may be changed, and moreover as these are large projects, it has been seen that it many times creates controversy between neighboring countries.

MPRVP are projects of water retention system which are used to a) generate electricity, b) act to prevent water shed flooding, c) provide irrigation, d) navigation e) habitat improvement and f) improve fishery populations. However, in most cases the habitat improvement and improve fishery populations are fictions that people are told but do not occur.

❖ **SOME IMPORTANT MULTIPURPOSE RIVER VALLEY PROJECTS OF INDIA**

Following are the important river valley projects in India:

1. **Bhakhra Nangal Project = Punjab, Harayana, Rajasthan**

- It's a joint venture of Punjab, Harayana, and Rajasthan.
- It is India's biggest multi-purpose river valley project so far completed at a cost of Rs.236 Cr.
- It consists of a straight gravity dam, 518 mts long & 226 mts high across the Sutlej at Bhakhra.
- The Bhakhra dam impounds 986.8 Cr cubic mts of water.
- The canal system of the project is now irrigating 14.8 lakh hectares.
- It generates 1204 MW electricity.

2. Chambal Project = Madhya Pradesh, Rajasthan

- The Chambal project being jointly executed by M.P & Rajasthan.
- In the 1st stage, the Gandhi Sagar dam & its 115 MW power station & the Kota barrage were completed.
- The Rana Pratap Sagar dam with a power house of 172 MW capacities was constructed in the 2nd stage.
- The 3rd stage comprises the construction of the Jawahar Sagar dam & 99 MW power stations.
- With the completion of all the stages, the project will generate 386MW of power.

3 Damodar Valley Project = Jharkhand , West Bengal

- This project conceived for the unified development of irrigation, flood control & power generation in W.B & Jharkhand.
- The project is administered by the Damodar Valley Corporation established in 1948.
- The irrigation potential of the project is about 5.51 lakh hectares & its installed power generation capacity is 1181MW.
- It is designed on the lines of Tennesse Valley Authority in the USA.

4. Farakka Barrage = West Bengal

- It consists of a barrage across the Ganaga at Farakka, another barrage at Jangipur across the Bhagirathi, a 39 km long feeder canal taking off from the right bank of teh Ganga, at Farakka & tailing into the Bhagirathi below the Jangipur Barrage.
- Road - Rail Bridge over the Farakka barrage have already been completed.
- The basic Aim of Farakka barrage is to preserve & mountain Calcutta port & to improve the navigatability of the Hooghly River.
- Farakka is to use 40,000 cusecs of Waterout of water stored in the dam to flush the Calcutta port which is get silted up.

5. Indira Gandhi Canal

- It is one of the biggest irrigation projects in the world.
- It began in 1958 as Rajasthan Canal.
- It will provide irrigation facility to N.W region of Rajasthan a part of Thar Desert.
- The project which the use water from the Pong dam consists of 215 km long Rajasthan feeder canal & 445 km long Rajasthan main canal lying entirely in Rajasthan.
- The project will ultimately irrigate about 14.5 lakh hectares.

6. Hirakud Project = Orissa

- The 4801.2 mts long main Hirakud dam in Orissa is on the river Mahanadi.
- Its world's longest dam.
- The project migrates irrigation an area of 11.98 lakh hectares.
- Its present installed power generation capacity is 27.2MW.

7. Kakrapura project = Gujarat

- It is on the river Tapti, 80km upstream of surat,
- It is being built by Gujarat government
- A 621 mts long & 14 mts high weir near Kakrapara in Surat district was completed in 1963.

4. Koyna project = Maharashtra

- It is on the river Koyna & has been built by the Government of Maharashtra.
- It composes the construction of a 208 ft. high dam

5. Nagarjuna Sagar project= Andhra Pradesh

- It is undertaking of the government of A.P. for utilizing the water of the Krishna River.
- It was inaugurated on AUg 4 1967.
- It is suited near Nandikonda Village in Miryalguda Taluk of Nalagonda District.
- It is of 1450 mts long & 92 mts high dam.
- The project will ultimately irrigate about 8.95 lakh hectares.

6. Rihand project = U.P

- This project comprises construction of a concrete gravity dam across the Rihand river in Mirzapur district U.P. & a power house at Pipri & neccessary transamission lines.

7. Thien Dam = Punjab

- A 147 mts high dam built by the Punjab government at Thien Village acorss the Ravi 25 km. upstream of Madhopur head works.
- It will irrigate 8 lakh hectares land & generate 600MW power renamed as Ranjit Sagar dam it was dedicated to the nation on March 4 2001 by Prime Minister Atal Behari Vajpaee.

8. Tungabhadra project = Karnataka & Andhra Pradesh

- It is a joint undertaking by the government of A.P & Karnataka.
- It comprises a 2441 mt long & 49.38 high dam the river Tungbhadra near Malipuram.

DAMODAR VALLEY PROJECT –

The Damodar Valley Corporation, popularly known as DVC, is the first multipurpose river valley project of independent India. The initial focus of the DVC were flood control, irrigation, generation, transmission and distribution of electricity, eco-conservation and a forestation, as well as job creation for the socio-economic well being of the people residing in and around areas affected by DVC projects. However, over the past few decades, power generation has gained priority. DVC operates thermal power stations at Bokaro, Chandrapura, Durgapur and Mejia, with total debated capacity of 2745 MW. The power station at Bokaro was biggest in the country when it was built in the fifties. DVC is expanding its thermal power capacity and with the completion of its present plans by 2012 it would be generating more than 11000 MW of power.

HIRAKUD DAM –

Hirakud Dam is one of the longest dams in the world, about 16 mi (26 km) in length. It was the first major multipurpose river valley project started after India's independence. In the upper drainage basin of the Mahanadi River, centered on the Chhattisgarh Plain, periodic droughts contrast with the situation in the lower delta region where floods may damage crops. The dam was constructed to help alleviate these problems by creating a reservoir and controlling river flow through the drainage system. The dam regulates the flow of the Mahanadi River and produces hydroelectricity through several hydroelectric plants.

BHAKRA DAM-

In the upper drainage basin of the Mahanadi River, centered on the Chhattisgarh Plain, periodic droughts contrast with the situation in the lower delta region where floods may damage crops. The dam

was constructed to help alleviate these problems by creating a reservoir and controlling river flow through the drainage system. The dam regulates the flow of the Mahanadi River and produces hydroelectricity through several hydroelectric plants. The dam was part of the larger multipurpose Bhakra Nangal Project whose aims were to prevent floods in the Sutlej-Beas river valley, to provide irrigation to adjoining states and to provide hydro-electricity. It also became a tourist spot for the tourists during later years because of it huge size and uniqueness. Multi purpose river valley projects that are built on various rivers and can be used for many different purposes. Their main uses are:

1) provides work
2) eliminates flooding
3) provides power
4) provides water for human consumption
5) helps to conserve water
6) provides water for agriculture
7) provides water for industrial uses
8) provides for a fishery where one may not have existed before
9) changes the ecology of the region
10) opens new areas to agriculture

❖ **OBJECTIVES OF MPRVP –**

The most important objective of MPRVP is to control flooding. But it has many other objectives, such as,

1) Provides water for use for human consumption.
2) Power generation.
3) Industrial uses.
4) Agricultural uses.
5) Improved transportation and water control.
6) Lake fisheries.
7) Recreation.

❖ **THE PROBLEMS CREATED BY MPRVP ARE –**

1) They submerge large tracts of prime forest land. This is a loss to the community who are deprived of available land.

2) Many such people need to be relocated to unfamiliar and may be less congenial, lands.

3) This interferes with regime of the river that may choose paths of flow in an unpredicted manner. This in times of floods may inundate areas settled for centuries.

4) Plays havoc with river ecology. Many species of fishes partly spending life in seas return to their spawning spots in the river upstream. Examples are Salmon, Ileesh (Yilasa in 'Telugu'). These find their way blocked permanently by the wall fo a huge dam. In Hoover dam (USA) the engineers devised fish ladders, miniature 'locks' as gates are known in rivers. The salmon is expected to climb and follow this route! This is one example.

5) Water table in surrounding farm land may rise rendering the land alkaline or unsuitable for agricultural operations.

6) Stagnant water of the pondage behind dam may become secure breeding zones for malaria carrying musquitoes and other such deseases.

7) Unsettling the underlying geological strata, particularly in old loose rock like the Deccan may set up geological instability resulting in undesirable and unwanted seismic activity including quakes. Koyna dam in mid-western Deccan has proved this amply. These projects also generally displace hundreds if not millions of people from very fertile land thus reducing the productivity of these people. They take away their livelihood and their homes of many generations.

1) So do the benefits out weigh the cost. Most countries building these massive projects seem to think so. They do produce lots of benefits, the most important of which is energy. However,, if you consider the Aswan High Dam in Egypt which prevents the Nile from flooding yearly, the power generated by this massive dam is used to make fertilizer. Up to 30% of the electricity generated is used for the industrial production of fertilizer which is needed to keep the fields fertile which in the past was taken care of by the flooding of the river. The lake behind the dam is also silting up at a rate 2x what was thought to be so the useful life of the reserviour will be less then 100 years.

2) There are a lot of considerations which must be reviewed before such a project is undertaken and if it is not done properly, the value of the project is greatly reduced. Unfortunately, there are time when this negative information is intentionally suppressed to get the project passed when it should have been stopped before it was built. Today many old dams are being demolished because they failed to achieve the expected goals.

❖ **ADVANTAGES OF MPRVP –**

1) It reduces or eliminates the seasonal flooding.
2) The retained water can be used for human consumption.
3) It can be used for agricultural irrigation and other uses.
4) It can be used to generate electricity.
5) It can be used to improve lake fisheries.
6) It can improve transportation as part of a canal system.

❖ **DISADVANTAGES OF MPRVP –**

1) Displacement of hundreds, thousands if not millions of people.
2) The flooding brought rich soil to the effected areas which will now need to use fertilizers.
3) These fertilizers and other pollutants may damage the river ecology and pollute the new lakes.
4) May damage or destroy river based fisheries.
5) May damage or destroy estuary based fisheries.
6) Create tensions between neighboring countries.
7) Damages or destroys cultural sites.
8) The lake silts up and loses value over time.

❖ **ROLE OF MULTIPURPOSE RIVER VALLEY PROJECTS**

These types of multipurpose projects are designed for the most part to reduce the threat and damages caused by seasonal flooding. But they also have a broad range of both positive and negative impacts.

Positive impacts:

1) Reduces or eliminates flooding
2) Impounds water resources for human consumption
3) Impounds water which can be used for irrigation
4) Impounds water for industrial uses
5) Impounds water which can be used to generate power
6) Can improve fisheries
7) Can create recreational facilities
8) Increases employment

Negatives impacts:

1) Displaces many people
2) Loss of habitat, agricultural lands and archaeological properties
3) May increase the salinity of the soil thru irrigation
4) May require the use of fertilizers since the silt laid down by flooding is no longer deposited
5) May damage down river fisheries and estuary fisheries due to lower water output
6) May cause other kinds of ecological problems due to lower flow profiles of the river

❖ **ROLE OF MULI PURPOSE RIVER VALLEY PROJECTS IN GUJARAT**

1. SARDAR SAROVAR PROJECT (NARMADA)

IRRIGATION

The Sardar Sarovar Project will provide irrigation facilities to 17.93 lac ha. of land, covering 3112 villages of 73 talukas in 15 districts of Gujarat. It will also irrigate 75,000 ha. of land in the strategic desert districts of Barmer and Jallore in Rajasthan and 37,500 ha. in the tribal hilly tract of Maharashtra through lift. About 75% of the command area in Gujarat is drought prone while entire command (75,000 ha.) in Rajasthan is drought prone. Assured water supply will soon make this area drought proof.

DRINKING WATER SUPPLY

A special allocation of 0.86 MAF of water has been made to provide drinking water to 135 urban centres and 8215 villages (45% of total 18144 villages of Gujarat) within and out-side command in Gujarat for present population of 18 million and prospective population of over 40 million by the year 2021. All the villages and urban centres of arid region of Saurashtra and Kachchh and all "no source" villages and the villages affected by salinity and fluoride in North Gujarat will be benefited. Water supply requirement of several industries will also be met from the project giving a boost to all-round production

POWER

There will be two power houses viz. River bed power house and canal head power house with an installed capacity of 1200 MW and 250 MW respectively. The power would be shared by three states - Madhya Pradesh - 57%, Maharashtra - 27% and Gujarat 16%. This will provide a useful paking power to western grid of the country which has very limited hydel power production at present. A series of micro hydel power stations are also planned on the branch canals where convenient falls are available.

FLOOD PROTECTION

It will also provide flood protection to riverine reaches measuring 30,000 ha. covering 210 villages and Bharuch city and a population of 4.0 lac in Gujarat.

WILD LIFE

It is also proposed to develop wild life sanctuaries viz. "Shoolpaneshewar wild life sanctuary" on left Bank, Wild Ass Sanctuary in little Rann of Kachchh, Black Buck National Park at Velavadar, Great Indian Bustard Sanctuary in Kachchh, Nal Sarovar Bird Sanctuary and Alia Bet at the mouth of River.

ADDITIONAL PRODUCTION

SSP would generate 5,000 million units of electricity. On completion, annual additional agricultural production would be Rs. 1600 crores, power generation Rs. 400 crores and water supply Rs. 175 crores, aggregating about Rs. 2175 crores every year equivalent to about Rs. 6.0 crores a day.

OTHER BENEFITS

Benefits to small and marginal Scheduled Caste/ Scheduled Tribe farmers would be as under :

Marginal farmers (< 1 ha.)	28.0 %
Small farmers (1 to 2 ha.)	24.4%
Scheduled Tribe	8.7%
Scheduled Caste	9.1%

AGAINST ONE TRIBAL DISPLACED, 7 TRIBLES WOULD GET BENEFITS.

In addition, there will be benefits of fisheries development, recreational facilities, water supply for industries, agro industrial development, protection of conserved forest from grazers and secondary benefits viz. employment generation, increase in vegetal cover in 3.4 M. Ham. of GCA, gains due to compensatory forest, tree plantation 100 times and Carbon Dioxide (CO2) fixation to large extent by 70 times.

4. MAHI BAJAJ SAGAR PROJECT (MAHI PROJECT)

The concept of Mahi Bajaj Sagar Project was mooted in the later half of sixties. The foundation stone of this ambitious, multipurpose, inter-state project was laid by the then Finance Minister, Government of India late Shri Morrarji Desai in the year 1960 The project is named after renowned freedom fighter and national leader late Shri Jamnalal Bajaj. The river Mahi originates from Sardarpura village of Dhar district in Madhya Pradesh and flows through M.P. Rajasthan and Gujarat before conversing into bay of Khambat in Gujarat state. From water potential point of view, the Mahi river basin is the third largest among fifteen well defined and discriminated river basins of Rajasthan state. Rivers Erav, Chap, Nori, Anas, Jakham, Som are major tributaries of river Mahi. However, barring Earu all other rivers converge into Mahi main stream down stream of Mahi Dam. The original project proposal envisages 46,500 ha. CCA approved by the Planning Commission and Central Water & Power Commission in the year 1971. The major construction activities started in the year 1972 and the project was dedicated to nation by the Hon'ble Prime Minister late Smt. Indira Gandhi on 1.11.1983.

The interstate, multipurpose Mahi Bajaj Sagar Project is located amidst Banswara district in southern part of Rajasthan state bordering the states of M.P. and Gujarat. Major part of catchment and submergence lies in the M.P.state. The reservoir has 72.93 TMC (thousand million cubic feet) gross storage capacity at FRL 280.75 M of which 60.68 TMC is available as live storage. This live storage is shared by the states of Rajasthan & Gujarat in accordance with the spirit of 1966 interstate agreement. To make optimum use of available water, releases from Mahi reservoir are routed through Power House No.1 having 2x25 M.W. installed capacity situated about 8 km from Banswara town on Banswara-Ratlam state high way. The share of Gujarat state is channelised through Power House II having 2x45 M.W. installed capacity located about 40 Km from Banswara town on the bank of Anas river, a major tributory of Mahi river which converges into it down stream of Mahi dam. Post generation releases from PH II are destined for Kadana reservoir of Gujarat state. Thus, there is well established mechanism for sustained replenishment of Kadana reservoir round the year.

At the on set the planned CCA of Mahi project was 46,500 ha. which was subsequently revised and enhanced to 80,000 ha. along with revision of FRL of Mahi reservoir from 915 ft. to 921 ft. for 7 TMC additional storage. Dam and appurtenant works along with requisite infrastructures for power generation have already been completed long back and in the last decade of millennium the sole thrust and concentration has been on extending irrigation frontiers so as to bring more and more areas under Mahi command. The power House I and Power House II have been synchronized in the year 1986 and 1989 respectively.

To extend flow irrigation regime there exists wide spread network of canal system. Out of total 80,000 ha. originally envisaged CCA of Mahi Project, 44,060 ha. is under Left Main Canal system and rest 35,940 ha. is taken care of by Right Main Canal system. The total length of hitherto constructed canal network in original command is 1260 Km which gives about 15.5 m length of channel per ha. CCA. The RMC is purely irrigation channel except two micro power houses 2x400 KW and 1x165 KW located at Ghatol & Ganoda respectively while the LMC is irrigation cum hydel channel, as it transmits the share of Gujarat state upto PH II. Length of LMC including hydel channel and RMC are 40 and 72 Kms. respectively. Both the main canals originate from BRI popularly known as Kagdi pick up weir located on the out skirts of Banswara town.

With dedication of project to the nation in the year 1983, irrigation activities were synchronized the same year, albeit in the part of original command area. However, since then there is no looking back and project authorities have been busy extending and expanding irrigation facilities in phased manner of course in consonance with fiscal allocations and budgetary support. Hitherto canal net work has been established in about 80% area of original command and in the 17,409 ha. CCA of irrigation tanks located sporadically amidst Mahi's original command of 80,000 ha.

To execute the construction of project in planned & systematic manner, the construction activities are ramified in three exclusive units viz. Unit I encapsulating Dam & appurtenant works, Unit II encompasses the canal infrastructure & distribution system and Unit III includes power related infrastructures. This was must to have proper monitoring, accounting & control over expenditure and to work out project's cost share of Gujarat state & RSEB in the context of unit I and unit III works, respectively.

2. KAKRAPAR (TAPI) PROJECT

The nuclear power station Kakrapar (also *Kakrapar Atomic power station* or CAPE) is a nuclear power station in India, it lies in the proximity of the city Surat in the Federal State Gujarat. It consists of two 220 MW pressurized water reactors with heavy water as moderator (PHWR). KAPS-1 went critical on 3 September 1992 and began commercial electricity production a few months later on 6 May 1993. KAPS-2 went critical on 8 January 1995 and began commercial production in September 1995. In January 2003 the CANDU Owners Group (COG) distinguished KAPS-1 as the worldwide best PHWR of its class. The construction costs originally were estimated to be 3.8252 billion Rupees, the plant was finally finished at a price of 13.35 billion Rupees to have cost. Other than the plant there is also a plant for producing heavy water in the area (Kakrapar Heavy Water Upgrade).

1. VALLABH SAGAR SAROVAR PROJECT (UKAI PROJECT)

As of 2001 India census, Ukai had a population of 10,858. Males constitute 54% of the population and females 46%. Ukai has an average literacy rate of 76%, higher than the national average of 59.5%: male literacy is 84%, and female literacy is 67%. In Ukai, 10% of the population is under 6 years of age. Ukai has the biggest Dam in Gujarat built on Tapti River. The Project's name is Vallabh Sagar Sarovar Project. By use of dam, the capacity of 300MW of Hydro Power Station is working. The Thermal Power Station having 840MW Capacity with 5 Units is a major industry in ukai. It resides at Left bank Canal of Tapti River.
Ukai Dam, constructed across the Tapti River, is the largest reservoir in Gujarat. It is also known as Vallabh Sagar. Constructed in 1971, the dam is meant for irrigation, power generation and flood control. Having a catchments area of about 62,255 sq km and a water spread of about 52,000 hectare, its capacity is almost same as that of the Bhakra Nangal Dam. The site is located 94 km from Surat. The storage capacity of Ukai dam is almost 46% of the total capacity of all the other existing dams in Gujarat if put together. Thus it can be concluded that the rest of the dams have as little as 0.1% average storage capacity. Ukai Dam is thought to be the mega project in Gujarat. During last 40 years, the actual irrigation potential is attained through all the major and medium water resources projects in the State, which comprises of only 14 million hectares.

❖ **CONCLUSION-**

At last, after observing the pros and cons of MPRVP I come to the conclusion that it has more of disadvantages that overcome its advantages. Thus, before undertaking any MPRVP government must see long term effect of the project and than only decide to undertake it or not. All the negative effect must be considered beforehand as in most of the earlier cases we show that at last all projects create some short of problems, whether it may be economical, environmental, social or ecological. Thus any decision must be taken giving due consideration to all the factors.

❖ **BIBLIORAPHY**

- http://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
- http://wiki.answers.com/Q/'What_are_multi-purpose_river_valley_projects
- http://www.indianofficer.com/forums/geography-india-wiki/2233-important-river-valley-projects.html
- http://multipurposerivervalleyproject.blogspot.com/
- http://en.allexperts.com/q/Geography-1729/role-multipurpose-river-valley.htm
- www.supportnarmadadam.org/sardar-sarovar-benefits.htm
- http://wikimapia.org/289776/Ukai-Dam
- http://www.indianofficer.com/forums/current-issues/442-multipurpose-river-valley-projects-india.html

The civilization of ancient Greece

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(I/C Principal,
Gujarat Arts & Commerce College Evening)

ABSTRACTS

The civilization of ancient Greece has been immensely influential on language, politics, educational systems, philosophy, science, and the arts. It became the Leitkultur of the Roman Empire to the point of marginalizing native Italic traditions. As Horace put it, Via the Roman Empire, Greek culture came to be foundational to Western culture in general. The Byzantine Empire inherited Classical Greek culture directly, without Latin intermediation, and the preservation of classical Greek learning in medieval Byzantine tradition further exerted strong influence on the Slavs and later on the Islamic Golden Age and the Western European Renaissance. A modern revival of Classical Greek learning took place in the Neoclassicism movement in 18th- and 19th-century Europe and the Americas.

Khmer Empire

The Khmer Empire, now known as Cambodia, was the powerful Khmer Hindu-Buddhist empire in Southeast Asia. The empire, which grew out of the former Kingdom of Funan and Chenla, at times ruled over and/or vassalized most of mainland Southeast Asia, parts of modern-day Laos,Thailand, and southern Vietnam.Its greatest legacy is Angkor, in present-day Cambodia, which was the site of the capital city during the empire's zenith. The majestic monuments of Angkor such as Angkor Wat and Bayon bears testimony to the Khmer empire's immense power and wealth, impressiveart and culture, architectural technique and aesthetics achievements, as well as the variety of belief systems that it patronised over time. Recently satellite imaging has revealed Angkor to be the largest pre-industrial urban center in the world. The beginning of the era of the Khmer Empire is conventionally dated to 802 AD. In this year, king Jayavarman II had himself declaredchakravartin king of the world or king of kings on Phnom Kulen. The empire ended with the fall of Angkor in the 15th century.

Historiography

The history of Angkor as the central area of settlement of the historical kingdom of Kambujadesa is also the history of the Khmer kingdom from the 9th to the 13th centuries.

From Kambuja itself and so also from the Angkor region no written records have survived other than stone inscriptions. Therefore the current knowledge of the historical Khmer civilization is derived primarily from:

- Archaeological excavation, reconstruction and investigation
- Stone inscriptions (most important are foundation steles of temples), which report on the political and religious deeds of the kings
- Reliefs in a series of temple walls with depictions of military marches, life in the palace, market scenes and also the everyday lives of the population
- Reports and chronicles of Chinese diplomats, traders and travellers.

Jayavarman II the founder of Angkor

Jayavarman II (r. 790-850) is widely regarded as a king who set the foundations of the Angkor period in Cambodian history, beginning with a grandiose consecration ritual that he conducted in 802 on the sacred Mount Mahendraparvata, now known as Phnom Kulen, to celebrate the independence of Kambuja from Javanese dominion. At that ceremony Prince Jayavarman II was proclaimed a universal monarch (Kamratenjagad ta Raja in Cambodian) or God King (Deva Raja in Sanskrit). According to some sources, Jayavarman II had resided for some time in Java during the reign of Sailendras, or The Lords of Mountains, hence the concept of Deva Raja or God King was ostensibly imported from Java. At that time, Sailendras allegedly ruled over Java, Sumatra, the Malay Peninsula and parts of Cambodia. Which is near South Vietnam.

The first pieces of information on Jayavarman II came from K.235 stone inscription on a stele in SdokKok Thom temple, Isan region, dating 1053. it recounts two and a half centuries of service that members of the temple's founding family provided for the Khmer court, mainly as chief chaplains of theShaivite Hindu religion.

Temple and mausoleum dedicated to King Yasovarman

According to an older established interpretation, Jayavarman II was supposed to be a prince who lived at the court of Sailendra in Java (today's Indonesia) and brought back to his home the art and culture of the Javanese Sailendran court to Cambodia. This classical theory was revisited by modern scholars, such as Claude Jacques and Michael Vickery, who noted that Khmer called chvea the Chams, their close neighbours.MoreoverJayavarman's political career began at Vyadhapura (probably BanteayPreiNokor) in eastern Cambodia, which make more probable long time contacts with them (even skirmishes, as the inscription suggests) than a long stay in distant Java. Finally, many early temples on Phnom Kulen shows both Cham (e.g. PrasatDamreiKrap) and Javanese influences (e.g. the primitive "temple-mountain" of

Aram Rong Cen and PrasatThmar Dap), even if their asymmetric distribution seems typically khmer.

After he eventually returned to his home, the former kingdom of Chenla, he quickly built up his influence, conquered a series of competing kings, and in 790 became king of a kingdom called "Kambuja" by the Khmer. In the following years he extended his territory and eventually established his new capital of Hariharalaya near the modern Cambodian town of Roluos. He thereby laid the foundation of Angkor, which was to arise some 15 km to the northwest. In 802 he declared himself Chakravartin, in a ritual taken from the Indian-Hindu tradition. Thereby he not only became the divinely appointed and therefore uncontested ruler, but also simultaneously declared the independence of his kingdom from Java. Jayavarman II died in the year 834 and he was succeeded by his son Jayavarman III. Jayavarman III died in 877 and was succeeded by Indravarman I.

Yasodharapura the first city of Angkor

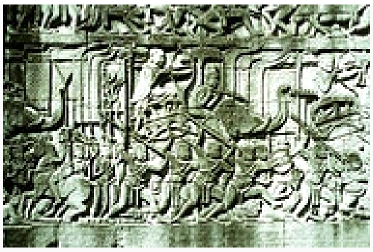

Archers mounted on elephants

Thommanon Temple

The successors of Jayavarman II continually extended the territory of Kambuja. Indravarman I (reigned 877 – 889) managed to expand the kingdom without wars, and he began extensive building projects, thanks to the wealth gained through trade and agriculture. Foremost were the temple of PreahKo and irrigation works. He was followed by his sonYasovarman I (reigned 889 – 915), who established a new capital, Yasodharapura – the first city of Angkor. The city's central temple was built on Phnom Bakheng, a hill which rises around

60 m above the plain on which Angkor sits. Under Yasovarman I the East Baray was also created, a massive water reservoir of 7.5 by 1.8 km.

11th century Cambodian sculpture of the Buddha

At the beginning of the 10th century the kingdom split. Jayavarman IV established a new capital at Koh Ker, some 100 km northeast of Angkor. Only with Rajendravarman II (reigned 944 – 968) was the royal palace returned to Yasodharapura. He took up again the extensive building schemes of the earlier kings and established a series of temples in the Angkor area, not the least being the East Mebon, on an island in the middle of the East Baray, and several Buddhist temples and monasteries. In 950, the first war took place between Kambuja and the kingdom of Champa to the east (in the modern central Vietnam).

References

1. Barlow, Jane Atwood; Bolger, Diane L.; Kling, Barbara 1991. Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. ISBN 978-0-92-417110-9.
2. Doumas, Christos (980. Thera and the Aegean World II: Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978. London: Thera and the Aegean World. ISBN 978-0-95-061332-1.
3. French, Elizabeth Bayard 2002. Mycenae: Agamemnon's Capital. Stroud: Tempus. ISBN 0-7524-1951-X.
4. Hänsel, B. Podzuweit, Christian 1982. "Die mykenische Welt und Troja". Südosteuropazwischen 1600 und 1000 V. Chr. in German. Berlin: Moreland Editions. pp. 65–88.
5. Higgins, Reynold Alleyne 1997. Minoan and Mycenaean Art. London and New York: Thames & Hudson. ISBN 978-0-50-020303-3.

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

લોકપ્રિય અને બિન–લોકપ્રિય વિદ્યાર્થિઓની આવેગિક પરિપકવતાનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ

ડૉ. પ્રહલાદભાઈ એમ. પ્રજાપતિ
એસોસીએટ પ્રોફેસર,
શ્રીમતિ આર.આર.એચ. પટેલ મહિલા આર્ટસ કોલેજ,
વિજાપુર, જિ.મહેસાણા (ઉ.ગું.)

- **પ્રસ્તાવના :**

શિક્ષણ સુધારણા માટેના કોઠારી પંચના અભ્યાસનું તારણ છે કે "ભારતનું ભાવિ ભારતનાં વર્ગખંડમાં ઘડાય છે." તેથી જ આ સંશોધન વર્ગખંડ એટલે કે વિદ્યાર્થીઓને કેન્દ્રમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે વિદ્યાર્થી ભવિષ્યનું ભારત છે અને માટે જ આ અભ્યાસનો વિષય લીધેલ છે. " વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતા સમાયોજન અને વ્યકિતત્વનો મનોવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ."

મેકડુંગલ કહે જ છે ને કે જેનમાં ''કુટુંબ ભાવના ઉતમ તેનામાં રાષ્ટ્રભાવના ઉતમ'' હોય છે અને તે માટે જ સંશોધનમાં વિદ્યાર્થીનો પ્રકાર, જાતિ, રહેઠાણ આગલા વર્ગનું પરિણામ, કુટુંબનો પ્રકાર, કુટુંબની માસિક આવક, માતા–પિતાની શૈક્ષણિક લાયકાતનાં સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીની આવેગિક પરિપકવતા – સમાયોજન અને વ્યકિતત્વ કેન્દ્રી અભ્યાસ કરવામાં આવશે આવેગિક – પરિપકવતા વર્તમાન સમયની પાયાની બાબત છે. અમેરિકા જેવા પશ્ચિમી દેશોમાં આવેગોની મુકત અભિવ્યકિતનાં કેટલાય નુકશાનકારક પાસાઓ બહાર આવ્યા છે. તે સમયે ભારતનાં વિદાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતા એટલે કે પોતાનાં આવેગોની સાચી સમજણ તેની યોગ્ય અભિવ્યકિતની શૈલીનો વિકાસ થાય તે જરૂરીયાતને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે તદ્ઉપરાંત સમાયોજન પણ વર્તમાન સમયની ખૂબ અગત્યની બાબત છે. ''ફાવશે–ભાવશે–દોડશે આ ગુણો જો વિદ્યાર્થીઓમાં આવશે તો તે ગમે તેવી મુશ્કેલીઓમાં પણ વિચલિત થયા વગર પોતાનાં લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકશે.

- **હેતુઓ :**

1. લોકપ્રિય અને બિન લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતાના સંદર્ભમાં વિધાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવો.
2. પુરુષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતાના સંદર્ભમાં વિધાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવો.
3. શહેરી અને ગ્રામિણ વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતા ના સંદર્ભમાં વિધાર્થીઓનો અભ્યાસ કરવો.

- **ઉત્કલ્પના :**

Ho : 1 લોકપ્રિય અને બિન લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓની આવેગિકપરિપક્વતામાં સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.
Ho : 2 પુરુષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતામાં પ્રાપ્તકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.
Ho : 3 શહેરી અને ગ્રામિણ વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતામાં પ્રાપ્તકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.

- **આવેગિક પરિપકવતા તુલા :**

આ કસોટીની રચના રોમપાલે (૧૯૯૪)માં કરી હતી. આ તુલનામાં પાંચ આઈટમો છે. આ તુલામાં કુલ ૪૮ વિધાનો છે. જે પાંચ ઘટકોમાં વર્ગીકૃત થયેલા છે. તેમાં ખૂબ વધારે, વધારે, અનિશ્ચ્ત, હંમેશા અને કાયારેય નહીં તેવા વિકલ્પો છે. આ તુલા ૫ પોઈન્ટ સ્કેલ છે.

- **પરીણામ અને અર્થઘટન :**

- **વિદ્યાર્થીઓનાં પ્રકારનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય :**

વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં પ્રકારનાં સંદર્ભમાં બે વિભાગમાં વર્ગિકૃત કરવામાં આવ્યા છે. જે નીચે મૂજબ છે.
૧. લોકપ્રિય
૨. બિનલોકપ્રિય
આ બે પ્રકારનાં સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓનાં વ્યકિતત્વની મૂલવણી નીચેની ઉત્કલ્પનાઓને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવી છે.
Ho : 1 લોકપ્રિય અને બિન લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓની આવેગિકપરિપકવતામાં સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.

વિદ્યાર્થીનાં પ્રકારનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	મધ્યક	પ્ર.વિ	't'મૂલ્ય	સાર્થકતા
૧	લોકપ્રિય	૧૮૦	૧૫૩.૫૩	૧૭.૭૫	૧૭.૯૭	૦.૦૧
૨	બિન લોકપ્રિય	૧૮૦	૧૨૯.૨૦	૩.૮૬		

0.01.1.1 = 1.96

ઉપર્યુકત કોષ્ટક ઉત્કલ્પનાં નં : ૧ ની ચકાસણી માટે રચવામાં આવ્યું છે. આ કોષ્ટક વિદ્યાર્થીનાં પ્રકારનાં સંદર્ભમાં તેમના આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય દર્શાવે છે.

ક્રમ ૧ ની વિગતો લોકપ્રિય અને બિન લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતાનાં પ્રાપ્તાંકોનું 'ટી' મૂલ્ય દર્શાવે છે, તે બંન્ને વચ્ચેનું 'ટી' મૂલ્ય ૧૭.૯૭ આવેલ છે જે ૦.૦૧ કક્ષાએ સાર્થક છે, તેથી ઉત્કલ્પનાં એકનો અસ્વિકાર કરવામાં આવે છે, અર્થાત લોકપ્રિય અને બિન લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતામાં તફાવત છે. કયાં જૂથમાં આવેગિક પરિપકવતા વધારે છે તે જાણવા માટે બંન્નેનાં મધ્યકોને ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ, જે જૂથમાં મધ્યક વધારે તે જૂથમાં આ લક્ષણ વધારે તેમ અર્થઘટન કરી શકાય,અહિ બિન લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓની તુલનામાં લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતા વધારે જોવા મળી છે.

તેમાનાં પ્રથમ બે સ્તંભ લોકપ્રિય અને બિનલોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓનાં આવેગિક પરિપકવતાનાં પ્રાપ્તાંકોનાં મધ્યકો દર્શાવે છે. જેમાં જોતા જણાય છે કે લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતા વધારે જોવા મળે છે. પ્રસ્તુત પરિણામ પાછળ શકય કારણ એ હોઈ શકે કે લોકપ્રિય વિદ્યાર્થી સ્વનિયમનની પધ્ધતિ જાણતા હોય અને જરૂરીયાત સમજતા હોય.

- ***વિદ્યાર્થીઓની જાતિનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય :***

વિદ્યાર્થીઓને તેમની જાતિનાં સંદર્ભમાં બે વિભાગમાં વર્ગિકૃત કરવામાં આવ્યા છે. જે નીચે મૂજબ છે.

૧. પુરૂષ

૨. સ્ત્રી

જાતિનાં સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓનાં આવેગિક પરિપકવતાની મૂલવણી નીચેની ઉત્કલ્પનાને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવી છે.

Ho : 2 *પુરુષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપક્વતામાં પ્રાપ્તકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.*

કોષ્ટક : 3-0/

વિદ્યાર્થીની જાતિનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	મધ્યક	પ્ર.વિ	'ટી' મૂલ્ય	સાર્થકતા
૧	પુરુષ	૧૮૦	૧૪૦.૪૬	૧૭.૧૮	૦.૯૮	NS
૨	સ્ત્રી	૧૮૦	૧૪૨.૨૮	૧૮.૧૯		

ઉપર્યુકત કોષ્ટક ઉત્કલ્પનાં નં : ૨ ની ચકાસણી માટે રચવામાં આવ્યું છે. આ કોષ્ટક વિદ્યાર્થીઓની જાતિના સંદર્ભમાં તેમનાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય દર્શાવે છે.

ઉપર્યુકત કોષ્ટક પુરુષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતાનાં પ્રાપ્તાંકોનું 'ટી' મૂલ્ય દર્શાવે છે, તે બંન્ને વચ્ચેનું 'ટી' મૂલ્ય ૦.૯૮ આવેલ છે જે સાર્થક નથી, તેથી ઉત્કલ્પનાં બેનો સ્વિકાર કરવામાં આવે છે, અર્થાત પુરુષ અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતામાં તફાવત નથી.

પુરૂષ વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથ કરતા સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથમાં આવેગિક પરિપકવતા વધુ છે.તેનુ શકય કારણ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીનો ઉછેર જે મુકત અભિવ્યકિત પર હંમેશા નિયંત્રણ મૂકે છે તે હોઈ શકે.

- ***વિદ્યાર્થીઓનાં રહેઠાણનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિપકવતા 'ટી' મૂલ્ય :***

વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં રહેઠાણનાં સંદર્ભમાં બે વિભાગમાં વર્ગિકૃત કરવામાં આવ્યા છે.જે નીચે મૂજબ છે.

૧. શહેરી

૨. ગ્રામ્ય

રહેઠાણનાં સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓનાં આવેગિક પરિપકવતાની મૂલવણી નીચેની ઉત્કલ્પનાને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવી છે.

Ho : 3 *શહેરી અને ગ્રામિણ વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતામાં પ્રાપ્તકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળશે નહિ.*

વિદ્યાર્થીનાં રહેઠાણનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય

ક્રમ	વિગત	સંખ્યા	મધ્યક	પ્ર.વિ	'ટી' મૂલ્ય	સાર્થકતા
૧	શહેરી	૧૮૦	૧૪૧.૨૫	૧૭.૭૦	૦.૮૪	NS
૨	ગ્રામ્ય	૧૮૦	૧૪૧.૪૯	૧૭.૭૩		

ઉપર્યુક્ત કોષ્ટકમાં ઉત્કલ્પનાં નં :૩ ની ચકાસણી માટે રચવામાં આવ્યું છે. આ કોષ્ટક વિદ્યાર્થીઓનાં રહેઠાણનાં સંદર્ભમાં વિદ્યાર્થીઓનાં આવેગિક પરિપકવતાનું 'ટી' મૂલ્ય દર્શાવે છે. ઉપર્યુક્ત કોષ્ટક શહેરી અને ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગીક પરિપકવતાનાં પ્રાપ્તાંકોનું 'ટી' મૂલ્ય દર્શાવે છે, તે બંન્ને વચ્ચેનું 'ટી' મૂલ્ય ૦.૮૪ આવેલ છે જે સાર્થક નથી, તેથી ઉત્કલ્પનાં ત્રણનો સ્વિકાર કરવામાં આવે છે, અર્થાત શહેરી અને ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓની આવેગિક પરિપકવતામાં તફાવત નથી.

જે વિદ્યાર્થીઓનાં રહેઠાણનાં સંદર્ભમાં આવેગિક પરિકવતાનાં પ્રાપ્તાંકોના મધ્યકો દર્શાવે છે. શહેર અને ગ્રામિણ વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતા સમાન જોવા મળે છે. તેનુ શકય કારણ આપતા કહી શકાય કે શિક્ષણમાં વધારો થવાથી વિદ્યાર્થીની સૂઝ અને સમઝણમાં વધારો થયો છે તે હોઈ શકે.

- ***<u>સંશોધનના તારણો :</u>***

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં 't' કસોટી વડે તારવવામાં આવેલાં તારણો નીચે મુજબ છે.

૧. લોકપ્રિય વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતા વધારે જોવા મળે છે.
૨. પુરૂષ વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથ કરતા સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથમાં આવેગિક પરિપકવતા વધુ છે
૩. શહેર અને ગ્રામિણ વિદ્યાર્થીઓમાં આવેગિક પરિપકવતા સમાન જોવા મળે છે.

- ***<u>નબળી આવેગિક પરિપકવતા સુધારણાના ઉપાયો :</u>***

✓ *નબળી આવેગિક પરિપકવતા સુધારવાના સુચનો નીચે મુજબ છે.*
✓ *બાહ્ય ઉદ્દિપક પર નિયંત્રણ મેળવવું.*
✓ *આવેગોની સૈદ્ધાંતિક સમજ મેળવવી.*
✓ *વિવિધ પ્રકારની પરિસ્થિતિઓમાંથી પસાર થવુ જેથી આવેગના વિવિધ*
✓ *અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે.*
✓ *આવેગોની યોગ્ય અભિવ્યક્તિ કરતા શીખવું.*
✓ *આવેગોની સમજ કેળવવી.*

- ***<u>સંદર્ભ :</u>***

ડૉ. સી. ટી. ભોપતકર; "સંસ્થાકિય ગતીવિજ્ઞાન"; યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય; પ્રથમ આવૃત્તિ – 1983

ડૉ. જે. બી. પટેલ; "સંગઠનનાં સિદ્ધાંતો"; યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય; પંચમ આવૃત્તિ – 1984

ડૉ. કુસુમબેન ભટ્ટ; "ચિકીત્સા મનોવિજ્ઞાન"; યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજય; પ્રથમ આવૃત્તિ – 1975.

ડૉ. મફતલાલ પટેલ; "અસાધારણ મનોવિજ્ઞાન"; યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાથ રાજય; પ્રથમ આવૃત્તિ – 1978.

Financial Sector Reform & Banking sector reforms

- Ashishkumar Chudasama
(Govt. Arts & Commerce College – FORT SONGADH)

==

Abstract

If privatization is not politically feasible, it is at least necessary to consider intermediate steps which could increase efficiency within a public sector framework These include shifting effective control from the government to the boards of the banks including especially the power to appoint the Chairman and Executive Directors which is at present with the government; removing civil servants and representatives of the Reserve Bank of India from these board; implementing a prompt corrective action framework which would automatically trigger regulatory action limiting a bank's expansion capability if certain trigger points of financial soundness are breeched; and finally acceptance of closure of insolvent public sector banks with appropriate protection for small depositors. Unless some initiatives along these lines are taken, it is highly unlikely that public sector banks can rise to the levels of efficiency needed to support rapid growth.

Another major factor limiting the efficiency of banks is the legal framework, which makes it very difficult for creditors to enforce their claims. The government has recently introduced legislation to establish a bankruptcy law which will be much closer to accepted international standard. This would be an important improvement but it needs to be accompanied by reforms in court procedures to cut the delays which are a major weakness of the legal system at present.

2.9 Financial Sector Reform

India's reform program included wide-ranging reforms in the banking system and the capital markets relatively early in the process with reforms in insurance introduced at a later stage.

Banking sector reforms included

(a) measures for liberalization, like dismantling the complex system of interest rate controls, eliminating prior approval of the Reserve Bank of India for large loans, and reducing the statutory requirements to invest in government securities;

Measures designed to increase financial soundness, like introducing capital adequacy requirements and other prudential norms for banks and strengthening banking supervision;

(c) Measures for increasing competition like more liberal licensing of private banks and freer expansion by foreign banks. These steps have produced some positive outcomes. There has been a sharp reduction in the share of non-performing assets in the portfolio and more than 90 percent of the banks now meet the new capital adequacy standards. However, these figures may overstate the improvement because domestic standards for classifying assets as non-performing are less stringent than international standards.

India's banking reforms differ from those in other developing countries in one important respect and that is the policy towards public sector banks which dominate the banking system. The government has announced its intention to reduce its equity share to 33-1/3 percent, but this is to be done while retaining government control. Improvements in the efficiency of the banking system will therefore depend on the ability to increase the efficiency of public sector banks.

Sceptics doubt whether government control can be made consistent with efficient commercial banking because bank managers are bound to respond to political directions if their career advancement depends upon the government. Even if the government does not interfere directly in credit decisions, government ownership means managers of public sector banks are held to standards of accountability akin to civil servants, which tend to emphasize compliance with rules and procedures and therefore discourage innovative decision making. Regulatory control is also difficult to exercise. The unstated presumption that public sector banks cannot be shut down means that public sector banks that perform poorly are regularly recapitalized rather than weeded out. This obviously weakens market discipline, since more efficient banks are not able to expand market share.

Privatization

The public sector accounts for about 35 percent of industrial value added in India, but although privatization has been a prominent component of economic reforms in many countries, India has been ambivalent on the subject until very recently. Initially, the government adopted a limited approach of selling a minority stake in public sector enterprises while retaining management control with the government, a policy described as "disinvestment" to distinguish it from privatization. The principal motivation was to mobilize revenue for the budget, though there was some expectation that private shareholders would

increase the commercial orientation of public sector enterprises. This policy had very limited success. Disinvestment receipts were consistently below budget expectations and the average realization in the first five years was less than 0.25 percent of GDP compared with an average of 1.7 percent in seventeen countries reported in a recent study There was clearly limited appetite for purchasing shares in public sector companies in which government remained in control of management.

In 1998, the government announced its willingness to reduce its shareholding to 26 percent and to transfer management control to private stakeholders purchasing a substantial stake in all central public sector enterprises except in strategic areas.[i] The first such privatization occurred in 1999, when 74 percent of the equity of Modern Foods India Ltd. a public sector bread-making company with 2000 employees was sold with full management control to Hindustan Lever, an Indian sub sidearm of the Anglo-Dutch multinational Unilever. This was followed by several similar sales with transfer of management: BALCO, an aluminium company; Hindustan Zinc; Computer Maintenance Corporation; Lagan Jute Machinery Manufacturing Company; several hotels; VSNL, which was until recently the monopoly service supplier for international telecommunications; IPCL, a major petrochemicals unit and Maruti Udyog, India’s largest automobile producer which was a joint venture with Suzuki Corporation which has now acquired full managerial controls.

The privatization of Modern Foods and BALCO generated some controversy, not so much on the principle of privatization, but on the transparency of the bidding process and the fairness of the price realized. Subsequent sales have been much less problematic and although the policy continues to be criticized by the unions, it appears to have been accepted by the public, especially for public sector enterprises that are making losses or not doing well. However, there is little public support for selling public sector enterprises that are making large profits such as those in the petroleum and domestic telecommunications sectors, although these

Are precisely the companies where privatization can generate large revenues? These companies are unlikely to be privatized in the near future, but even so, there are several companies in the pipeline for privatization which are likely to be sold and this will reduce resistance to privatizing profit-making companies.

	Outward FDI flows					Inward FDI flows				
	2009	2010	2011	2012	Share in 2011 (%)	2009	2010	2011	2012	Share in 2011 (%)
Extra EU-27	333.8	308.8	365.1	*170.6*	100.0	275.2	213.7	241.7	*158.5*	100.0
Europe (non-EU, including EFTA), *of which*	96.2	102.2	43.1	:	11.8	74.3	67.0	23.7	:	9.8
Switzerland	50.7	39.6	23.3	*-2.9*	6.4	34.1	28.5	19.5	*-6.1*	8.1
Norway	3.2	7.7	5.9	:	1.6	9.2	8.7	9.9	:	4.1
Russia	8.9	25.7	6.3	*9.4*	1.7	12.4	7.0	0.3	*7.4*	0.1
Croatia	2.5	-0.4	1.7	:	0.5	-0.1	-1.8	0.0	:	0.0
Turkey	5.0	7.4	13.6	:	3.7	1.4	0.1	0.1	:	0.0
Ukraine	1.0	8.3	1.0	:	0.3	0.2	-0.9	-0.1	:	0.0
Africa, *of which*	20.1	20.5	7.3	:	2.0	2.0	4.1	-1.3	:	-0.5
Egypt	-3.2	2.9	3.0	:	0.8	0.2	-0.2	0.2	:	0.1
South Africa	10.8	7.1	1.5	:	0.4	0.9	0.3	-2.0	:	-0.8
North America, *of which*	101.5	63.8	152.8	:	41.8	123.0	89.1	157.4	:	65.1
Canada	4.9	-2.4	29.3	*16.2*	8.0	13.3	18.7	7.0	*19.4*	2.9
United States	96.6	66.2	123.5	*15.1*	33.8	109.7	70.4	150.2	*99.0*	62.2
Central America, *of which*	52.6	0.6	39.7	:	10.9	38.0	-8.7	6.5	:	2.7
Mexico	5.2	6.7	4.0	:	1.1	3.0	2.3	-0.2	:	-0.1
South America, *of which*	12.8	51.5	34.0	:	9.3	1.1	13.3	8.3	:	3.4
Argentina	1.9	0.6	0.4	:	0.1	-0.3	0.3	0.0	:	0.0
Brazil	12.6	43.9	28.4	*16.1*	7.8	1.2	10.2	3.0	*-2.6*	1.2
Asia, *of which*	48.5	48.9	80.8	:	22.1	28.1	46.0	47.1	:	19.5
Arabian Gulf countries	7.3	6.7	5.3	:	1.5	11.6	5.0	9.2	:	3.8
China (excl. Hong Kong)	8.2	13.4	17.5	*10.0*	4.8	0.1	0.1	3.2	*3.5*	1.3
Hong Kong	3.8	7.3	7.9	*9.8*	2.2	1.4	13.9	7.6	*7.1*	3.1
Japan	1.1	-1.7	2.4	*-1.7*	0.7	5.9	2.9	12.1	*7.9*	5.0
India	3.5	7.5	14.2	*6.0*	3.9	1.2	0.5	1.0	*-0.7*	0.4
Singapore	6.6	7.8	5.8	:	1.6	3.9	10.3	8.2	:	3.4
South Korea	1.2	2.5	2.5	:	0.7	1.6	3.9	1.4	:	0.6
Oceania and southern polar regions, *of which*	1.2	17.4	2.3	:	0.6	6.4	-1.1	3.0	:	1.2
Australia	-0.3	16.8	1.4	:	0.4	5.8	-1.2	2.9	:	1.2
Offshore financial centres	*83.0*	*18.3*	*41.3*	*18.1*	*11.3*	*55.8*	*37.8*	*17.4*	*3.1*	*7.2*

(1) Preliminary figures for 2012 are based on annualised quarterly data; the sum of continents does not always equal the extra-EU total because of non-allocated flows.
Source: Eurostat (online data code: bop_fdi_main)

References

1. EconomicandPoliticalWeekly,Vol. 35
2. GlobalRetailDevelopmentIndex
3. Tims of india
4. Malayalam manrama